Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor
Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat

Ophavsret
Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links
Slægtsforskernes Bibliotek: https://slaegtsbibliotek.dk
Danske Slægtsforskere: https://slaegt.dk

ERHVERVS-HISTORISK ÅRBOG 1981

Meddelelser fra Erhvervsarkivet 31

UNIVERSITETSFORLAGET I AARHUS

Erhvervshistorisk Årbog

ERHVERVSHISTORISK ÅRBOG

MEDDELELSER FRA ERHVERVSARKIVET

31

1981

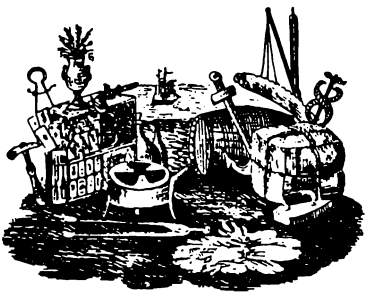

UNIVERSITETSFORLAGET I AARHUS
1982

OMSLAG:
Illustration fra kort over Færøerne 1795,
se teksten side 30

TITELVIGNET:
Udsnit af Hjørring-købmanden Chr. H. Nielsens
regningsblanket fra 1840'erne,
se Erhvervshistorisk Årbog 1963, side 93 ff.

REDAKTION:
Ib Gejl
Chr. R. Jansen

UNDER MEDVIRKEN AF
Henrik Fode
Finn H. Lauridsen

Trykt med støtte af
Statens humanistiske Forskningsråd

ISBN 87-504-0463-6

Copyright © by Erhvervsarkivet 1982

Printed in Denmark
by
Special-Trykkeriet Viborg a-s

Indhold

Peter Korsgaard: Den kongelige enehandel på Færøerne 1709-1776 7

Indledning 7 – Handelen indtil 1709 8 – Det færøske samfund 10 – Administrationen og sejladsen 14 – Statens politik 18 – Varerne op 22 – Varerne ned 29 – Handelens økonomi 36 – Specielle problemer på Færøerne 40 – Handelen og det færøske samfund 43 – Sammenfatning 45 – Kilder og litteratur 47 – Noter 48.

Per Boje og Hans Chr. Johansen: Mekaniseringen af dansk tekstilindustri 1850-1914. Belyst ved eksempler fra Odense 52

De første industrialiseringsforsøg 1840-70 54 – Industrialiseringen 1870-1914 61 – Konklusion 69 – Noter 71.

Elisabeth Dahlerup Farah og Johanne Schmidt: Frederiksbjerg. Et arbejderkvarter vokser op 73

Kvarterets udvikling 74 – Befolkningens sammensætning 75 – Boligmiljøet 82 – Lønforholdene 102 – Konklusion 114 – Kilder og litteratur 117 – Noter 119.

Om banker og revision. N. J. Hassing-Jørgensens erindringer 123

Barndom og ungdom 123 – Revisionsbanken 113 – Noter 154.

Jørgen Fink: Træk af den industrielle udvikling 1897-1914 159

Industriens lokalisering 163 – Industriprofit 168 – Arbejderklassens struktur 172 – Sammenfatning 179 – Noter 181.

Beretning om virksomheden 1981 183

Den kongelige enehandel på Færøerne 1709-1776

AF PETER KORSGAARD

Fra 1524 til 1856 blev handelen på Færøerne næsten uden afbrydelser drevet som et monopol. Monopolet tilhørte i de sidste knap 150 år staten. Den første del af dette tidsrum, 1709-76, bar præg af en ret passiv økonomisk politik, mens en mere liberalistisk, markedsorienteret politik dominerede den sidste del. Frihandelen kom, trods diskussion herom siden 1780'erne, først ret sent. Denne artikel omhandler det første tidsrum, hvor det færøske samfund var statisk og enkelt i sin struktur. Ud over en beskrivelse af handelen, dens organisation og økonomi samt den førte politik behandles monopolhandelens betydning for det færøske samfund.

Indledning

»Den færøske handel, der i denne tid blev drevet for kongelig regning, var selvfølgelig ikke af stor vigtighed«[1].

Edvard Holm så den færøske handel under en københavnsk synsvinkel i sin bog fra 1880'erne om Danmark-Norges historie 1660-1720. De 4-5 skibe, der årligt udsendtes fra København til Færøerne, udgjorde en ringe del af den samlede aktivitet. Anderledes var det for færingerne. Deres vigtigste kontakt med omverdenen foregik gennem handelen, gennem hvilken de fik træ, jern, hamp, salt og korn. Varepriser og afsætningsmuligheder var i høj grad bestemmende for færingernes økonomiske vilkår.

Perioden 1709-1776 var første del af næsten 150 år, hvor handelen på Færøerne uafbrudt lå under staten. Det usædvanlige ved den kongelige enehandel var ikke det statslige monopol, men dens lange varighed. Oprindelig havde det ikke været hensigten, at staten skulle drive handelen i så langt et tidsrum. Den interimistiske karakter ses bl.a. af, at handelen ikke blev institutionaliseret gennem et egentligt selskab før 1777; indtil da administrerede staten den selv.

På Færøerne var befolkningstallet i begyndelsen af det 18. århundrede godt 4.000, og samfundet var på grund af sin ringe størrelse ret overskue-

ligt. Alligevel er der kun skrevet lidt om denne periode i færøsk historie, selv om arkivmaterialet, særligt i Rigsarkivet, er yderst righoldigt. De administrative forhold har bevirket, at størstedelen af den statslige administrations arkivalier findes i Rentekammerets arkiv. I Rigsarkivet findes også regnskaber fra handelen, både fra administrationen i København, som varetoges af en specielt udnævnt embedsmand, og fra administrationen på Færøerne, som lå under en handelsforvalter med sæde i Thorshavn. Landsarkivet i Thorshavn (Føroya Landsskjalasavn) rummer et stort materiale om lokale forhold; specielt har lagtingsprotokollerne værdi for det her behandlede emne.

Kombinationen af det lille, særegne samfund og det righoldige kildemateriale gør det muligt at nå ud over en beskrivelse af handelen til de konsekvenser, handelspolitikken fik for det færøske samfund.

Handelen indtil 1709

I den første tid efter bosættelsen på Færøerne var der gode forbindelser til moderlandet Norge, og handelen på Færøerne betragtedes fra gammel tid som norsk indenrigshandel. Færingerne havde på dette tidspunkt selv skibe og tog aktiv del i handelen. Dette var dog på længere sigt uoverkommeligt for det lille samfund, og den norske vestlandshandel med centrum i Bergen blev enerådende i det 13. århundrede. Efterhånden som hanseaterne kom til at dominere den norske handel, lykkedes det dem også trods forbud at trænge sig ind på den færøske, og i 1361 fik de samme rettigheder dér som nordmændene.

Fra Norges union med Danmark blev Færøerne mere og mere betragtet som et dansk biland. Det gav sig bl.a. udslag i, at handelen på Færøerne fra begyndelsen af dèt 16. århundrede blev bortforpagtet. Forpagteren havde eneret på omsætningen med øerne. Bergens foged Jørgen Hansen fik handelen 1524-29, hvorefter hamborgkøbmanden Thomas Koppen besad den til sin død 1553. Derpå blev handelen givet delvis fri, idet enhver dansk eller norsk købmand kunne købe og sælge på øerne. Det varede kun i tre år, så overtog kongen den selv til 1569. To københavnske borgere fik da handelen for fire år, men mistede den allerede i 1571 på grund af færøske klager. Denne gang gjordes omsætningen helt fri, og færingerne fik lov til at holde et skib på 24 læster. Det viste sig for meget for det lille samfund, så 1573-78 var handelen i hamborgske hænder ved Joachim Timm. Efter et enkelt år under kongen gik den til fribytteren Mogens Heinesen, fra 1581 sammen med Joachim Timm og en køben-

havnsk købmand. Kongen måtte igen overtage handelen 1584-86, hvorefter den blev drevet i fællesskab af hamborgske og københavnske købmænd. 1597-1619 var den tilbage i Bergen.

Den hastige skiften i rækken af købmænd må tages som et tegn på, at omsætningen med Færøerne ikke har været problemfri. Det har været svært at overskue markederne, og de skiftende mængder af færøske produkter har ikke gjort det nemt for købmanden med forsyningspligt. At kongen i perioder overtog handelen var ikke, fordi denne havde særlig interesse i handelen, men fordi det i den aktuelle situation var nødvendigt.

Handelen kom under mere stabile forhold, da den blev overtaget af Det islandske, færøske og nordlandske Kompagni. Kompagniet, som blev dannet af borgere i Malmø, Helsingør og København, drev handelen 1620-62. Intentionen med kompagniet var en styrkelse af den københavnske skibsfart og handel. Sejladsen skulle ske fra København, og indkøbene skulle i størst muligt omfang finde sted her. Kompagniet klarede sig gennem perioden, dog uden at spinde meget guld, men blev økonomisk ødelagt af svenskekrigene. I 1662 overtog lensmanden på Færøerne siden 1655, Christoffer von Gabel, også handelen.

Christoffer von Gabel og hans søn, Frederik von Gabel, var indehavere af lenet og handelen uden afgifter til den sidstes død 1708, for Christoffer von Gabel havde i sin tid fået Færøerne i len for sin egen og sin søns levetid. Denne periode er gået over i den færøske historie som Gabeltiden, og det ikke for det gode. En nøjere vurdering er ikke på sin plads her, men dårlige år for fiskeri og fåreavl, dårlige afsætningsforhold for færøske produkter, krige og en manglende kontrol med handelsforvalter og landfoged synes i høj grad at være faldet sammen. En mulighed for færingerne for at opnå tålelige vilkår var at spille på forholdet mellem konge og lensherre, og denne mulighed var særlig tilstede efter Frederik 3.s død. Således lykkedes det i 1672 for nogle færinger at forelægge nogle klager for kongen og få medhold i disse.

Det største problem for handelsindehaverne var afsætningen af hoserne. Siden 1620'erne, hvor fiskeriet havde slået alvorligt fejl, var færingernes produktion af hoser taget til, og specielt i dårlige år for landbruget udgjorde hoserne hovedvaren. Hoserne solgtes i Holland, hvor markedet i den sidste halvdel af det 17. århundrede var ret trykket. Omkring 1688 var salgsprisen i Holland 8-10 skilling parret, mens handelsindehaveren måtte give færingerne 16 skilling for parret. Gabel foreslog kongen, at hæren og flåden kunne købe hoser; samtidig prøvede han gennem restriktioner at begrænse hoseproduktionen på Færøerne. Som kompensation

tilbød han færingerne at forhøje uldprisen til det dobbelte. Færingerne klagede til kongen, og en kommissionsbetænkning af 5. maj 1691 gav færingerne ret i alt væsentligt. Det har næppe skadet færingerne, at nogle medlemmer af kommissionen var interesserede i at få handelen tilbage til København[2]. Til gengæld var Gabels vidnesbyrd om tabene ved handelens førelse ganske rigtige, hvad staten selv skulle komme til at mærke efter overtagelsen. Et resultat af kommissionsarbejdet blev en ny forordning, af 30. maj 1691, til regulering af handelen. En ny handelstakst, som fastlagde de priser, handelen skulle bruge ved køb og salg af varer, trådte i kraft, og der skulle årligt sendes mindst tre skibe til Færøerne.

Som noget nyt blev der ved forordningen også indført en regulering af den mængde hoser, som handelen var forpligtet til at tage imod. Herefter kunne en færing, der ville sælge hoser til handelen, ikke nøjes med at sælge hoserne, men han skulle også samtidig sælge en vis mængde uld. Derved blev en del af ulden trukket ud af det færøske marked, idet de varer, som en gang var blevet solgt til handelen, ikke kunne købes tilbage. Med mindre uld til rådighed måtte hoseproduktionen dale. Efter forordningen skulle der for 3 fl. (gylden) hoser samtidig sælges for 1 fl. uld, det vil sige for hver 6 par hoser 1 pund uld.

Det færøske samfund

Så vidt det kan bedømmes af det foreliggende materiale, voksede befolkningen på Færøerne i løbet af det 18. århundrede fra godt 4.000 til knap 5.000. I samme tid ændrede det færøske samfunds økonomiske og sociale struktur sig ikke væsentligt[3]. Bortset fra embedsmændene var den dominerende gruppe på øerne hovedsagelig kongsbønder (fæstebønder under kronen). Årsagen til disses dominans lå i kombinationen af ejendomsforhold (til jorden) og produktionsforhold. Kongsbøndernes jorder gik udelte videre, mens odelsjorden (den privatejede jord) ved hver arvedeling

Under sin rejse fra København til Canton 1730-32 kom fregatten Cron-Printz Christian på grund af uvejr til Thorshavn, hvor kadet H. R. Schumacher i skibsjournalen gengav sit indtryk af byen. Til venstre er kirken, handelens og landskyldbodens bygninger. Yderst til højre er Skansen.
Billede i Rigsarkivet.

splittedes i mindre og mindre dele. Denne proces havde stået på gennem flere århundreder og fortsatte gennem det 18. århundrede[4].

Det grundlæggende erhverv var landbruget, og der eksisterede næppe folk med fiskeri som hovederhverv i den her behandlede periode. Husdyrbruget (får og malkekvæg) spillede langt den største rolle, mens produktionen af byg kun kunne føde en mindre del af befolkningen. Mange rettigheder var knyttet til jordejendom. Nogle, f.eks. græsningsrettigheder i udmarken (nærmest svarende til overdrevet), stod i forbindelse med husdyrbruget. Hertil kom rettigheder til fuglefangst, stranden og i nogen grad også ret til at udskrive mandskab til bemanding af både. Hvor langt den sidstnævnte rettighed går tilbage i tid, kan ikke siges, og det er på grund af manglende kildemateriale sandsynligvis ikke muligt at give en fyldestgørende beskrivelse af denne stavnsbinding til visse både, bådsbåndet, i det 18. århundrede. Årsagen til bådsbåndet har været behovet for kommunikation mellem øerne, der krævede et vist antal både fordelt omkring i landet. Det økonomiske grundlag blev sikret ved, at ejerne kunne udskrive folk til bemanding, så selv om en person ejede en båd eller part af en, kunne vedkommende blive tvunget til at fiske fra en anden båd.

Delingen af fiskefangsten skete med 1 part til hver mand og 1 part til båden, hvilket ikke aflønnede arbejdskraften ringere end kapitalen. Hindrende for fiskeriets udvikling var bådsbåndet og kapitalforholdene. Det var de større jordejere, der havde råd til bådehold, og det var fortrinsvis disse, som havde bemandingsret. Først omkring 1800 skete der en væsentlig stigning i antallet af både, og denne stigning var medvirkende til en lovfæstning af bådsbåndet i 1813. De større jordejere prioriterede landbruget højere end fiskeriet, og således forblev fiskeriet et bierhverv.

Før hosebindingens vækst havde den vigtigste eksportartikel været vadmel. I modsætning til vadmelsvævningen, der i en vis grad forudsatte tilstedeværelsen af kapital, teknisk kunnen og organisation, kunne enhver familie tage hosebinding op. Produktionsenheden behøvede altså ikke at være større end et hushold. Tidligere havde ganske få bønder været økonomisk dominerende, men hosebindingen udvidede denne kreds, fortrinsvis med større kongsbønder. Det var dog også muligt for mindre bønder at få økonomisk fordel af hosebindingen i det omfang, de kunne skaffe sig uld.

En af årsagerne til de stabile forhold på Færøerne i det 18. århundrede var, at embedsmandskorpset med statens overtagelse af øernes administration efterhånden blev mere disciplineret og bedre kontrolleret. Den øverste militære myndighed var en løjtnant, som kommanderede den

eneste befæstning på øerne, Skansen ved Thorshavn. Landfogden var den højeste fast bosiddende civile myndighed. Han opkrævede kongens indtægter og var anklager og politimester. Oppebørselskontoret for de visse og uvisse indtægter kaldtes landskyldboden. Den havde i perioder været bestyret helt uafhængigt af handelen, men af hensyn til besejlingen blev landskyldboden oftest forpagtet ud sammen med handelen. Efter statens overtagelse skete en delvis sammensmeltning, idet landskyldbodens varer blev sendt med handelens skibe, og ved ankomsten til København disponerede Rentekammeret over varerne under et. Da landskyldbodens varer før udskibningen blev forseglet med eget mærke og desuden havde eget fragtbrev, var det dog nemt at udskille dem af regnskaberne.

Kongstiende af uld i gylden 1709-76.

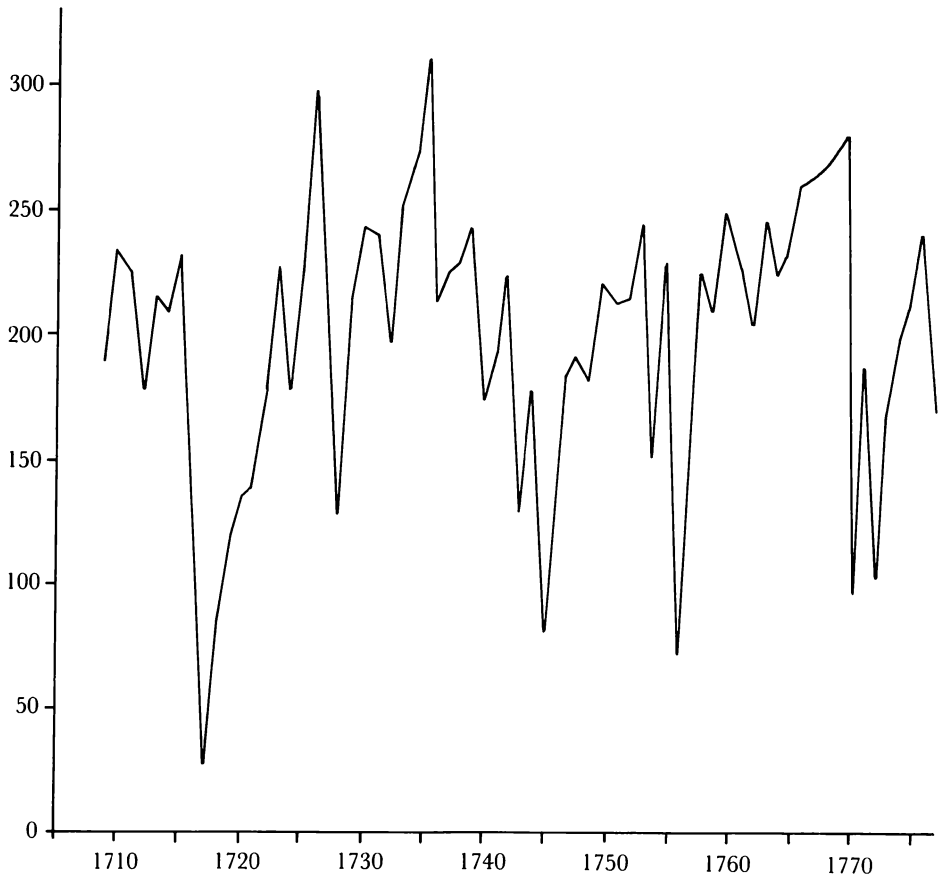

Kongstiende af tørfisk i gylden 1709-76.

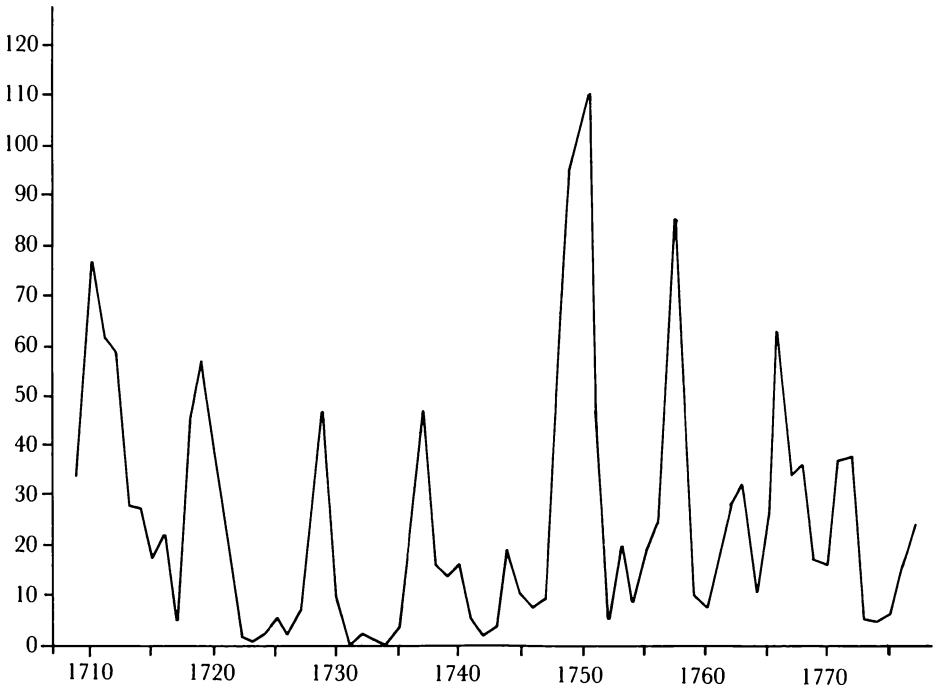

Af statens uvisse indtægter var tienden, af hvilken kongen erholdt 1/3, den vigtigste. Der blev betalt tiende efter faste, men ganske indviklede og fra syssel til syssel varierende regler. Ikke alt kom til landskyldboden, da sysselmændene fik bestemte dele af tienden som løn. Blandt andet af disse grunde kan man ikke ud fra tienden slutte sig til produktionens størrelse; til gengæld kan der udledes noget om svingningerne i produktionen[5].

Fåretienden blev opgjort efter antallet af slagtede dyr, ikke af fødte, og giver derfor et godt billede af produktionen af kød og uld[6]. Af fisk blev der kun betalt tiende af torsk og langer til kongen, resten gik til sysselmændene, og i Suderø fik sysselmanden også torsk og langer[7].

Fåreavlen i perioden er kendetegnet ved nogenlunde stabilitet (tienden omkring 200 gylden) afbrudt af nedgange. Der var et alvorligt tilbageslag 1716-20 og mindre i 1743-45, 1756 og 1770-72, hvilket bekræftes af lagtingsprotokollerne. Derimod er fiskeriet præget af et lavt udbytte, hvor der pludselig 1-3 år i følge kunne komme mange gange flere fisk end normalt. Svingningerne falder ikke sammen med fåreavlens og tyder mere

på variationer i fiskens tilstedeværelse end på svingninger i arbejdsindsatsen.

Med indførelsen af handelsmonopolet blev Færøerne isoleret fra omverdenen. Den eneste måde, hvorpå varer lovligt kunne føres ind i og ud af landet, var gennem handelens forretning, kramboden i Thorshavn. Priserne på de varer, som købtes og solgtes i kramboden, blev fastsat ved handelstakster, som kongen udstedte. I det 18. århundrede skete der kun få ændringer; således gjaldt en i 1691 fastsat takst indtil 1790 for de opsendte varers vedkommende. Uafhængigt af svingninger i verdensmarkedsprisen kostede en tønde korn det samme gennem et helt århundrede. Det færøske marked blev naturligvis formet af isolationen og stabiliteten. Mange varer fik en pris, som kun varierede med afstanden til Thorshavn (på grund af transportudgifterne), og f.eks. kunne tobak og hoser bruges som penge.

De færøske varer, som blev indhandlet i kramboden, eller som indleveredes i landskyldboden, forsvandt ud af indenøshandelen, idet de ikke kunne sælges tilbage til færingerne.

Samtidig med handelstaksten af 1691 indførtes det rømerske system på Færøerne, men selv herefter beholdt færingerne blandt andet enheden 1 vog (= 36 pund). Særegent for øerne var også værdienheden 1 gylden (fl.) a 20 skind (skd.). Der blev ikke møntet penge med disse værdier, de var kun regneenheder. 1 gylden svarede til 64 danske skilling.

Administrationen og sejladsen

Handelens styrelse lå i tiden 1709-71 under Rentekammerets nordenfjeldske kontor, hvorfra den under de administrative omvæltninger i de følgende år flyttedes over Danske Kammer og det genoprettede Rentekammer til Generaltoldkammeret. Den store betydning havde ændringerne dog ikke. De to vigtigste ansatte, den administrerende købmand i København og handelsforvalteren i Thorshavn, stod direkte under Rentekammeret. Den administrerende købmand i København forestod for Rentekammerets regning køb af varer til Færøerne, chartring af skibe og opmagasinering af færøske varer i København. Han var fast lønnet, og Rentekammeret afholdt alle udgifter. Tilsvarende gjorde sig gældende for handelsforvalteren i Thorshavn. Regnskabsmæssigt var det eneste mellemværende mellem den administrerende købmand og handelsforvalteren, at de udsendte og modtagne varemængder skulle stemme overens. Den administrerende købmands råderum blev yderligere indskrænket ved, at hans

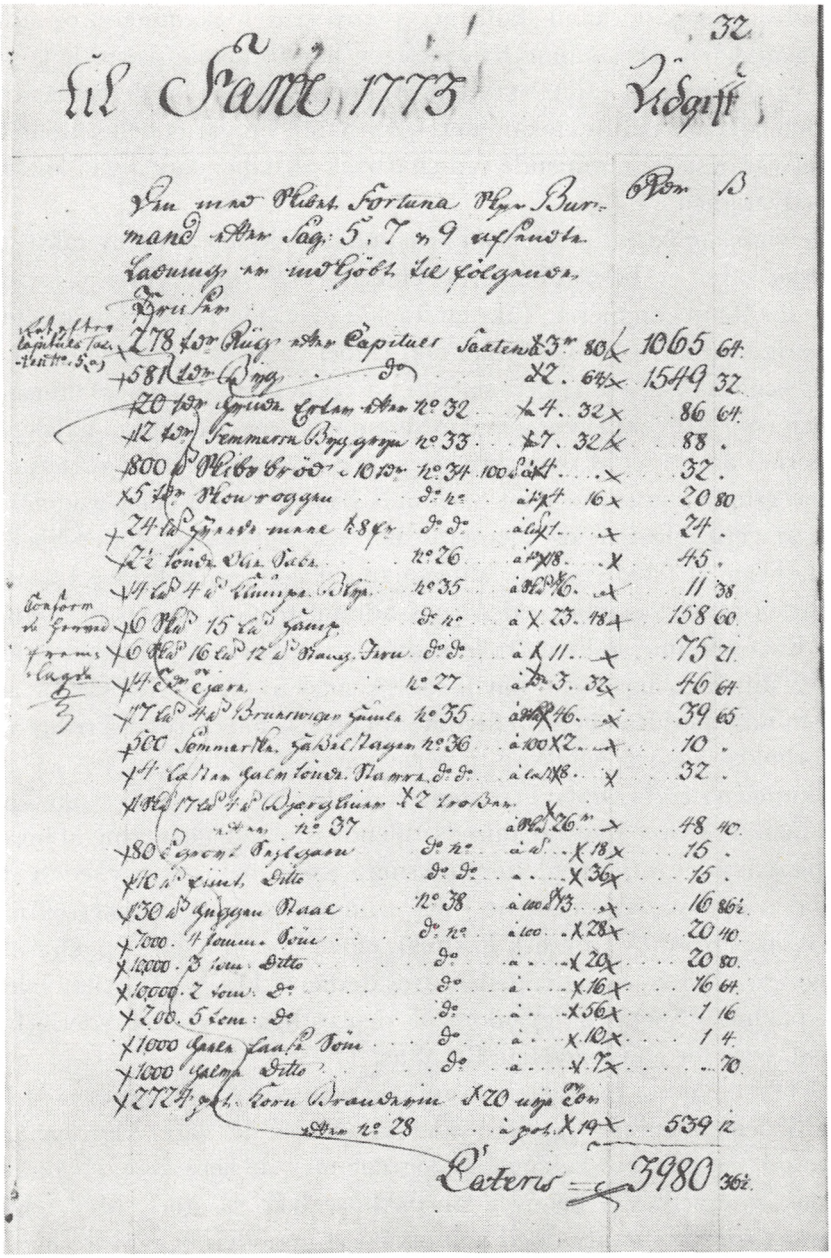

Side af købmanden i København, Wilhelm August Hansens regnskab for 1773. Regnskabet følger de enkelte skibes ladninger; her er første side af skipper Burmands med skibet Fortuna. De vigtigste varer er rug og byg (øverst) og kornbrændevin (nederst). Desuden findes andre kornvarer, ærter, bly, hamp, jern og stål, tjære, pommerske hasselstager, bjergliner, tøndestaver m.m. Både købmanden og revisionen har bemærket, at rugen og byggen er indkøbt efter kapitelstaksten.
Regnskab i Rigsarkivet.

indkøbspriser på forhånd skulle accepteres af Rentekammeret og stiftsbefalingsmanden. Dog kunne han på egen hånd indkøbe korn, hvis prisen ikke var højere end kapitelstaksten. Auktionspriserne for de færøske varer skulle godkendes af Rentekammeret, før handelen var endelig. Rentekammeret var også bestemmende ved chartring af skibe, både hvad angik pris og sødygtighed.

De vigtigste beslutninger som f.eks. udarbejdelsen af en ny takst for de færøske varer og behandlingen af klagerne over denne blev taget delvis uden for Rentekammeret. Taksten fra 1723 (se side 21) blev udarbejdet af overkrigssekretær Carl Christian von Gabel (som blev udnævnt på grund af sit kendskab til øerne gennem sin far og farfar) og stiftsbefalingsmand Raben (som blev udnævnt gennem sit embede, men som også havde været på øerne) assisteret af renteskriveren. Ved behandlingen af klagerne blev denne gruppe suppleret med Sjællands biskop Worm (klagerne var især rejst af gejstligheden, og Færøerne hørte kirkemæssigt under Sjællands stift). Formelt havde stiftsbefalingsmanden gennem hele det 18. århundrede en stærk position ved øernes administration, og en personlighed som Raben kunne spille en rolle ved udformningen af politikken, men de øvrige stiftsbefalingsmænd havde lidet kendskab til og interesse for øerne. I de mindre beslutninger om færøske spørgsmål havde renteskriveren med sit forholdsvis store kendskab til øerne en stærk stilling.

Handelen i København benyttede et pakhus ved den nuværende Langebro, men da stedet ikke var tilfredsstillende til opmagasinering af hoserne, suppleredes det med kornlofter omkring i København. I den senere del af perioden opbevaredes hoserne i det schimmelmannske sukkerraffinaderi ved Knippelsbro (Vestindisk Pakhus), og ved rømningen af pakhuset ved Langebro 1768 kom alle færøske varer derhen[8]. Fra 1772 fik handelen sit eget pakhus i Søetatens ejendom på den østlige bred af Frederiksholms Kanal, over for Det kongelige Bryghus.

I Thorshavn var handelens bygninger samlede på Tinganes med landskyldbodens bygninger lige ved siden af[9]. Da en del varer blev forhandlet kort tid efter skibenes ankomst og lagrene med de færøske varer tømt ved samme lejlighed, var behovet for pakhuse ikke så stort. Med stigende varemængder måtte der dog i slutningen af perioden bygges tre nye pakhuse.

Der blev 1709-76 sendt i alt 289 skibe til Færøerne, hvilket giver et årligt gennemsnit på 4 1/4, med færre skibe i begyndelsen og flere i slutningen. Volumenmæssigt blev der transporteret flest varer *til* Færøerne; i 1770'erne måtte næsten hvert andet skib gå hjem i ballast, og de

lastede var ikke altid fuldt lastede. Bortset fra de første år havde trafikken sin faste rytme: to fast tilknyttede skippere gjorde årligt hver to ture, og hvis der blev brug for en ekstra tur, blev den taget af en tredje skipper. Enkelte gange kunne en skipper nå tre ture. Hvis der skulle hentes træ, sejlede en bestemt af de faste skippere umiddelbart efter første gang at have losset i Thorshavn til Norge efter træet, næsten altid Arendal eller Frederikshald. Bortset fra enkelte gange 1716-21 afgik skibene uden trælast fra København, mens enkelte skibe indtil 1727 gik med færøske varer direkte til Amsterdam.

Det første skib på året gik op, så tidligt vejret tillod det, sædvanligvis i april. Ankomsttidspunktet varierede naturligvis meget, for det meste var det i begyndelsen af maj. Hvis det trak ud med ankomsten, kunne der blive mangel på korn på Færøerne. Hjemkomsten til København efter den anden tur var gerne i oktober-november. Skibene kunne forsinkes meget af modvind, ligesom losning og ladning tog lang tid, omkring to uger.

Skibene var normalt på 30-40 læster, enkelte over 60. Bortset fra de første år var skipperne rutinerede. En enkelt, Niels Sørensen, nåede i løbet af 31 år ikke mindre end 62 ture frem og tilbage. Der var i perioden to forlis, et for et skib på vej ned 1729 og et på vej op 1768, begge om efteråret. Med den stigende trafik i slutningen af perioden skete ind i mellem uheld med de sidste skibe, hvor skader tvang dem til at blive i Danmark vinteren over, eller hvor dårligt vejr fik dem til at overvintre i Norge på vej ned.

Til at forestå handelen i København var der kun brug for én fast ansat, købmanden selv. Når Rentekammeret bestemte det meste, var det ikke nødvendigt med mere. Lønnen for arbejdet var kun 300 rigsdaler om året, og tilmed skulle købmanden stille en kaution på 4.000 rigsdaler[10]. Yderligere løb købmanden den risiko, at udgiftsposterne ikke blev anerkendt af revisionen[11]. Til gengæld har der været gode muligheder for returkommission ved indkøb af varer til Færøerne[12]. I 1724 forsøgte Rentekammeret at undgå returkommission ved at lade en del af leverancerne udbyde på auktion, men ingen bød[13].

Købmændene måtte nødvendigvis være formuende mænd med erfaring, omend ikke altid inden for handel, men eventuelt inden for statens tjeneste[14]. Alle havde bestillingen til deres død.

I spidsen for kramboden i Thorshavn stod en handelsforvalter. Under sig havde han i 1709 en underkøbmand og to arbejdskarle, og i løbet af perioden kom yderligere fem ansatte til. Desuden var der flere løst ansatte ved losning og ladning af skibene. Indtil 1730 tog handelsforvalteren til

Danmark om vinteren og efterlod underkøbmanden som bestyrer af kramboden, men herefter overvintrede også handelsforvalteren. Dennes løn var 300 rigsdaler og kautionen 500 rigsdaler, men der var heller ikke store muligheder for ekstraindtægter. Efterhånden blev svindet på nogle varer godgjort handelsforvalteren efter en fast procentsats, og her blev der mulighed for en mindre indtægt[15]. Embedet var besat kontinuerligt, idet forgængeren blev afløst eller efterfølgeren tilknyttet nogle år før skiftet. Også færinger kunne ansættes som handelsforvalter, hvilket ikke var helt ufarligt for kontrollen. En færing, som var handelsforvalter 1774-96, var samtidig en nær slægtning af landfogden. Også kontrollen med danske handelsforvaltere kunne mindskes af slægtsskab, da disse ofte giftede sig ind i den lokale embedsmandskreds.

Kontrollen var vigtig, da handelsforvalteren havde en stærk stilling. Under varemangel forestod han rationeringen, og vragningen af hoser gav ofte anledning til konflikter. Der var enkelte klager over handelsforvalterens fremfærd, navnlig fra folk, som følte sig forfordelt ved uddelingen af varer[16]. Klagernes ringe antal skyldes snarere frygt for at klage over handelsforvalteren end mangel på klagepunkter.

Handelen havde flere funktioner end blot de handelsmæssige. Det nære forhold til landskyldboden er allerede nævnt. Alt efter den enkeltes situation kunne hver indbygger have gæld/tilgodehavende i kramboden. Disse tilgodehavender var på nogle måder lige så gode som penge, idet de kunne bruges til at betale nogle af skatterne samt som del af købesummen ved jordhandler. På visse betingelser udstedte kramboden veksler til færingerne, som kunne få dem indfriet i København eller Amsterdam. Private pengeoverførsler, særlig arv, kunne også gå den anden vej. Hvis udenlandske krigsskibe anløb øerne, var det kramboden, som formidlede provianteringen. Tanken bag dette var dels at beskytte indbyggerne mod, at fremmede skulle tage sig til rette, dels at hindre smughandel. Hvis kontrollen var dårlig – som under Gablerne – kunne handelsforvalteren udnytte dette på indbyggernes bekostning. Mindre udgifter til sundhedsvæsenet (undervisning af færøske jordemødre i København) og geologi (undersøgelse af mineraler) kunne også afholdes af handelens kasse.

Statens politik

Færøernes strategiske betydning var ikke stor, og økonomisk set havde øerne ikke større værdi for andre nationer[17]. Fiskeriet ved dem var ikke af forholdsmæssigt samme omfang som ved Island eller New Foundland, og

handelsmonopolet hindrede, at udlændinge fik økonomiske interesser på selve øerne.

Den danske stats økonomiske interesser var delvis modstridende på øerne: udvikling af øernes næringsliv, styrkelse af købmandsstanden i København, varetagelse af færingernes tarv og forøgelse af statens indtægter. Disse interesser skulle afbalanceres inden for en af tre rammer: fri handel for dansk-norske statsborgere, forpagtning til private eller statsdrevet handel. Alle tre var forsøgt.

Administrationen af Færøerne kunne ikke give anledning til søvnløse nætter hos embedsmændene i København. I store dele af den her behandlede periode behøvede politikken sjældent større overvejelser. Først i slutningen af 1770'erne førte nye økonomiske ideer til ændringer i retning af en mere liberalistisk, markedsorienteret politik. Det er derfor ikke muligt at finde eksplicitte formuleringer af overvejelserne. De to bedste indgange – bortset fra en karakteristik af handelstaksten, hvilket bliver gjort i de følgende afsnit – er forsøgene på en bortforpagtning af handelen og overvejelserne omkring takstændringen på de færøske varer, begge fra begyndelsen af 1720'erne.

Statens overtagelse af handelen 1709 var ikke planlagt til at have længere varighed. Ganske vist afslog Rentekammeret at lade Frederik von Gabels søn, Carl Christian von Gabel, fortsætte handelen, men det var kun for at få friere hænder ved den kommende bortforpagtning, som allerede var under planlægning. Et udkast til betingelser for forpagtning af handelen og landskyldboden udarbejdet af professor Árni Magnússon i slutningen af 1708 eller begyndelsen af 1709[18] illustrerer centraladministrationens ringe kendskab til øerne efter næsten 50 års forvaltning under Gablerne. Udkastet består ikke af meget andet end sproglige rettelser på en afskrift af forpagtningsbetingelserne for en islandsk havn.

Udbruddet af Store nordiske Krig standsede forpagtningsbestræbelserne, og da de genoptoges efter fredsslutningen, var administrationens kendskab til øerne væsentligt større[19]. I årene 1721-24 afholdtes i alt 8 auktioner over handelen og landskyldboden, men alle blev uden resultat. I denne forbindelse er det mest interessante de betingelser, som Rentekammeret stillede ved auktionerne.

Allerede ved den første auktion var betingelserne for forpagtningen strammet væsentligt i forhold til udkastet fra 1708/09[20]. Udskibningen til Færøerne skulle ske fra det dansk-norske rige, og varerne primært købes i København (dog kunne tømmer købes i Norge og specierier og kramvarer i Holland). Handelsindehaverne lovedes et økonomisk sikkerhedsnet for

sine færøske varer, idet staten tilbød køb af hoser til takstprisen. Der blev også taget hensyn til færingerne. Kontrol af kvalitet, mål og vægt blev fastlagt, og inddrivelse af gæld kunne kun ske med stiftsbefalingsmandens tilladelse. Alt i alt var det på papiret en væsentlig hensyntagen til de færøske ønsker; kun manglede, at færingerne selv havde nogen indflydelse på mængde og sorter af de opsendte varer. Det hjalp ikke, at korn og bådtømmer var billigt, hvis handelsindehaverne foretrak at medtage varer som brændevin, hvorpå fortjenesten var stor. Det afgørende har dog næppe ligget så meget i betingelserne som i de stærkt begrænsede muligheder for en effektiv kontrol med indehaverne. Derfor var det af stor vigtighed, at Rentekammeret indsatte landfogden, hvilket også var et af punkterne i betingelserne.

Ved den første auktion var Rentekammerets mindstepris 2.000 rigsdaler årligt for handelen og 1.000 rigsdaler for landskyldboden. Dette var for meget for handelen og for lidt for landskyldboden, hvad regnskaberne tydeligt viste. Af interesserede var Jakob Zitske (tidligere konstitueret handelsforvalter) og Rubek Mortensen Lund, som sammen ønskede at få landskyldboden. Jens Andersen Refdal fra Bergen tilbød 8.000 rigsdaler for 3 år for handelen og landskyldboden tilsammen mod visse ændringer i betingelserne. Ved de følgende auktioner var der ingen interesserede i handelen, først i 1724 bød nogle interessenter repræsenterede ved sekretær Høyer[21] 2.200 rigsdaler for det hele under forudsætning af ændringer i betingelserne. Heller ikke dette kunne accepteres af Rentekammeret, og handel og landskyldbod forblev uforpagtet.

Forpagtningsforsøgene standsede først og fremmest på økonomiske forskelle, dernæst på spørgsmålet om indsættelsesretten til landfogderiet, en ret alle bydende selv ønskede at have. Forsøgene afspejler statens ønske om at bortforpagte handelen, men ikke for enhver pris. Godt nok var det økonomiske forhold, forsøgene strandede på, men Rentekammeret tog i sine overvejelser i høj grad hensyn til de færøske interesser. De store underskud, handelen gav i disse år, var i sig selv et stærkt incitament til bortforpagtning, selv på dårlige vilkår.

Foreløbigt blev tankerne om bortforpagtning opgivet – de sidste udkast til betingelser er fra 1725 – endeligt blev de skrinlagt i 1734[22].

Uanset handelens tilhørsforhold fastlagde staten selv ved forordninger priserne for de i Thorshavn ind- og udhandlede varer, handelstaksten. Også takstfastsættelsen var et spørgsmål om afvejning af forskellige ønsker. I hele perioden gjaldt samme takst for de opsendte varer, mens taksten for de færøske blev ændret i 1723. Den foregående takst, af 1691,

var fordelagtig for færingerne[23]; på tidspunktet for dens fastsættelse skulle staten kun tage hensyn til disse, idet handelen da var bortforpagtet uden afgift i en uoverskuelig fremtid. Efter overtagelsen 1709 hindrede krigsudbruddet umiddelbare ændringer, selv om et udkast til en ny takst blev udarbejdet 1714 i Rentekammeret[24].

Ved taksten af 1691 var uldprisen blevet sat alt for højt, langt over prisen på verdensmarkedet, og mens de fleste øvrige varer gav fortjeneste, bragte ulden store tab. Uldprisen var en kompensation for indskrænkninger i hosebindingen, men de fattigere på øerne, som måtte købe uld til hoseforarbejdning, så hellere en lavere uldpris, idet den fastsatte uldpris lå væsentligt over den naturlige pris på det færøske marked[25]. Derimod var en nedsættelse ikke velset blandt de fleste embedsmænd (navnlig havde præsterne store indtægter i uld) og de større bønder, som havde mere uld, end de kunne forarbejde.

Dette kom tydeligt frem under stiftsbefalingsmand Rabens ophold på Færøerne 1720, hvor han på Rentekammerets foranledning drøftede en eventuel ny takst med repræsentanter for de færøske bønder. I begyndelsen gik de gerne med til en halvering af uldprisen til 3 fl. pr. vog, hvis de blot kunne vedblive med at afsætte hoserne. Senere kom de imidlertid tilbage og ønskede en uldpris på 4 fl. Hårdt presset indrømmede en af dem over for Raben, at præsterne stod bag ønsket, og der blev igen enighed om de 3 fl., særlig da der blev givet forhøjelser på blandt andet talg, tran og smør (fortjenesten var størst på disse varer, og Rentekammeret håbede, at det ville lokke flere varer til handelen)[26].

Den færøske reaktion på den nye takst, som fastsattes ved forordning af 3. maj 1723, var derfor delt. De største bønder samt gejstligheden ramtes direkte ved uldprisens nedsættelse. De fattigere ramtes imidlertid indirekte, da der i forordningen ikke var ændret ved den regulering af hosemængden, som var blevet indført i 1691. Reguleringen skete som nævnt tidligere efter værdiforhold, for hver 3 fl. hoser skulle der samtidig sælges for 1 fl. uld. Tidligere svarede 6 par hoser til 1 pund uld, men med halveringen af uldprisen gik der nu kun 3 par til 1 pund uld, så langt større mængder uld skulle nu sælges uforarbejdet.

På lagtinget vedtoges at sende en delegation på to medlemmer, rektor for skolen i Thorshavn, Gregers Müller, og kongsbonde Hans Joensen, til København for at ansøge om lettelser. At sende en delegation til kongen var sket flere gange tidligere, særlig under Gablerne[27].

I København kom det under delegationens forhandlinger med embedsmændene frem, at Gregers Müller og Hans Joensen selv var uenige om,

hvad der var vigtigst, uldprisen eller hosesalget. Gregers Müllers forslag om en uldpris på 4 fl. pr. vog fandt mest bifald, og med løftet om dette kunne færingerne rejse tilbage. Det blev dog ved løftet, for ved den endelige beslutning om forhøjelsen blev det tilføjet, at man skulle afvente budene på den næste auktion over handelen. Da ingen bød, faldt også takstforhøjelsen stille bort[28].

At uldprisens forhøjelse fandt gehør hos de danske embedsmænd, skyldes ikke ukendskab til konsekvenserne for de forskellige grupper på Færøerne, men det var simpelthen den indrømmelse, hvis konsekvenser var mest overskuelige. Tabet på en forhøjelse af uldprisen kunne nemt beregnes. Uden kontrol af hoseproduktionen kunne handelen give uforudset store tab. I sig selv var forhøjelsen af uldprisen, så den endda kom over den pris, handelen selv kunne sælge ulden for, ikke smålig.

Karakteristisk for takstovervejelserne som sådan er også opfattelsen af det færøske næringsliv som meget statisk. Efter overvejelserne at dømme mente embedsmændene, at de gennem takstændringer kun i meget ringe grad kunne ændre produktionens profil. Hensigten med takstændringerne var først og fremmest at ændre forbruget på øerne af de færøske varer, så større kvantiteter af de mest profitable blev solgt til kramboden.

Varerne op

Mængden af de varer, som årligt skulle sendes til Færøerne, blev fastsat foreløbig gennem en bestillingsliste, »provisions-noticen«, som udfærdigedes af handelsforvalter og landfoged i fællesskab. Ud over angivelse af ønsker vedrørende varemængder og -sorter for det følgende år indeholdt listen også ønsker om, hvad der skulle sendes op med det første skib. Om foråret var der ofte mangel på en del varer, særlig korn, og »vårskibets« ankomst blev imødeset med spænding. Når listen sidst på sæsonen var kommet til København, tilføjede købmanden her et skøn over indkøbspriserne til godkendelse af Rentekammeret og stiftsbefalingsmanden, hvorefter købmanden kunne købe varerne[29].

Dette system kunne, selv når bestillingerne blev opfyldt, ikke garantere imod mangel på levnedsmidler. Slagtningen og fiskeriet, der var afgørende for forsyningssituationen, foregik oftest efter listens afsendelse. Til gengæld var det yderst vigtigt, at de lokale embedsmænd i store træk kunne bestemme, hvad der skulle føres op, således at handelen ikke kunne nøjes med de mest profitable varer[30].

Indkøbspolitikken gik ud på at støtte den københavnske handel og industri. Undtaget enkelte krigsår gik alle indkøb (bortset fra, som tidligere nævnt, trævarer) gennem københavnske købmænd. For den københavnske handel som helhed har omfanget af støtten naturligvis været begrænset, men for de enkelte købmænd, som havde leverancerne, har de store indkøb til detailpriser haft betydning[31].

For færingerne var de vigtigste varer dem, som direkte eller indirekte bidrog til livets opretholdelse. Da øerne ikke kunne brødføde sig selv, var tilførsel af kornvarer nødvendig. Til opretholdelse af næringslivet krævedes bådetømmer, salt, jern (til leer og kroge), hamp (til fiskeliner), karter, strikkepinde, bjergliner og pommerske hasselstager (til fuglefangst). Af disse produkter spillede kun korn- og trævarerne en økonomisk rolle for handelen.

Byg var langt den betydeligste vare, som – bortset fra de første år – udgjorde mellem 33% og 46% af den samlede indførsel (jævnfør tabel 2). Selv om værdien af den samlede indførsel nærmest tredobledes i løbet af perioden, steg mængden (jævnfør tabel 1) samtidig, så at kornvarerne stadig udgjorde næsten halvdelen af den samlede indførsel. Især mod slutningen voksede forbruget af den dyrere kornsort, rugen, kraftigt. Forbruget af kornbrændevin var mængdemæssigt stigende, men relativt faldende gennem perioden[32].

Tabel 1. De vigtigste varer til Færøerne – mængde.

	Byg[1]	Rug[1]	Korn-brændevin[2]	Tobak[3]	Træ[4]	Mønt[5]
1721/25	10.135	1.300	27.463	–	½	–
1736/40	14.783	1.500	40.288	8.830	3½	3.400
1751/55	21.110	2.900	50.204	34.500	3	5.200
1766/70	18.965	5.250	51.998	38.361	5	5.800

Kilde: Regnskaberne for købmanden i København.

[1] tdr. [2] potter. [3] pund. Der er kun tale om halvgul tobak. [4] skibsladninger fra Norge. De to brøker angiver mindre ladninger fra København. [5] rigsdaler. Der er her kun medregnet den mønt, som skulle bruges til betaling for tran og talg.

Tabel 2. De vigtigste varer til Færøerne – andel i procent af takstværdien.

	Kornvarer	Korn-brændevin	Tobak	Træ	Mønt	Samlet takstværdi
1721/25	60,2	10,9	–	?	–	44.595 rdr 38 sk
1736/40	47,6	8,9	3,7	4,5	5,3	79.801 rdr 74 sk
1751/55	52,9	8,7	11,3	3,5	6,4	101.641 rdr 93 sk
1766/70	46,2	7,6	10,5	4,5	6,0	121.388 rdr 29 sk

Kilde: Regnskaberne for købmanden i København og regnskaberne for handelsforvalteren i Thorshavn.
Kornvarerne omfatter byg, rug, skonrogen, gryn og malt. Tobakken er halvgul tobak. For 1721/25 kan værdien af trælasten vanskeligt beregnes korrekt, derfor er den udeladt her.

Tabel 3. De vigtigste varer til Færøerne – indkøbsprisen i procent af takstprisen.

	Byg	Rug	Korn-brændevin	Tobak	Gennemsnit af alle varer
1721/25	72,9	66,5	37,2	–	71,9
1736/40	64,3	95,1	38,4	40,3	64,1
1751/55	54,2	56,3	30,6	37,5	60,5
1766/70	98,3	107,3	91,7	46,9	86,0

Kilde: Regnskaberne for købmanden i København.
Gennemsnit af alle varer er samlet indkøbspris/samlet takstpris.

Udviklingen i forbruget af halvgul tobak er ikke karakteristisk, idet der tidligere brugtes andre sorter, og den indtil 1735 sædvanligvis blev indført som en del af skibsfolkenes føring (mindre partier, som skibsfolkene havde ret til for egen regning at medtage og sælge på Færøerne – denne ret blev afskaffet 1735). Den lave mængde træ i femåret 1721/25 (tabel 1) er atypisk, det normale var 2-3 skibsladninger hvert femår. I årene omkring 1770 blev bygget nye pakhuse og embedsboliger i Thorshavn, derfor var indførslen da noget større. Endelig afspejler mængden af de indførte sølvpenge i høj grad det overskud, som færingerne fra slutningen af 1720'erne næsten uafbrudt havde i forhold til kramboden i Thorshavn.

Når kornvarerne selv relativt bevarede deres betydning trods den generelle stigning i indførslen, kan forøgelsen i indkøbet af kornvarer have forskellige årsager, som ikke nødvendigvis udelukker hinanden: en aftagende smughandel, en underforsyning af korn i begyndelsen af perioden, en faldende produktion af korn på Færøerne, en befolkningstilvækst samt et øget forbrug pr. indbygger. Utvivlsomt blev der i Gabeltiden smuglet en del korn, og denne smugling har også fundet sted et stykke ind i det 18. århundrede, idet Færøerne i de første årtier under den kongelige enehan-

del ikke fik tilstrækkeligt med korn (herom senere). Til gengæld har smuglingen af korn næppe været overvældende stor under stabile forhold, for den lave takstpris sammen med kornets store vægt og rumfang har ikke gjort det særligt attraktivt som genstand for smugling. Underforsyningen, navnlig under Store nordiske Krig, kan imidlertid ikke forklare den fortsatte stigning gennem hele perioden, særlig ikke da handelen på grund af de store tab på kornet i 1770'erne igen var tilbageholdende med indførslen.

Befolkningstallet steg som nævnt også i perioden, men selv med de foran nævnte faktorer taget i betragtning har der været en stigning i forbruget pr. indbygger, således at det importerede korn blev hvermands føde. Forbrugsudvidelsen bekræftes også af samtidige kilder. De høje indkøbspriser på korn i 1770'erne bevirkede dårlige økonomiske resultater for handelen, noget der vakte utilfredshed i Rentekammeret/Generaltoldkammeret. I Generaltoldkammeret antoges den store indførsel at stå i forbindelse med en nedgang i kornavlen på Færøerne, hvilket bekræftedes af skrivelser fra nogle af embedsmændene samt af klager fra nogle af bønderne. Embedsmændene foreslog Generaltoldkammeret, at en forøgelse af kornavlen kunne opnås gennem en forøgelse af antallet af tjenestefolk, og derfor måtte adgangen til at indgå ægteskab indskrænkes. Dette blev grundlaget for forordningen af 1777, som forbød mindre jordejere og jordløse at gifte sig, medmindre de begge havde tjent i 4 år eller længere. Der var i Danske Kancelli stærke indvendinger mod denne tvangslovgivning, men tilsidst havde kancelliet måttet give sig[33].

På grundlag af det bevarede materiale kan det imidlertid med stor sikkerhed siges, at kornproduktionen ikke var dalet, men snarere steget. Den stigende indførsel skyldtes den forøgede købekraft. Med forordningen af 1777 fik de større jordejere langt større muligheder for at skaffe sig en fortjeneste ved »anvendelse« af ugift arbejdskraft, ikke til kornproduktion, men til hosebinding (fortjenesten ved hosebinding vil blive behandlet senere).

Samtidig med stigningen i kornforbruget foregik et omfattende byggeri, mest markant hos de større bønder. Karakteristisk for byggeriet i denne periode var indførelsen af vinduer og ovne, som gerne anbragtes i en særlig stue, »glasstuen«. Disse glasstuer kostede ret store beløb.

Handelens økonomi måtte, når det gjaldt de opsendte varer, på grund af den store mængde korn blive afhængig af kornpriserne, særligt bygprisen. Som vist i tabel 2 udgjorde kornvarerne omkring halvdelen af den samlede import, målt efter takstprisen. Hvis der i stedet var målt efter

handelens indkøbspris, ville kornvarerne have udgjort en endnu større del. Avancen på kornvarer var ikke nær så høj som på »luksusvarer« som brændevin og tobak, særligt når forholdet værdi/volumen tages i betragtning. De varer, som hverken blev regnet som nødvendighedsartikler eller luksusvarer, blev takstfastsat på et mellemliggende niveau. For tømmer gjaldt, at en skibsladning solgtes for 200-600 rigsdaler mere, end den havde kostet i indkøb, men da alene fragten beløb sig til 1.000-1.500 rigsdaler, var der reelt tale om væsentlige tab på tømmeret[34].

Til belysning af, hvorvidt mængden af de opsendte varer kunne dække indbyggernes behov, findes to kildegrupper. Den ene er lagtingsprotokollerne, da »almuen« hvert år på lagtinget blev forespurgt, om landets forsyning havde været tilstrækkelig. Den anden er bestillingslisterne sammenholdt med det opsendte kvantum[35]. Til supplement findes spredt i korrespondancen mellem embedsmændene oplysninger om en skjult rationering.

Under Store nordiske Krig klagede befolkningen næsten hvert år, og selv om bestillingslisten overdrev ønskerne (3.000-4.000 tdr. byg – der blev ført det halve op), kan der ikke være tvivl om, at der herskede nød på øerne, særlig med den fejlslagne fåreavl 1716-21. Herefter forløb tiden frem til 1765 uden nævneværdige klager over mangel på kornvarer, og bestillingslisten blev tilnærmelsesvis altid opfyldt. Fra 1765 var der næsten hvert år klager, og der blev også kun leveret omkring 90% af den ønskede mængde. En vis tilbageholdenhed fra handelens side som følge af de høje indkøbspriser på korn er en nærliggende forklaring.

Hyppigst var klagerne over mangel på tømmer. De forekom i 17 ud af de 68 år, særlig i tiden frem til 1735. Der var i denne tid tale om en væsentlig underforsyning, og handelsforvalteren kunne i 1734 på lagtinget heller ikke afvise klagerne som uberettigede. Imidlertid måtte et ekstra skib med tømmer gå ned igen i ballast – der blev jo ikke flere færøske varer – og dette, mente han, gav handelen for store tab[36]. I en skrivelse samme år fra landfogden til sysselmanden på Strømø understregedes det, at produktionsbygninger havde forret til tømmer; kun hvis der blev noget tilovers, måtte det bruges til glasstuer[37].

Også kvaliteten af varerne kunne variere betydeligt. Med på forhånd fastsatte priser for indkøbsvarerne kunne leverandørerne i København få en ekstra gevinst gennem en sænkning af kvaliteten. Ligeledes ville Rentekammeret i dyrtider være fristet til at slække på kvalitetskravene.

På lagtinget var der adgang til at klage over kvaliteten. Klagerne var næsten udelukkende over tobakken. Der kunne komme så mange klager,

at synsmændene kunne føle sig presset til på lagtinget at erklære, at tobakken allerede ved ankomsten havde været dårlig, til trods for at de ved tobakkens ankomst havde synet den og erklæret den for antagelig. Disse modstridende udsagn hænger sammen med synsmændenes stilling som ansatte ved handelen med Rentekammeret over sig, men med handelsforvalteren (som havde ansvaret for opbevaringen) som nærmeste overordnede. Hvis ladningens kvalitet var tvivlsom, var det bedre for synsmændene at godkende den, for så risikerede de ikke Rentekammerets vrede. I tilfælde af, at færingerne klagede, var det imidlertid vigtigere for dem at støtte handelsforvalteren, for ham skulle de leve med til daglig, mens Rentekammeret var længere væk.

At færingerne har været meget kritiske over for tobakken, fremgår af to episoder, henholdsvis i 1774 og 1776. I 1774 blev en ladning halvgul tobak på 4.206 pund kasseret ved en synsforretning ved ankomsten og sendt tilbage. Efter modtagelsen i København bad Generaltoldkammeret Københavns borgmester og råd udpege tre mestre fra tobakspinderlauget til en synsforretning[38]. Resultatet blev, at tobakken kendtes for passabel, men heller ikke fuldkommen[39], og 1.500 pund af den sendt op igen samme år. Episoden indbragte lagmand, landfoged og handelsforvalter en reprimande[40]. Dette gentog sig, blot med 6.000 pund, i 1776. Hvem der havde ret, kan ikke siges; men af hændelserne ses, at færingerne og de lokale embedsmænd i hvert fald under visse omstændigheder ikke var bange for at komme i konflikt med embedsmændene i København.

Muligvis havde færingerne gennem smughandelen erfaret, hvorledes god tobak skulle være. Ellers synes regnskabsbilagene ikke at afsløre nogen hårdhændet merkantilistisk indkøbspolitik. For eksempel var købmændene i den islandske handel forpligtede til at købe norsk jern, selv om dette var dårligt til at smede leer af[41]. Dette gjaldt ikke for den færøske handel, hvor der også indkøbtes udenlandsk jern.

Introduktionen af nye varer på Færøerne er interessant både ud fra et handelsmæssigt og et kulturhistorisk synspunkt. Berøringspunkterne med omverdenen var ikke mange: udenlandske fiskere, handelen og dens skibe, de udefra kommende embedsmænd (særligt præster) og 1767-78 også storkøbmanden Niels Rybergs handelsoplag i Thorshavn. Handelsoplaget var kun beregnet på varer i transit, fortrinsvis spiritus, hedvin og te, som skulle smugles ind i Storbritannien, men det kunne selvfølgelig ikke undgås, at der også skete et (ulovligt) salg til færingerne.

Handelsforvalteren og landfogden havde de bedste muligheder for at få indført nye varer, for de stod for bestillingslisten, og i de fleste tilfælde var

handelsforvalteren ikke fra øerne. Imidlertid var varevalget meget konservativt, nok grundet i et ønske om ikke at træffe dispositioner, som kunne skade handelens indtægter. Enkelte personer, lagmand Debes i en afhandling om forbedringer i handelen 1769[42] og Jens Christian Svabo i sin indberetning til Rentekammeret i 1781-82[43], kritiserede det lille udvalg af varer.

Muligheden for selv at importere var dog tilstede. Det fremgår af en klage, at en stor del af de veksler, som blev udstedt til personer i København, blev brugt til indkøb af varer ud over de normalt indførte[44]. I klagen, bag hvilken præsterne var den drivende kraft, fremhævede de deres særlige behov for klæder, bøger, medikamenter og husgeråd[45]. Disse varer blev fragtet op med handelens skibe. Af listerne over udstedte veksler fremgår, at det næsten udelukkende var embedsmænd, som benyttede sig af denne mulighed[46]. En mindre benyttet mulighed var at give en rekvisition til handelen, som så indkøbte varerne i København. Handelens salgspris var i dette tilfælde indkøbsprisen tillagt en mindre sum for transporten, som regel af størrelsesordenen 10-20%.

Udstedelsen i 1772 af en takst for varer, som ikke var nævnt i den gamle takst, var snarere et forsøg på at takstfastsætte varer, som på grund af varierende kvalitet (klæde, tømmer) eller ringe økonomisk betydning (anis, brun sennep) ikke tidligere var blevet nævnt, end en takstansættelse af nye varer, idet kun to (te og kaffe) ikke var blevet sendt op allerede i de første år efter overtagelsen. Holdningen ved takstfastsættelsen var den samme som tidligere, en opdeling af varerne i tre grupper: nødvendige, luksusprægede og de, som nok indgik i en almindelig husholdning, men som kunne undværes. Af de to nye varer havde te været kendt længe på øerne, før den første ladning kom gennem handelen i 1754[47]. Kaffen fulgte efter i 1761. I begge tilfælde kom initiativet fra Færøerne[48].

Tabel 4. De vigtigste varer fra Færøerne – mængde.

	hoser[1]			uld[2]	tørfisk[2]	tran[3]	talg[2]	fjer[2]
	halvfine		grove					
	lange	korte						
1721/25	134.580	5.550	36.881	13.111	1.440	728	22.348	10.385
1736/40	217.830	57.110	28.788	93.087	52.722	375	107.585	28.386
1751/55	243.580	204.336	6.120	11.526	53.784	29	44.204	52.768
1766/70	208.600	384.780	48	–	107.496	43	68.087	40.420

Kilde: Regnskaberne for købmanden i København og regnskaberne for handelsforvalteren i Thorshavn.
[1] par. [2] pund. [3] tønder. Selv om udviklingen i fiskeriet synes overvældende ud fra disse tal, skyldes det tilfældige, gode år.

Tabel 5. De vigtigste varer fra Færøerne – andel i procent af takstværdien.

	hoser			uld	tørfisk	tran	talg	fjer	Samlet takstværdi
	halvfine		grove						
	lange	korte							
1721/25	70,1	2,3	11,5	2,3	0,1	9,1	2,6	0,8	40.014 rdr 6 sk
1736/40	61,3	12,8	4,9	8,8	1,5	2,5	6,8	1,1	73.713 rdr 89 sk
1751/55	55,7	37,2	0,8	0,9	1,2	0,2	2,3	1,7	90.710 rdr 72 sk
1766/70	38,0	56,1	–	–	2,0	0,2	2,8	1,0	114.025 rdr 55 sk

Kilde: Regnskaberne for købmanden og regnskaberne for handelsforvalteren i Thorshavn.
Taksten af 1723 er anvendt, også for hele 1721/25.

Varerne ned

De færøske varer, som blev sendt ned, bestod dels af landskyldbodens, dels af handelens varer. De fleste ydelser til staten var fastsat i penge, men blev erlagt i naturalier til landskyldboden efter en fastsat takst. Denne takst var ikke nødvendigvis den samme som handelstaksten; f.eks. var der 1691-1723 stor forskel på uldens pris, idet 1 vog var sat til 6 fl. i handelen, men 1 fl. i landskyldboden. Det var dog mest hensigtsmæssigt at have samme takst, hvilket også skete med forordningen af 3. maj 1723. En del af skatterne og afgifterne skulle betales med bestemte varer, gerne uld, skind og talg.

Da skatter og afgifter skulle betales, før der var et overskud til at sælge af, blev de mængder af skind og talg, som gik til handelen, meget svingende. Til gengæld var der ikke i det 18. århundrede tale om nogen vækst i ydelserne til staten.

I det følgende vil kun blive behandlet handelens del af de færøske varer. Vigtigst gennem hele perioden var uldvarerne, som ud over råuld og skind bestod af hoser.

Allerede ved statens overtagelse var hoserne den vigtigste udførselsvare, og endda steg udførslen i løbet af perioden fra årligt 30.000-40.000 par til over 100.000 par (jævnfør tabel 4). Værdimæssigt udgjorde hoserne, bortset fra de første år, over 75% af den samlede eksport (regnet efter takstværdi, jævnfør tabel 5). I femåret 1771/75 udgjorde hoseeksporten 96,7% i værdi af den samlede eksport.

Modsat dette fik (rå)uld og skind svindende betydning og forsvandt helt ved midten af århundredet. De »fede« varer: smør, talg og tran udgjorde en meget varierende del af varemængden. Trannen, som tidligere havde haft stor betydning, forsvandt næsten helt som vare som følge af

grindehvalens udebliven i hele sidste halvdel af århundredet. Talgen havde nogen betydning i gode år for fåreavlen, men var meget udsat i dårlige år, hvor det meste gik til føde og skatter. Fjer spillede en ringe rolle med under 2% af den samlede takstværdi. De største svingninger udviste dog tørfisken. Fiskeriet synes at have slået fejl næsten uafbrudt 1715-45 (jævnfør figur 2). Til gengæld kunne der i enkelte gode år være ret store mængder til handelen (det højeste for et enkelt år var i 1748 med 169.272 pund, hvilket udgjorde ca. 17% af den samlede eksport). Oftest var fiskeriet ringe, og i 29 af 68 år blev der ikke sendt fisk ned.

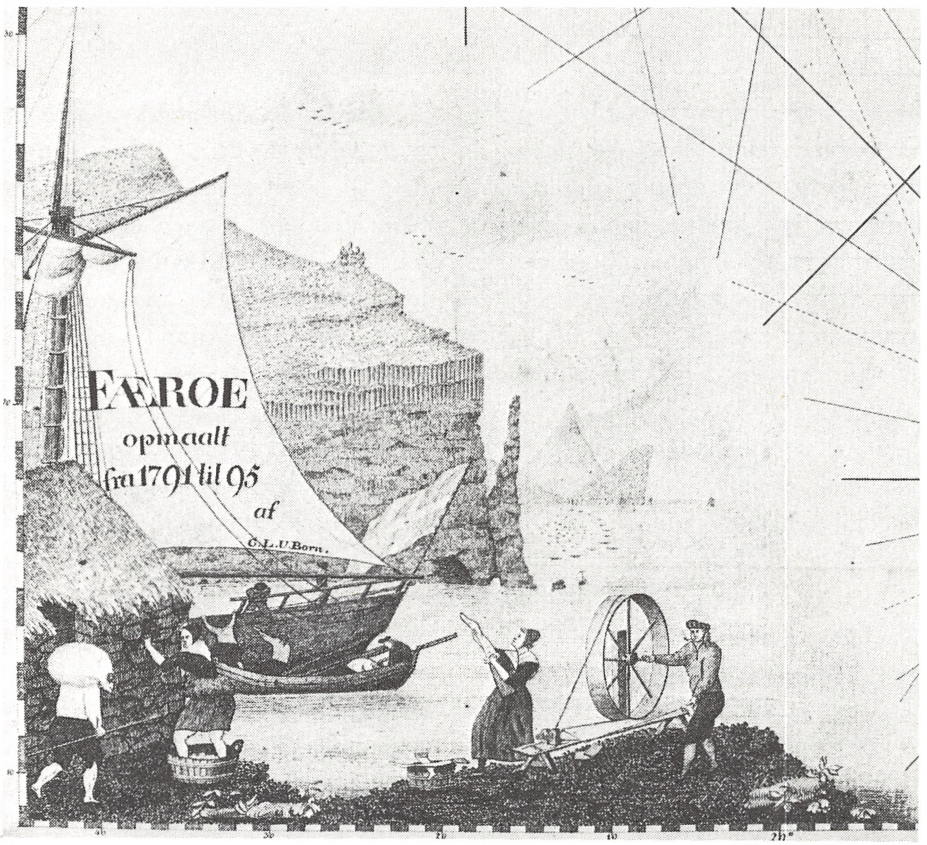

Illustration fra kaptajn Borns kort over Færøerne 1795. Til højre ses en mand i færd med at spinde på en skotrok. Skotrokken nåede ikke som i Danmark at blive afløst af mere moderne typer. Tenen sidder modsat hjulet og drejer hurtigt rundt på grund af udvekslingsforholdet. Manden drejer hjulet med højre hånd og tvinder garnet med venstre. På Færøerne var kartning og spinding mandsarbejde, mens kvinderne tog sig af selve bindingen. Kvinden ved rokken prøver hoserne på et modeltræben, mens kvinden til venstre valker hoserne i et kar. Delvis skjult af bygningen ligger et af handelens skibe. Billede i Søkortarkivet.

En væsentlig tendens i perioden var udviklingen hen imod den yderst ensidige sammensætning af varerne (halvfine hoser) og dermed den ringe betydning, som ikke-landbrugsvarerne fik. Væksten i hosebindingen forårsagede en tilsvarende vækst i den samlede takstværdi af de udførte færøske varer. Denne stigning til næsten det tredobbelte dannede det økonomiske grundlag for den lige så kraftige vækst i indførslen.

En opfattelse af den færøske økonomi i denne periode har været, at produktionen af ikke-landbrugsvarer (tran og fisk) bedst kunne tages som mål for velstanden på øerne[49]. I så fald har velstanden i denne periode ikke været stor. Imidlertid forekommer det mere rimeligt at se den voksende mængde og værdi af de ind- og udhandlede varer som udtryk for en stigende velstand, og denne stigning skyldes primært hosebindingen. På længere sigt var landbrugsproduktionen konstant (der skete næppe de store forbedringer i denne periode), men forarbejdelsen af landbrugsproduktionen har udgjort en potentiel indtægtskilde, som befolkningen har forstået at udnytte fuldt ud. Dog var mulighederne for at øge produktionen yderligere gennem hosebinding udtømt mod slutningen af perioden, og den manglende udvikling af alternative indtægtskilder, specielt fiskeriet, kunne netop mærkes, da fåreavlen fra 1770 slog fejl flere år i træk. Fra århundredets midte, da al uld blev brugt til hosebinding, steg ikke-landbrugsvarernes betydning for velstanden.

Salget af de færøske varer foregik næsten udelukkende ved auktion på Børsen. Mængderne var, bortset fra hoserne, så små, at de kun i ringe omfang kan have påvirket auktionspriserne. Forskellene i fortjenesten mellem på den ene side uld, hoser og tørfisk og på den anden skind, talg, tran og fjer (jævnfør tabel 6) var fuldt bevidst. Taksten for ulden er

Tabel 6. De vigtigste varer fra Færøerne – salgsprisen i procent af takstprisen.

	hoser			uld	tørfisk	tran	talg	fjer	Gennemsnit af alle varer
	halvfine		grove						
	lange	korte							
1721/25	127	145	98	94	–	163	147	195	128
1736/40	126	126	125	133	124	243	167	160	133
1751/55	113	117	182	112	131	205	205	329	121
1766/70	129	141	–	–	162	266	280	382	144

Kilde: Regnskaberne for købmanden i København.

For 1721/25 er udregningerne sket på grundlag af taksten af 3. maj 1723. Hvis varemængden har været ringe, er salgsprisen i procent af takstprisen ikke angivet. Gennemsnit af alle varer er samlet salgspris/samlet takstpris.

tidligere behandlet (se side 21f); den relativt høje hosetakst var ment som en hjælp til de fattige, og tørfiskens pris skulle opmuntre fiskeriet. Gevinsten skulle hentes på de øvrige varer.

Med hosernes dominans blev også afsætningsforholdene for dem udslaggivende for handelens indtægter, så både fra handelens og færingernes side var der stor interesse for vilkårene for hosebindingen.

De grove hoser eller pulshoserne var den ældste model. Der findes ingen nøjagtig beskrivelse, men de var 1 alen lange fra hælen og vejede sandsynligvis 1 pund parret. De var lavet af den grovere uld og ikke valkede[50].

Med forordningen af 1691 blev de lange halvfine hoser indført. De skulle være 1 1/4 alen lange og af den bedste uld. Vægten blev efter nogen diskussion sat til 1 pund parret[51].

Flådens behov gav anledning til indførelsen af de korte halvfine hoser. Den havde tidligere brugt pulshoserne, men matroserne klagede over disse og over de lange halvfine hoser, som var for lange. En ny model blev lavet, og den godkendtes af ikke mindre end 6 divisionschefer og opsendtes 1723 med besked om en årlig produktion på 5.000 par[52]. De blev imidlertid ikke lavet, for Rentekammeret havde foreslået en pris på 3 skd. parret, og færingerne ville have 4 skd.[53]. Først da Rentekammeret bøjede sig[54], begyndte færingerne at binde dem. Det varede imidlertid en del år, før modellen slog igennem. Længden var 1 alen, og de var også af den bedste uld og valkede. Vægten er ikke nævnt i skrivelserne[55]. Når der om begge slags halvfine hoser siges den bedste uld, må det tages med et forbehold, som er voksende gennem perioden, for til sidst blev så godt som al uld brugt til halvfine hoser.

Som nævnt tidligere indførtes ved forordningen af 1691 en regulering af den mængde hoser, handelen skulle tage imod. Det gjaldt også fordelingen af sorterne, idet der skulle være for dobbelt så stort et beløb pulshoser som for lange halvfine hoser. I Gabels oplæg til bestemmelsen skulle reguleringen ske efter vægtforhold[56], men i hvert fald for den kongelige handels tid skete reguleringen efter værdiforhold[57]. Reguleringen var især til skade for de fattigere, som ikke havde megen uld (se side 21). Dog viser udførselstallene, at forordningen ikke blev overholdt.

Der findes i tilknytning til handelsforvalterens regnskaber bevaret lister over indhandlede uldvarer for perioden 1709-20[58]. Disse lister viser, at kvantumsordningen maksimalt blev efterlevet af 10-20 personer blandt de mest velhavende. Bestemmelsen er åbenbart blevet brugt til at forhindre større svingninger i hosemængden, så et år med en væsentlig større uld-

Forskellige modeltræben. Det længst til højre er muligvis udsendt gennem handelen og har angivet to forskellige længder, mens det andet lange utvivlsomt er af privat oprindelse. De to små hører til det 19. århundrede, hvor der kom mange flere modeller.
Foto: Føroya Fornminnissavn.

produktion ikke har fået handelen til at drukne i hoser, for i et sådant år kunne handelsforvalteren være mere nøjeregnende. Administrationen af bestemmelsen må karakteriseres som meget liberal, for med de dårlige afsætningsforhold for hoserne i de første tredive år af århundredet må fristelsen til at skære ned på indkøbet have været stor. Med bedringen i afsætningsforholdene tabte bestemmelsen efterhånden sin betydning.

Begrænsningerne kunne også være udformet på anden måde. Rentekammeret ville helst ikke have pulshoserne og havde sat et loft på 5.000-6.000 par årligt for handelen og landskyldboden tilsammen[59]. Indskrænkninger i hæren bevirkede imidlertid omkring 1734, at behovet for de lange halvfine hoser dalede. Derfor blev loftet for pulshoserne hævet til 12.000 par[60], hvilket straks blev nået. Stigningen administreredes af landskyldboden. For de korte halvfine hoser var oprindeligt et loft på 5.000 par årligt, men allerede i 1724 fik indbyggerne at vide, at de skulle binde så mange som muligt af denne model[61].

Den uld og de skind, som blev indleveret til kramboden og landskyldboden, blev som nævnt draget ud af den indenøske handel, idet de ikke kunne sælges herfra. Med den stigende uldmangel som følge af det voksende behov på grund af hosebindingen udgjorde dette efterhånden en kilde til ærgrelse blandt indbyggerne. Selv om der ikke blev solgt uld og skind til kramboden, skulle visse skatter og afgifter til landskyldboden stadig erlægges i disse varer. I 1771 blev det udvirket, at fattige inden for de enkelte sysler kunne købe denne uld af deres sysselmand[62], og næste år kunne også skindene tilbagekøbes, så ulden på dem kunne bruges til hoser[63]. Al uld blev nu brugt til hoser, intet sendt ned uforarbejdet.

En betingelse for en god afsætning af hoser var ensartethed i udseende og kvalitet. Også en vis produktudvikling var nødvendig, smagen skiftede. De mange produktionsenheder gjorde det svært at opnå ensartethed, og med de faste priser på hoserne gik kvaliteten automatisk ned mod minimumskravene for antagelse. For handelen forelå den mulighed gennem vragning af et større antal at drive kvaliteten i vejret, til gengæld ville handelen få færre varer og tjene mindre. Væsentligst var dog, at de vragede hoser alligevel gennem smughandel ville finde vej ud af landet og derved skade afsætningen i Holland. Vragningspolitikken måtte derfor blive en balancegang, og andre metoder til hosernes forbedring søges.

En meget benyttet måde at sikre ensartetheden på var gennem opsendelse af modeltræben og modelhoser, som fordeltes til syslerne. Derudover blev det mest virkningsfulde en gradueret takst, således at vragede hoser blev indhandlet, men til lavere pris. Initiativet til en sådan politik kom fra

landfogden i 1732, men først i 1737 blev det gennemført[64]. Fremgangsmåden viste sig omgående at være en succes, da færingerne var tilfredse med at få noget i stedet for intet, og varemængen blev øget. Hvor de foregående år havde været fulde af klager fra indbyggernes side over vragningen og fra Rentekammeret over kvaliteten, blev der nu forholdsvis ro[65]. Derimod faldt forsøg på indførelse af nye modeller sjældent positivt ud[66].

I modsætning til de øvrige færøske varer, hvor salget sædvanligvis fandt sted umiddelbart efter ankomsten til København[67], var der til stadighed opmagasineret et varierende antal hoser. Det skyldtes, at dele af hærens og flådens behov for hoser blev dækket gennem handelen. Herved blev handelens økonomi nogenlunde sikret, da hoserne til militæret solgtes til faste priser, som lå væsentligt over både takst- og markedspris[68].

Selv om det i begyndelsen var Rentekammerets tanke, at hoseproduktionen hovedsagelig skulle svare til militærets behov, var presset fra færingerne for stort, og da yderligere afsætningen til private helt svigtede under Store nordiske Krig, hobede hoserne sig op i pakhuset. I 1717 måtte Rentekammeret acceptere kassationen af i alt 123.483 par til en takstværdi på over 20.000 rigsdaler[69]. Lageret voksede nu i et roligere tempo, men i 1728 måtte næsten hele beholdningen, i alt 53.919 par (takstværdi godt 10.000 rigsdaler), sælges til en papirmølle. Få år senere løstes et nyt lagerproblem med salg til nogenlunde priser af 28.000 par i Holland, Danzig og Pillau. Nu begyndte handelen at sælge de overskydende hoser på auktion, idet der lovedes de købende fritagelse for udførselstold og Øresundstold for de hoser, som blev videresolgt til udlandet. Det var ikke store beløb, fritagelsen sparede de købende for, men afsætningsforholdene i udlandet havde nu ændret sig til det bedre. De gode afsætningsforhold holdt sig gennem perioden, og i århundredets anden halvdel aftog militæret en forholdsvis ringe del af hoserne.

Rentekammerets kontrol med hoserne omfattede også videresalget til udlandet, og i den administrerende købmands regnskaber findes en årlig sammendragning af toldbøgerne, som angiver omfanget. Den årlige udførsel steg fra 8.000 par i begyndelsen af 1730'erne over omkring 40.000 i 1740'erne til 80.000 i 1770'erne. Langt de fleste hoser gik til Holland, men fra omkring 1750 sendtes årligt også 5.000-10.000 par til Skåne, og de tyske østersøbyer modtog 2.000-5.000. Kundekredsen på auktionen indskrænkede sig til en snes større og mindre købere. Den største var det københavnske handelshus Fabritius & Wever, som kunne købe over 10.000 par årligt. Også den administrerende købmand ved handelen kunne opkøbe for egen regning. Da køberne samarbejdede med hensyn til

udskibningen til Holland, har der nok også været en vis enighed om at holde auktionsprisen på et for dem acceptabelt niveau, selv om handelen altid havde det våben at sejle hoserne direkte til Holland.

Af betydning for priserne var tidsmomentet. Jo tidligere på året hoserne kom til Holland, jo højere pris. Derfor tog handelen ikke militærets hoser af de første skibe.

Den gængse betegnelse i regnskaberne for tørfisken er »rodskær«, enkelte gange optræder »platfisk« sideordnet hermed. Forarbejdelsen blev beskrevet af den færøske student Jens Christian Svabo, der 1781-82 efter Rentekammerets ønske rejste rundt på øerne for senere at udarbejde en beskrivelse af disse: »Platfisk. Denne virkes silde på foråret og om sommeren, flækkes i bugen, og efter at de blodige rygled er aftagne, toes den i søvand og nedlægges i perse i en krøgv ɔ: en liden rund bygning af sten på en hælde, og bedækkes med sten. Så længe den er blød, vaskes den i søvand hver morgen, men når den tørres noget, da kun hver anden eller tredie dag. Mens den endnu er blød, vendes kød mod kød, når den nedlægges i krøgven, men når den tørres noget, lægges den ene fisk flad på den anden. Den udbredes på klippen, hyttes for regn og tørres, når vejret er gunstigt, i 14 dage. Rodskæren behøver derimod en måned«[70]. Med de meget uregelmæssige fangster blev også de indhandlede mængder svingende.

Indhandlingen af tran og talg, hvorpå handelen havde god fortjeneste, blev begunstiget ved, at færingerne kun for disse varer kunne få sølvmønt i betaling. For de øvrige varer fik de et tilgodehavende i kramboden, hvis de ikke ønskede varer. Det meste af talgen, som blev ført ned, tilhørte dog landskyldboden, idet en vigtig afgift, søjdelejen (kongsbøndernes leje af de får, som hørte til fæstet), oftest blev erlagt i talg. Derimod havde handelen langt den største del af trannen. Selv om indhandlingen af talg og tran i høj grad var afhængig af naturens luner, var begunstigelsen velovervejet. Både hvalspækket og fåretalgen var lyskilder og fødemidler, og hvis prisen i kramboden ikke var acceptabel, kunne varerne altid konsumeres i stedet.

Handelens økonomi

Eftersom handelens administration hverken havde større indflydelse på priser eller varemængder, var mulighederne for en styring af økonomien begrænsede.

Tabel 7. Udgifterne på varerne til Færøerne.

	Varerne ombord	Forsikring	Fragt	Svind	Andre udgifter
1721/25	32.061	1.135	7.112	452	2.884
1736/40	51.163	1.175	8.094	756	2.795
1751/55	61.494	1.261	9.795	1.010	2.934
1766/70	104.397	689	13.532	1.378	2.999

Kilde: Regnskaberne for købmanden i København og regnskaberne for handelsforvalteren i Thorshavn.
Beløbene er i hele rigsdaler. Fragten er ligeligt fordelt på varerne til og fra Færøerne.

Tabel 8. Udgifterne på varerne fra Færøerne.

	Varerne i indkøb	Svind og emballage	Forsik-ring	Fragt	Salgs- og andre udgifter
1721/25	40.650	444	1.890	7.112	4.010
1736/40	73.883	979	1.636	8.094	2.847
1751/55	90.539	536	1.795	9.795	3.212
1766/70	114.026	602	378	13.532	4.326

Kilde: Regnskaberne for købmanden i København og regnskaberne for handelsforvalteren i Thorshavn.
Beløbene er i hele rigsdaler. Fragten er ligeligt fordelt på varerne til og fra Færøerne.

Ud over indkøbene var den største enkeltudgift fragten, som udgjorde 10-16% af de samlede udgifter. Bortset fra krigsperioden var fragtudgifterne relativt konstante, og da de samme skibe blev benyttet år efter år, må Rentekammeret have været tilfreds med prisen. Som fragten var også forsikringen af ladningerne dyr under krigen, ellers ret konstant. Indtil 1731 blev ladningerne forsikret i Amsterdam, herefter hos Assurance-Compagniet i København[71]. Forsikringen hos dette ophørte i 1767, da Rentekammeret anså det for billigere at være selvforsikrende[72]. Svindet blev i begyndelsen afgjort fra ladning til ladning og år til år, men efterhånden blev det praksis for en del varer at give købmanden og handelsforvalteren en vis procentdel, der skulle svare til det gennemsnitlige svind[73]. Det bevirkede, at svindet regnskabsmæssigt for disse varers vedkommende fulgte varemængden. I det 19. århundrede kunne denne praksis påvirke handelsforvalterens varevalg[74], men der er ikke fundet tilfælde af dette i denne periode.

Beregningen af overskuddet i tabel 9 er resultatet af et forsøg på at rense handelsregnskaberne for de transaktioner, som ikke havde med selve handelen at gøre, navnlig landskyldbodens.

Tabel 9. Overskud på varerne til og fra Færøerne.

	Varerne til Færøerne	Varerne fra Færøerne	Samlet
1711/15	÷ 321 rdr 33 sk	÷32.456 rdr 42 sk	÷32.777 rdr 75 sk
1716/20	÷ 3.563 rdr 33 sk	÷10.043 rdr 71 sk	÷13.607 rdr 8 sk
1721/25	950 rdr 50 sk	÷ 2.054 rdr 36 sk	÷ 1.103 rdr 82 sk
1726/30	÷ 464 rdr 92 sk	2.226 rdr 11 sk	1.761 rdr 15 sk
1731/35	13.027 rdr 57 sk	8.943 rdr 64 sk	21.971 rdr 25 sk
1736/40	15.818 rdr 56 sk	9.576 rdr 41 sk	25.395 rdr 1 sk
1741/45	9.119 rdr 46 sk	22.991 rdr 12 sk	32.110 rdr 58 sk
1746/50	10.940 rdr 50 sk	4.677 rdr 72 sk	15.618 rdr 26 sk
1751/55	25.148 rdr 56 sk	4.032 rdr 44 sk	29.181 rdr 4 sk
1756/60	÷ 3.267 rdr 19 sk	17.290 rdr 78 sk	14.023 rdr 59 sk
1761/65	2.979 rdr 11 sk	19.946 rdr 1 sk	22.925 rdr 12 sk
1766/70	÷ 1.606 rdr 81 sk	30.791 rdr 37 sk	29.184 rdr 52 sk
1771/75	÷14.440 rdr 85 sk	23.734 rdr 43 sk	9.293 rdr 54 sk

Kilde: Regnskaberne for købmanden i København og regnskaberne for handelsforvalteren i Thorshavn.

Som følge af den faste salgspris blev indkøbsprisen med sin store andel af udgifterne i realiteten bestemmende for gevinsten på de opsendte varer. Da kornvarerne udgjorde langt den overvejende del, vil det sige, at det økonomiske resultat afhang af kapitelstaksten, som sædvanligvis var indkøbsprisen på kornet. Andre omstændigheder var marginale. Blandt disse var de vigtigste de høje omkostninger under krigen samt afskaffelsen af skibsfolkenes føring.

De færøske varer gav stort underskud i begyndelsen, da afsætningen helt svigtede. De store gevinster til slut skyldtes ikke blot gode priser, men også den store stigning i varemængden. For disse varer spillede afsætningsforholdene for de halvfine hoser nogenlunde samme rolle, som kornpriserne gjorde for varerne op.

Det samlede overskud i perioden blev ca. 56.000 rigsdaler på varerne op og ca. 103.000 rigsdaler på varerne ned, i alt omkring 159.000 rigsdaler eller årligt ca. 2.340 rigsdaler. Som det ses af tabellen tjente handelen mere på varerne fra Færøerne end varerne dertil[75]. Det var også Rentekammerets tanke, at gevinsten skulle hentes på de færøske varer. Den periode, hvor der var et stort overskud på varerne til øerne, faldt sammen med en periode med lave kornpriser, ellers løb det lige rundt. Derimod var den eneste periode med underskud på de færøske varer årene under og lige efter krigen. I rolige tider gav de gerne et pænt overskud. Derved virkede indtægten på handelen stort set som en afgift på den færøske

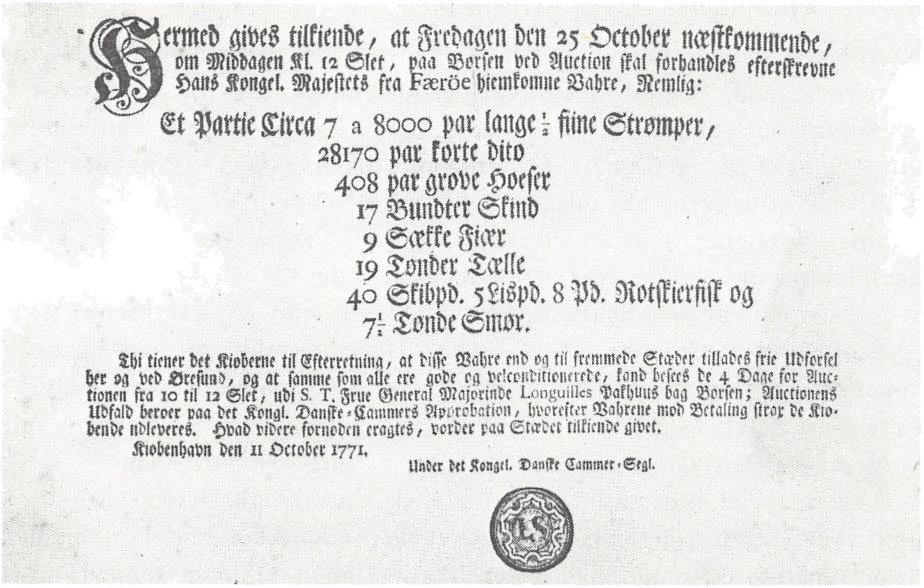

Hermed gives tilkiende, at Fredagen den 25 October næstkommende, om Middagen Kl. 12 Slet, paa Børsen ved Auction skal forhandles efterskrevne Hans Kongel. Majestets fra Færöe hiemkomne Vahre, Nemlig:

Et Partie Circa 7 a 8000 par lange ½ fiine Strømper,
28170 par korte dito
408 par grove Hoeser
17 Bundter Skind
9 Sække Fiær
19 Tønder Tælle
40 Skibpd. 5 Lispd. 8 Pd. Rotskierfisk og
7½ Tønde Smør.

Thi tiener det Kiøberne til Efterretning, at disse Vahre end og til fremmede Stæder tillades frie Udførsel her og ved Øresund, og at samme som alle ere gode og veleonditionerede, kand beses de 4 Dage for Auctionen fra 10 til 12 Slet, udi S. T. Frue General Majorinde Longuilles Pakhuus bag Børsen; Auctionens Udfald beroer paa det Kongl. Danske-Cammers Approbation, hvorefter Vahrene mod Betaling strax de Kiøbende udleveres. Hvad videre forneden eragtes, vorder paa Stædet tilkiende givet.

Kiøbenhavn den 11 October 1771.

Under det Kongel. Danske Cammer-Segl.

Plakat annoncerende auktion over færøske varer. Handelens og landskyldbodens varer er under ét. Plakat i Rigsarkivet.

eksport (og herigennem på dele af produktionen), ikke på importen (på dele af forbruget).

Rentekammeret fulgte i sine beregninger af gevinsten en anden metode end den her anvendte, idet det trak nettogevinsten ved landskyldbodens varer i Thorshavn (takstværdien ÷ de udgifter, som handelen afholdt for landskyldboden) fra den sum, som købmanden indbetalte i Zahlkassen. Da landskyldbodens varer altid blev solgt med fortjeneste, blev handelens gevinst efter denne beregningsmåde noget større end efter den af mig benyttede. De årlige indbetalinger var dog ikke noget godt udtryk for det pågældende års overskud, da anlægsudgifter og forskydninger i lagre og restancer i høj grad spillede ind. Den gennemsnitlige årlige indbetaling for handelen og landskyldboden tilsammen udgjorde 5.219 rigsdaler[76]. Efter min beregningsmetode udgjorde handelens del 45%, efter Rentekammerets 68%[77].

Uanset regnemetode udgjorde indtægterne ved handelen en væsentlig del af statens indtægter af Færøerne, men af de flere hundrede år med enehandel på Færøerne har denne periode sandsynligvis været den bedste for indehaveren af handelen.

Specielle problemer på Færøerne

Krambodens placering i Thorshavn var til stor ulejlighed for folk fra fjernere liggende bygder. Værst var det for Suderø, hvorfra sejladsen selv om sommeren var meget vanskelig og farlig, og kun få både kunne gøre turen[78]. Også Myggenæs, hvor landingen var besværlig på grund af brænding, og Norderøerne var udsatte. Rejserne til Thorshavn skulle gøres om sommer og efterår, hvor andet arbejde trængte sig på. Opholdet i Thorshavn kunne strække sig over flere dage, inden det blev den enkeltes tur til at handle. Køb og salg begrænsedes ikke blot af mangel på skibsrum, men også af mangel på varer i kramboden. Hvis det trak ud med skibenes ankomst, eller de havde for lidt af en vare med, kunne rejsen for nogle være gjort delvis forgæves, og med de dårlige muligheder for sejlads om vinteren var der ikke mulighed for senere at supplere indkøbene[79].

Da der var et begrænset antal både, og da ikke alle havde råd til at undvære de nødvendige arbejdsdage, er den indenøske handel antagelig i noget omfang, voksende med afstanden til Thorshavn, gået gennem mindre grupper, navnlig parthaverne i bådene. Kopier af kontrabøgerne for hver enkelt husstand findes for ca. 1800-56[80], og i disse optræder personer, som i større stil har indkøbt varer til videresalg. En antydning af et særskilt marked findes i Jens Christian Svabos oplysning 1781 om, at kornet på Suderø kostede 32 skilling mere for tønden[81]. Besværlighederne var med til at øge smughandelen. Under det islandske kompagnis tid (1658) var smughandelen på Suderø så omfattende, at indbyggerne her ikke engang kendte taksten på varerne i kramboden[82].

Den kommission, der i 1709 undersøgte Færøernes tilstand, oplevede også rejsen til Suderø. Derved kunne den indse indbyggernes besværligheder, og da den af frygt for sørøvere ikke kunne anbefale oprettelsen af en krambod på øen, foreslog den, at et skib årligt skulle sejle korn derned. Det blev ligesom tilsvarende forslag under forpagtningsforsøgene i 1720'erne ikke til noget. Jens Christian Svabo støttede kraftigt tanken om køb af en slup, som dels kunne fragte varer, dels fiske[83]. Først et halvt århundrede senere blev der anlagt udhandler i Tværå (1836), Klaksvig (1838) og Vestmanhavn (1839). Den eneste hjælp, indbyggerne på Suderø fik, var en ordre fra Rentekammeret i 1740 om, at de skulle ekspederes først ved kramboden[84]. I 1778 fik indbyggerne på Myggenæs en lagretskendelse for det samme[85].

Manglen på udhandler har haft store virkninger på dele af det færøske samfund i denne periode. Produktionen blev mindsket dels gennem tabte arbejdsdage, dels gennem manglende afsætningsmuligheder for fisken.

Visse personer med bedre muligheder for sejlads til Thorshavn fik en stærkere økonomisk og social position. Indvendingerne mod en udhandel viste sig på baggrund af periodens fredelighed og utilstrækkeligheden af Skansen i Thorshavn (under Napoleonskrigene måtte den overgives uden sværdslag til en engelsk kaper) ikke at holde stik. Anskaffelsen af en slup til transport og fiskeri ville have betydet, at færingerne kunne have lært fiskeri fra større både.

Smughandelen var en stadig kilde til irritation for handelens administration, men til en tilsvarende glæde for færingerne, som derved fik et alternativ til kramboden. Straffen for forbuden handel var meget streng. Blev en indbygger grebet i smughandel, blev han fradømt embede, fæstejord og ejendomsjord[86]. Det eneste tilladte forsvar var, hvis det kunne påvises, at kramboden ikke havde haft de nødvendige varer på det pågældende tidspunkt[87]. Forordningen af 3. maj 1723 skærpede yderligere forbudet, idet det nu ikke var tilladt for færinger at gå ombord i et skib, med mindre det var i nød. I praksis var fortolkningen mildere, særligt i slutningen af perioden, hvor der skete for handelen, at dens egne skibe tæt under Færøerne af mangel på hjælp drev tilbage til Norge. Når et fremmed skib blev sigtet ved øerne, var det sysselmandens pligt så hurtigt som muligt at give løjtnanten ved Skansen besked, så de nødvendige forholdsregler, bl.a. mod smughandel, kunne tages. Dette skete dog ikke altid[88].

Smughandelen florerede mest på de fjernere liggende steder, hvor incitamentet var størst og kontrollen mindst. Faktisk kunne kun en pågribelse på fersk gerning give resultat, for det var meget svært at skaffe vidner[89]. Det var da heller ikke uden grund, at forordningen 1723 gav fogden ret til at give angivere 10 rigsdaler uden kvittering samt pligt til at hemmeligholde angiverens navn.

De vigtigste bevæggrunde til smughandel var trang, bekvemmelighed og gevinst i forhold til taksten, men også det ringe udvalg i kramboden samt hosevragningen spillede en rolle. Med statens overtagelse mindskedes nogle af disse grunde, men den store smughandel fra det 17. århundrede forsvandt næppe med det samme. De to eneste episoder fra perioden fandt sted i 1756, hvor løjtnanten greb nogle af indbyggerne på Vågø i at forsøge handel med et fremmed skib[90], og i 1769, hvor nogle hollandske smuglere blev overrasket på Vågø af løjtnanten og måtte flygte, efterladende to karduser tobak[91]. Selv folk på handelens skibe var ikke afvisende over for en god forretning, og fra Rybergs handel sivede også varer ud[92].

De få episoder er ikke udtryk for en ringe smughandel, men for dårlige kontrolmuligheder. I 1740 strandede en hollandsk hukkert under Island.

Den havde i sin last ikke mindre end 6.790 par grove hoser, der ikke var indkøbt af handelen. Samme år sendtes 5.904 par ned med handelens skib[93]. Senere tilfælde af smughandel giver et indtryk af de foretrukne varer: tobak, brændevin, klæde og bilæggerovne. Smughandelen i 1820'erne var i så faste rammer, at hollandske smuglere/fiskere gav udstrakt kredit til færingerne[94].

Embedsmændene i København var klar over smughandelen, men måtte gennemgående affinde sig med den i en erkendelse af de dårlige kontrolmuligheder. Da varemængden og dermed overskuddet faldt i 1770'erne på grund af dårlige år for fåreavlen, blev det i stedet af embedsmændene tillagt stigende smughandel, og der var stærke ønsker fremme om en bedre kontrol[95].

Den største fordel, som færingerne havde af smughandelen, var muligvis den pression, den udgjorde over for embedsmændene, for med denne konkurrence kunne handelsvilkårene ikke så nemt skærpes. Dette argument findes i hvert fald i to breve fra færøske embedsmænd til Rentekammeret[96].

Udstrækningen af kredit betød noget både for samfundet og individet. Faktisk var en vis kreditgivning nødvendig for at undgå skader på handelen og økonomien. Uden kreditgivning kunne indbyggerne ikke klare sig gennem dårlige år uden store indhug på stambesætningerne. I enkelte år kunne mængden af færøske varer falde, når færingerne som følge af kreditgivning ikke var tvunget til at afgive så mange varer, men på længere sigt var det også til gavn for handelen, at det færøske produktionsapparat ikke led skade. Omvendt var der også muligheder for færingerne at lade et tilgodehavende blive stående i kramboden, så et overskud ikke behøvede at blive brugt til mindre nyttige varer.

Handelen var ikke ivrig til at inddrive gæld. Dette er endda af en færøsk forfatter blevet kritiseret, idet den liberale kreditgivning opfordrede til efterladenhed, og derved sinkedes fiskeriets udvikling[97]. Der har nu utvivlsomt hvilet et pres fra handelsforvalteren på skyldneren for at begrænse den sidstnævntes indkøb. Restancerne faldt også fra 1.354 rigsdaler i 1709 til 1.089 rigsdaler i 1776. Der findes ét eksempel på, at Rentekammeret har befalet handelsforvalteren at inddrive gæld, men i dette tilfælde var de nævnte skyldnere så formuende, at inddrivelsen gik uden problemer, selv om der var tale om beløb af størrelsen 100-400 rigsdaler[98]. Inddrivningen af gæld var ikke så meget et spørgsmål om penge som om handelsforvalterens stilling, for det var farligt for kontrollen med denne, at landfoged og flere præster var afhængige af ham.

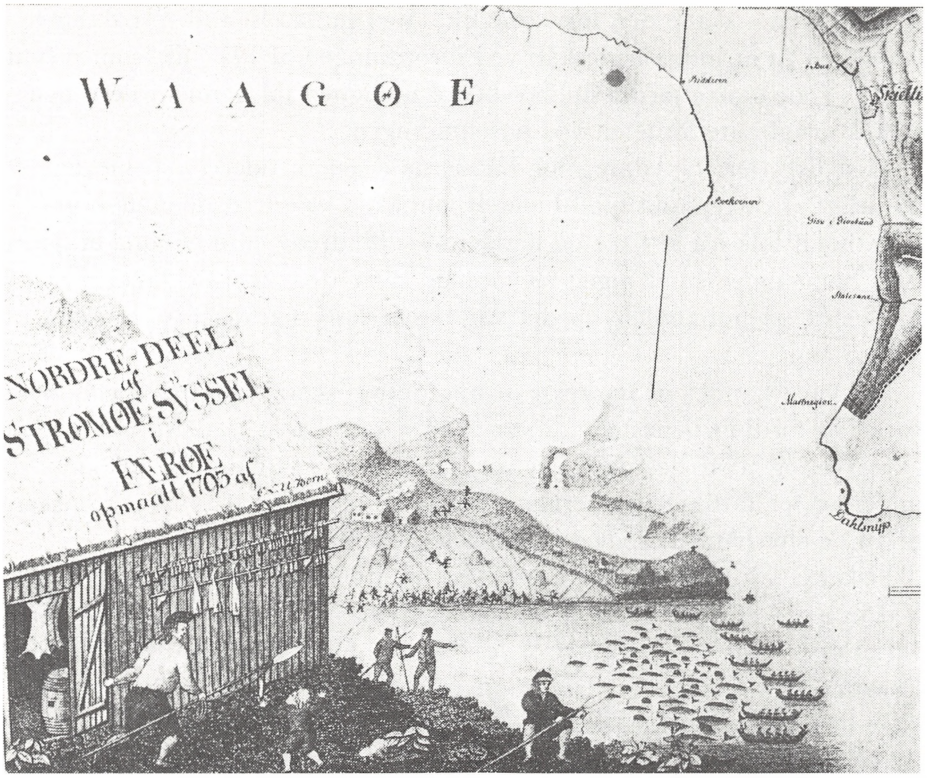

Illustration fra kaptajn Borns kort over den nordre del af Strømø syssel 1793. Et grindedrab med hvalerne på vej ind i bugten. I forrådshuset hænger vindtørrede fårekroppe, udenpå tørret fisk. En mand åbner døren til forrådshuset for på denne måde at byde hvalerne velkomne. Derimod er det meget mod folketroen at pege på hvalerne, hvad en af mændene gør.
Billede i Søkortarkivet.

Handelen og det færøske samfund

Beregningerne over indbyggernes gevinst ved hosebinding er nogenlunde ens i de samtidige beskrivelser. For en tjenestekarl gjaldt det, at denne, udover at gøre sædvanligt arbejde som bære tørv og hente hø til kreaturerne, kunne karte og spinde 2-3 pund uldgarn om dagen. En tjenestepige, der ikke havde andet at gøre, kunne binde 2-3 stk. hoser om dagen[99]. Med en uldpris på 3 fl. pr. vog gav dette arbejdsgiveren en daglig indtjening på 10-15 skilling (ud over karlens arbejde i øvrigt). Til sammenligning var lønnen for en daglejer 8 skilling med kost og 16 skilling uden kost[100]. Det kunne altså betale sig at have tjenestefolk til at binde hoser. Tilsvarende ville de ejendomsmæssigt dårligt stillede kunne klare sig ved hosebinding,

hvis de kunne skaffe den fornødne uld. Ved indførelsen af restriktioner i adgangen til at indgå ægteskab ved forordningen af 1777 fik, som nævnt tidligere, de større jordbesiddere bedre mulighed for gennem flere tjenestefolk at udnytte fordelen ved hosebindingen.

Med fiskeriets betydning for Færøerne i senere tider in mente har et naturligt anklagepunkt mod handelspolitikken været, at de gode hosepriser afholdt folk fra at fiske og derigennem hindrede en udvikling af fiskeriet. Som andre hindringer nævnes ud over den liberale kreditgivning mangelen på udhandler, da det var besværligt at transportere fisken til Thorshavn.

Det var i handelens interesse at opmuntre fiskeriet, både for at få flere varer, og fordi fortjenesten var større på fisk end på hoser. At kramboden alligevel tog mod de mange hoser, lå dels i socialpolitiske (økonomisk underlag for fattige) og merkantilistiske (udnyttelse af råvaren) ønsker, dels i de efterhånden gode afsætningsforhold for hoserne.

Fiskeriet var udelukkende kystfiskeri fra åbne både, og dets omskiftelighed fremgår af figur 2, som viser kongstienden af torsk og langer. Disse variationer ville være katastrofale i et samfund afhængigt af fiskeriet. Desuden er det meget tvivlsomt, om et øget fiskeri i form af flere arbejdsdage havde givet et meget større udbytte. Derimod viste de indhandlede fiskemængder efter udhandlernes oprettelse klart, hvilket behov for bedre afsætningsmuligheder, der ikke havde været opfyldt.

Problemet for det færøske fiskeri var mere af strukturel art: det var et bierhverv, drevet på de nærmeste fiskepladser i mindre, åbne både, og måtte derfor være meget følsomt for fiskens luner. En udvikling af fiskeriet krævede større fartøjer, særlig dæksfartøjer, og folk med fiskeri som hovednæring. Imidlertid manglede kapitalen, og fra kramboden kom ikke megen mønt i samfundet uden til de større bønder[101]. Disse var mere interesserede i landbrug, og en udvikling af fiskeriet ville kun tage arbejdskraften væk fra landbruget. Bådsbåndet var en lige så stor hindring. Den sikre fortjeneste ved hosebindingen har nok været foretrukket af mange frem for en usikker eksistens gennem et længere fravær på havet, og på denne måde har handelspolitikken været en hemsko. Endelig må handelen tage skylden for sin forsømmelighed over for indførelsen af ny teknisk viden, særligt indførelsen af dæksbåde og fisketilvirkning.

I praksis (og langt mere end tilsigtet) bevarede handelspolitikken den traditionelle landbrugsøkonomi og -struktur. Dette skete ikke så meget direkte gennem takstpolitikken som gennem bivirkninger af den førte politik, f.eks. pengeindtægterne, som kun gik til jordejerne, de manglende

muligheder for fiskeriet, og det forhold at hoseproduktionens råmateriale var et landbrugsprodukt. Vægten på landbrugsproduktionen passede godt til et samfund, hvor mange rettigheder baseredes på jordejendom, og hvor de større bønder var dominerende. Netop her var på længere sigt hindringen for en udvikling, for så længe virkningerne af enehandelen svarede så godt til det færøske samfunds økonomiske og sociale struktur, sinkedes både handelens og samfundets udvikling.

Sammenfatning

Perioden udviste en stor stigning i vareudvekslingen mellem Færøerne og resten af Danmark-Norge. For varerne til øerne var stigningen fordelt på mange sorter, men det må fremhæves, at kornvarerne beholdt deres relative andel. Den tilsvarende stigning for de færøske varer skyldtes udelukkende en forøgelse i produktionen af hoser, som mod periodens slutning udgjorde næsten 97% af den samlede takstværdi. På dette tidspunkt blev al råuld forarbejdet til hoser.

Denne store hoseproduktion var mulig, fordi handelen kunne afsætte hoserne (først til militæret, senere også til eksport) til acceptable priser. Uvæsentligt var det ikke, at handelen i kraft af sin stilling som statsforetagende kunne klare sig gennem en del år med tab på hoserne.

For færingerne betød den store hoseproduktion en øget velstand. Da hver enkelt husstand var i stand til at binde dem, havde alle med adgang til uld mulighed for at udnytte de gode afsætningsforhold. I hvilket omfang det i realiteten kom de mindre ejendomsejere tilgode, kræver større studier end dette. Det høje kornforbrug peger på, at også de dårligere stillede har fået det bedre. Det omfattende byggeri viser imidlertid, at også de større bønder har fået deres del af gevinsten.

På det tidspunkt, da al uld blev brugt til hosebinding, begyndte svingningerne i fåreavlen virkeligt at blive følelige. Desuden styrkedes stillingen for dem, som havde nok uld. Mangelen på uld drev i slutningen af perioden uldprisen i privat handel op mod 4 fl. pr. vog[102].

Færingerne nød på andre måder godt af den statslige handel. Forsyningerne var regelmæssige, og gennem bestillingslisten blev de færøske behov i ret stor grad tilfredsstillede, selv om der en del år var klager. For eksempel ville en privat købmand næppe have taget så meget træ og korn med til øerne. Den statslige handel kunne og måtte også i en helt anden grad end en privat købmand tage langsigtede hensyn. Takstpolitikken var gunstig med lave priser for varer nødvendige for produktionen, jævne for

almindelige forbrugsvarer og høje for mere luksusbetonede varer. At fortjenesten for handelen lå på de færøske varer, kunne dog ikke opmuntre produktionen.

Til gengæld virkede handelen konserverende på landbrugssamfundets økonomiske og sociale struktur, også selv om det ikke specielt var intentionen. Der var på dette tidspunkt næppe forudsætninger for en kvalitativ ændring af fiskeriet tilstede, men ifald de havde været, ville de næppe have ført til noget på grund af handelsforholdene. Netop gennem sit monopol var handelen ansvarlig for indførelsen af ny viden og teknik, og dette blev forsømt. Retfærdigvis skal det dog nævnes, at de, som beskæftigede sig med en forbedring af næringslivet, for eksempel Jens Christian Svabo, anså det for vigtigere med en forbedring af landbruget end af fiskeriet.

Enkelt kan det siges, at handelen med hoseafsætningen gav færingerne en velstand, som de ellers ikke ville have fået, men der blev ikke gjort noget for at udbygge næringslivet på længere sigt, så velstanden var i høj grad sårbar. Og de manglende muligheder for at tage på fiskeri bevarede jordbesiddelse som det grundlæggende og fratog de fattige en chance for en frigørelse.

Handelsadministrationens økonomiske råderum var særdeles indskrænket af faste takster, bestillingslisten og svingningerne i det færøske landbrugs og fiskeris produktion. På den baggrund var det et pænt overskud, som fremkom med hele perioden set under et, især når det sammenholdes med statens øvrige indtægter af øerne. Også sammenholdt med den islandske handel gav den færøske et pænt overskud[103].

En del af den ønskede politik, at hindre udlændinge at få fodfæste på øerne, udgjorde intet problem. Der var stadig nogen smughandel, men den betød kun noget for handelens overskud. Det havde ikke været et mål for staten selv at beholde handelen, auktionerne i 1720'erne viser dette, men staten var ikke villig til at komme af med den for enhver pris.

Handelens styrelse synes ikke at have været færingerne alt for ugunstigt stemt. Ganske vist skelede embedsmændene altid til gevinsten, men i nogle af de større spørgsmål som taksten og forsyningerne var de ret velvilligt indstillede, og det var her, de store penge kunne tjenes. At mange forhold faktisk stillede sig i vejen for en udvikling, skyldtes blandt andet manglende initiativ, uvidenhed om det færøske samfund og en tendens til, at kortfristede mål blev prioriteret højere end langsigtede, når der skulle træffes en beslutning. Når alt kom til alt, gik det jo meget godt i størstedelen af perioden, og med pæne overskud hvert år har større ændringer næppe været anset for nødvendige.

Sammenholdt med den islandske handel var den færøske ikke relativt mindre med hensyn til varer til landet, heller ikke hvad angik skibsrummet[104]. Derimod savnede den københavnske købmandsstand i nogen grad videreforhandlingen af de færøske varer, særligt var der ikke megen fisk fra Færøerne.

Trods fejl og mangler var denne periode på flere måder en af de bedste under monopolhandelstiden, både for handelens indehaver og det færøske samfund.

Kilder og litteratur

Utrykte kilder

Rigsarkivet, København
Rentekammeret (Rtk.)
Grupperne 371, 372 og 373.
Gruppe 5 (resolutionerne vedrørende Færøerne er til ca. 1814 under Norge).
Amtsregnskaberne for Færøerne.
Regnskaberne for handelen til og fra landet (købmandens).
Regnskaberne for handelen i landet (handelsforvalterens).
Den kongelige enehandel er efter 1776 registreret i folioregistratur 140.

Føroya landsskjalasavn, Tórshavn
Sorenskriveren
Lagtingsprotokollen.
Vårtingsprotokollen.
Panteprotokollen.
Stiftsbefalingsmanden (stiftamtmanden).
Indkomne breve.
Kopibog.
Landfogden.
Kopibog.
Lagmand Samuel Petersens kopibog.
Løjtnant Søren Mortensens optegnelser.

Trykte kilder og litteratur

Aðils, J. J.: Den danske monopolhandel på Island 1602-1787, 1926-27.
Andersen, N.: Færøerne 1600-1709, 1895 (Tórshavn 1964).
Christensen, S. R.: Det kgl. oktrojerede islandske Handelskompagni 1743-1758, Erhvervshistorisk årbog 1978, 49-94.
Debes, Hans: Kort underretning om indbyggernes handelsmåde på Færø, samt forsøg til handelens mulige forbedring sammesteds, 1769.
Debes, Lucas: Færoæ & Færoa reserata, 1673 (Tórshavn 1963).
Degn, Anton: Oversigt over fiskeriet og monopolhandelen på Færøerne 1709-1856, Tórshavn 1929.
Degn, Anton: Færøske kongsbønder 1584-1884, Tórshavn 1945.

Garde, Christian B.: Et par ord om Den kongelige færøiske Handels bestyrelse og tillæg til samme, 1841.
Holm, Edvard: Danmark-Norges indre historie under enevælden fra 1660 til 1720, 1885-86.
Holm, Edvard: Danmark-Norges historie fra Den store nordiske Krigs slutning til rigernes adskillelse 1720-1814, 1891-94.
Hornby, Ove: Finnmarken i 1700-tallet, Håløygminne 55. årg., I, 1974, 1-10.
Høgnesen, Róland Waag: Færøernes historie frem til den anden verdenskrig, Færinger – frænder, 1968, 43-75.
Jakobsen, Jakob: Poul Nolsø, 1892.
Jakobsen, Jakob: Poul Nolsø. Lívssöga og irkingar, Tórshavn 1912, 1966.
Joensen, Jóan Pauli: Färöisk folkkultur, Lund 1980.
Kommissionsbetænkningen 1709-10 ang. Færøernes tilstand ved kongens overtagelse af enehandelen på Færøerne (udg. Anton Degn), Tórshavn 1934.
Korsgaard, Peter: Fyriskipanin frá 3.5.1723 um handil í Føroyum og kærurnar um hana, Fróðskaparrit 27, 1979, 113-29.
Landt, Jørgen: Forsøg til en beskrivelse over Færøerne, 1800 (Tórshavn 1965).
Lund, U. A.: Anmærkninger over H. Debes afhandling om den færøske handels forbedring, 1770.
Mortensen, Arnbjørn: Yvirlit yvir sögu einahandilsins, Föroyar undir fríum handli í 100 ár, Tórshavn 1955, 7-76.
Muhle, Carl Adolph: Om emancipationen af Færøerne og Grønland, 1835, (Torshavn 1970).
Muhle, Carl Adolph: Carl Mogensens færøske Krønike, 1844 (Tórshavn 1970).
Nolsøe, J.: Beretning om Den kongelige færøske Handels organisation og dens bestyrelse, 1841.
Svabo, Jens Christian: Indberetninger fra en reise i Færøe 1781-82 (udg. N. Djurhuus), 1959.
West, John F.: Færøerne. En nation og dens historie, 1974.
West, John F.: Skjøl úr London, Mondul 1975, 3, 18-23.
West, John F.: Smugling í 1740, Mondul 1979, 3, 14-19.
West, John F.: Handilin á Tinganesi í 1774, Mondul 1980, 1, 17-21.
West, John F.: Stiftsamtmaður vitjar, Mondul 1981, 3, 21-25.
Zachariassen, Louis: Ur Føroya sögu um ár 1700, Tórshavn 1952.

Utrykt litteratur

Gunnarsson, Gisli: Some aspects of the Copenhagen monopoly trade in Iceland, 1976 (dupl., Institut for økonomisk Historie).
Joensen, Hans Andreas: Enehandelen på Færøerne 1777-1807 (specialeopgave i historie, Københavns Universitet).
Nielsen, Peter Korsgaard: Den kongelige enehandel på Færøerne 1709-1776 (specialeopgave i historie, Københavns Universitet).

Noter

1. Holm 1660-1720, 426.
2. Andersen, 162.
3. Emnet savner endnu en indgående behandling. Moderne forfattere synes ret enige i deres beskrivelser: »et stabilt bondesamfund« (kapiteloverskrift hos West 1974) og »i økonomisk og social henseende et udpræget statisk, konservativt samfund som stivnede i sine former« (Høgnesen, 54-55).
4. Den bedste indgang til ejendomsforhold til jord, kreaturer og både findes i amtmand Løbners økonomiske tabeller 1813-14, som ligger i Rtk. 373.71, journal C nr. 675.

5. Degn 1929, 14-16.
6. Kommissionsbetænkningen 1709-10, 71-78. Svabos indberetninger, 300-1.
7. Svabos indberetninger, 302.
8. Rtk. kopibog 18. november 1766, til købmanden. Desuden regnskaberne for købmanden i København, 1768.
9. Referatet af vurderingsforretningen ved overtagelsen 1709 (i lagtingsprotokollen) er trykt hos Zachariassen 1952, 44-52.
10. I Rtk. 372.48-49. Også Rtk. kopibog 14. december 1776, til købmanden.
11. I 1770'erne viste det sig svært at få korn til kapitelstaksten. Købmanden købte da uden at afvente en godkendelse flere ladninger korn til priser over kapitelstaksten, hvad ikke var tilladt. Ved revisionen krævedes han for differencen, men denne blev senere eftergivet. Der var i perioden ellers kun få og små poster på regnskaberne, som ikke godkendtes.
12. Med et årligt indkøb på 10.000 til 20.000 rigsdaler kunne det blive til noget. En bemærkning fra en senere bogholder ved handelen peger til dels i samme retning. En episode i 1820'erne, hvor opdagelsen af nogen svindel bevirkede, at en leverandør blandt hørkræmmerne fik en stor bøde, kommenteres videre i Muhle 1844, 33: »og det, som var værre var, han mistede sin gamle gode Leverance fremtidigt«.
13. Rtk. 372.75.
14. F.eks. Stephen Hansen, købmand 1750-70, der havde været overkrigskommissær 1747-50 og blev generalkrigskommissær 1761. Desuden havde han geværfabrikken på Hammermøllen 1743-65.
15. På nogle varer var svindet sat for højt, se note 74.
16. Det mest grelle tilfælde var en klage (lagtingsprotokollen 30. august 1717) fra tre mænd fra Vågø, som besværede sig over, at handelsforvalteren i 1715 havde posteret to mænd med gevær, som hindrede folk i at få varer og tale med handelsforvalteren. Handelsforvalteren forsvarede sig med frygt for uroligheder på grund af den trange situation, og der synes ikke at være sket videre i sagen.
17. Under fredsforhandlingerne med Sverige 1657-58 skulle Frederik 3. på et tidspunkt have ønsket at afstå Færøerne i stedet for Bohus len. Andersen, 66.
18. Hovedkilderne til forpagtningsforsøgene ligger i Rtk. 372.75. Árni Magnússons udkast er udateret, men kan ud fra indholdet sættes til mellem 21. juni 1708 og ca. 1. april 1709. I øvrigt belyses Rentekammerets ukendskab til øernes forhold af, at det endnu i 1709 ikke vidste, at den tidligere lagmand Weyhe var død i 1706.
19. Kendskabet var især vokset gennem den udsendte kommission 1709-10 og stiftsbefalingsmand Rabens besøg på øerne 1720.
20. Rtk. 372.75.
21. Hvem Høyer repræsenterede, vides ikke.
22. I Rtk. 372.48 findes en opgørelse over handelens balance indtil 1733. Notaterne på opgørelsen tyder på, at der har været tanker fremme om en bortforpagtning. Ligeledes giver landfogden i et nogenlunde samtidigt brev til købmanden i København denne ret i, at en bortforpagtning vil være til skade for indbyggerne. Landfogdens kopibog, 2. maj 1734.
23. Andersen, 162-66.
24. Dette er desværre forsvundet. Dets eksistens kan ses af en arkivdesignation, som er havnet i Rtk. 372.75.
25. Se note 102. I senere tid var det almindeligt, at man forarbejdede bondens eller købmandens uld til hoser eller trøjer mod at få en trediedel i løn (»triðingsgerd«). Hvorvidt det også var praksis på dette tidspunkt, vides ikke.
26. Tilblivelsen af taksten af 3. maj 1723 og klagerne over den er beskrevet i Korsgaard 1979.
27. Dette var det sidste eksempel på den gamle tradition. I 1825 prøvede kongsbonden Jens Christian Weyhe at rejse penge til bekostning af rejseudgifterne ved nedsendelsen af nogle folk, som skulle bede om mildere handelstakster. Han blev straks taget i forhør af amtmanden og truet

med en sigtelse for overtrædelse af loven om indsamling. Traditionens ophør hænger utvivlsomt sammen med de lokale embedsmænds stærkere position.

28. Så sent som 1747 ansøgte kongsbonden Jakob Zitzke om opfyldelse af det gamle løfte (ansøgning af 20. februar 1747 i Rtk. 372.2). Renteskriveren kendte intet til den gamle sag, men anførte, at da der ikke leveredes uld til kramboden, havde en stigning i uldtaksten ingen betydning. Det havde den nu, for så ville prisen også stige i den private handel.
29. Listerne findes i de fleste af de her nævnte arkiver. Kornprisen måtte ikke overstige kapitelstaksten for Sjælland.
30. Dog må det erkendes, at de lokale embedsmænd har skelet til deres overordnedes ønsker, navnlig med hensyn til indkøb af tømmer og korn.
31. Indkøbspriserne, bortset fra kornet, fulgte ret nøje den københavnske priscourant, som også tit er bilagt regnskaberne.
32. Der kan have været tale om en frivillig rationering. Nogle vendinger i korrespondancen peger i den retning. At der har været af kornet, fremgår af et brev fra landfogden til Rentekammeret af 15. juni 1733. Landfogdens kopibog.
33. Tilblivelsen af forordningen vil blive beskrevet i det kommende bind af »Fróðskaparrit«.
34. Der var jo intet returgods.
35. Det har næppe været alle, som har turdet klage på lagtinget. Tilsvarende er det sandsynligt, at de lokale embedsmænd ved udfærdigelsen af bestillingslisten har skelet til, hvad deres foresatte i Rentekammeret kunne ønske.
36. Lagtingsprotokollen 31. august 1734.
37. Landfogdens kopibog, 24. marts 1734.
38. Rtk. kopibog, 16. august 1774.
39. Rtk. kopibog, 27. august 1774, til købmanden.
40. Rtk. kopibog, 27. august 1774.
41. Aðils, 483.
42. Debes 1769.
43. Svabos indberetninger, 293.
44. Rtk. til stiftsbefalingsmanden 25. marts 1741 (stiftamtmandens arkiv).
45. Stikprøver i den gejstlige skifteprotokol bekræfter dette.
46. Regnskaberne for handelsforvalteren i Thorshavn.
47. Søren Mortensen Højvigs optegnelser 27. oktober 1727.
48. Kaffen er nævnt i bestillingslisten, mens teen er opført i en ekstra bestilling midt på året.
49. Høgnesen, 54.
50. Degn 1929, 12. Andersen, 151. Lagtingsprotokollen 1. august 1721. Samuel Petersens kopibog 15. maj 1724, til købmanden i København.
51. Lagtingsprotokollen 1. august 1721.
52. Rtk. kopibog 25. august 1723, til landfogden.
53. Panteprotokollen 4. november 1723.
54. Note som 52.
55. Degn 1929, 2, angiver vægten til 23 lod.
56. Andersen, 151.
57. Rtk. kopibog 30. juni 1724, til handelsforvalteren.
58. For 1709 i Rtk. 372.48. For 1710-18 som særskilt pakke i tillæg til regnskaberne. For 1719-20 i Rtk. 372.75.
59. Rtk. kopibog 10. juli 1734, til handelsforvalter og landfoged.
60. Note som 59.
61. Lagtingsprotokollen 11. september 1724.
62. Rtk. til stiftsbefalingsmanden 23. oktober 1771 (stiftamtmandens arkiv).
63. Rtk. kopibog 28. juli 1772, til handelsforvalter og landfoged.
64. Rtk. til stiftsbefalingsmanden 13. juni 1732 (stiftamtmandens arkiv).

65. Den hårdeste vragning skete i 1722, hvor der kun blev nedsendt 84 par grove hoser mod 11.202 det foregående år.
66. Forsøg herpå skete 1722 og 1734.
67. Enkelte gange blev dog partier trukket tilbage fra auktionen i håb om højere priser på senere tidspunkter.
68. Hvis der ses bort fra markedsmekanismerne, gav militæret i perioden 1733-73, for hvilken der findes auktionspriser, ialt omkring 60.000 rigsdaler over auktionsprisen.
69. Regnskaberne for købmanden i København. Til konserveringen af hoserne havde man strøet malurt og tobaksstøv imellem. En del af hoserne blev brugt til at fylde ud med ved Toldboden, de fleste blev nedsænket ud for Trekroner.
70. Svabos indberetninger, 103. Degn 1929, 21, har en lidt anden beskrivelse.
71. Regnskaberne for købmanden i København.
72. Rtk. kopibog, 26. september 1767, til købmanden.
73. Regnskaberne for købmanden i København 1724-25, Rentekammerets decision ved postens 20. punkt artikel 2.
74. Muhle 1844, 124-25.
75. Med korrektion for støtten gennem opkøb af hoser svinder forskellen ind, se note 68.
76. Dette tal afviger lidt fra det angivne i Degn 1929.
77. Se Rtk. 372.49.
78. Kommissionsbetænkningen 1709-10, 96.
79. Degn 1929, 18 og 139.
80. Se folioregistratur 140 i Rigsarkivet.
81. Svabos indberetninger, 288.
82. Andersen, 55.
83. Som note 81.
84. Rtk. kopibog.
85. Som note 81.
86. Andersen, 130-31.
87. Andersen, 103.
88. Søren Mortensen Højvigs optegnelser.
89. Andersen, 130.
90. Rtk. til stiftsbefalingsmanden 22. juni 1756 (stiftamtmandens arkiv).
91. Løjtnanten til stiftsbefalingsmanden 18. maj 1769 (stiftamtmandens arkiv).
92. Rybergs handel var egentlig kun transitlager.
93. Hukkertens stranding er nævnt i regnskabsbøgerne for købmanden 1740.
94. Der findes nogle sager i sorenskriverens justitsprotokoller og i amtmandens kopibøger, særligt i midten af 1820erne.
95. Generaltoldkammeret til stiftsbefalingsmanden 12. februar 1774 (stiftamtmandens arkiv).
96. Samuel Pedersens kopibog 14. maj 1718, til Rentekammeret? Rtk. til lagmand, landfoged og handelsforvalter 4. juni 1732 (kopi i stiftamtmandens arkiv).
97. Degn 1929, 11.
98. Rtk. kopibog 31. maj 1721, til handelsforvalteren.
99. Svabos indberetninger, 282. Landt, 230. Degn 1929, 2-3.
100. Degn 1929, 3. Landt, 234.
101. Da det var disse, som havde tran og især talg.
102. Lagmand Debes til Rtk. 17. april 1764 (kopi i stiftamtmandens arkiv).
103. Forpagtningsafgifterne for Island beløb sig årligt til 7.000-20.000 (Aðils, 667-69).
104. Årligt sejlede 20-30 skibe til Island mod 2-4 af samme størrelse til Færøerne, men de sidste nåede to ture (Aðils, 361-64). I løbet af 1743-54 opsendtes til Island i gennemsnit 9.891 tønder rug (hovedkornsorten), mens der til Færøerne i samme periode gennemsnitlig gik 3.170 tønder byg op (hovedkornsorten) (Gunnarsson, 4).

Mekaniseringen af dansk tekstilindustri 1850-1914

–belyst ved eksempler fra Odense

AF PER BOJE OG HANS CHR. JOHANSEN

Samtidig med bomuldens fremtrængen som råvare skete der i perioden 1850-1914 en omlægning af forbruget af tekstiler fra hjemmeproduktion til maskinelt forarbejdede varer. Den hertil knyttede mekaniseringsproces skildres af lektor, dr. phil. Per Boje og professor, dr. oecon. Hans Chr. Johansen gennem eksempler fra Odense; det viser sig, at der blev foretaget betydelige nyinvesteringer i 1870'erne og 1890'erne, og at de mekaniserede virksomheder udviklede sig relativt forskelligt.

I den tidlige industrialiseringsfase i England i slutningen af det 18. århundrede var tekstilindustrien et af de første områder, hvor ny teknologi vandt indpas i større omfang. Gennem indførelse af vandkraft- eller dampkraftdrevne spinde- og vævemaskiner opstod nye bedriftsformer og et stærkt stigende produktionsomfang. Mekaniseringen var dog ikke ensbetydende med, at al engelsk tekstilproduktion i løbet af få årtier blev omstillet fra traditionelt håndværksarbejde til de nye mekaniserede produktionsformer. Endnu i 1825 fandtes der 2-300.000 »handloom-weavers« i England, og først efter midten af det 19. århundrede foregik så godt som al tekstilproduktion i landet ved hjælp af maskiner.

Også på et mere internationalt plan foregik udbredelsen af anvendelsen af den nye teknik i tekstilbranchen meget langsomt. I de senere udviklede store europæiske industrilande kom mekaniseringsprocessen langsomt i gang i begyndelsen af det 19. århundrede, og maskinernes dominans blev først tydelig sent i århundredet. Der kan tænkes en lang række årsager til denne langsomme diffusion af innovationsprocessen inden for tekstilbranchen, f.eks. manglende kendskab til den nye teknik, forskelle i tilgang til råstoffer, forskelle i transportomkostninger, forskelle i omkostningsrelationerne mellem de enkelte produktionsfaktorer, stivhed på arbejdsmarke-

det, manglende entreprenørånd, dårlige uddannelsesforhold, kapitalmangel m.m., og det er tænkeligt, at der fra det ene geografiske område til det andet kan være forskel på, hvilke af disse faktorer der har spillet den største rolle for en hurtig eller langsom tilpasning til den nye teknik.

For Danmarks vedkommende blev forbruget af tekstilvarer indtil omkring 1850 i alt væsentligt dækket ved indenlandsk produktion, der først og fremmest foregik i hjemmene på landet, for så vidt angår de første led i forarbejdningsprocessen, hvorimod landsbyens håndvæver tog sig af det mest kapitalintensive led i produktionen. I perioden fra omkring 1850 til 1914 sker omlægningen til forbrug af maskinelt forarbejdede tekstilvarer. Samtidig kommer bomulden til at indtage en mere betydende plads som råvare.

Forbrugets omfang kan i nogen grad ses af fårebestanden og af importen til forbrug, som er vist i tabel 1 og 2.

Tabel 1: Den danske fårebestand 1837-1909

År	1000 får	År	1000 får
1837	1645	1880	1225
1861	1749	1898	1074
1866	1875	1903	877
1876	1719	1909	727

Kilde: Statistisk Tabelværk, V,C,4: Landbrugsforhold i Danmark siden midten af det 19. århundrede, 1911.

Tabel 2: Import af tekstilvarer 1850-1910 (1000 tons)

År	Råuld	Råbomuld	Garn af		Forarbejdede varer af	
			uld	bomuld	uld	bomuld
1850	0,4	–	–	0,8	0,4	0,6
1860	0,5	0,4	0,1	2,6	0,8	1,2
1870	0,7	0,1	0,2	2,5	1,6	1,8
1880	0,8	–	0,3	1,8	1,7	1,7
1890	1,1	0,1	0,9	3,6	1,6	1,9
1900	1,4	2,4	1,5	6,0	1,8	2,8
1910	1,6	6,8	1,8	8,2	1,9	3,4

Kilde: Statistisk Tabelværk: Vareomsætningen med udlandet, diverse årgange.

For uldindustriens vedkommende synes kun en ringe del af forbruget indtil omkring 1900 at være blevet dækket af udenlandske færdigvarer,

idet nedgangen i fårebestanden efter 1876 delvis modsvares af en nedgang i eksporten af dansk råuld. Konkurrencen fra udenlandske maskinproducerede varer har således ikke været en afgørende hindring for dansk produktion. Derimod kan man ikke af tabellernes tal se, hvordan forholdet mellem produktion af uldvarer i traditionel landsbyindustri, i mellemstore byhåndværksvirksomheder uden anvendelse af kraftmaskiner og i de nye fabrikker har udviklet sig. For bomuldsprodukternes vedkommende kommer de indenlandske spinderier først til at spille en større rolle efter 1900, mens bomuldsvæverier dækker en væsentlig del af det beskedne forbrug allerede fra omkring 1860. Den kraftigste vækst sker dog også i denne del af bomuldsindustrien efter 1890. Bomuldsvævning foregik næsten kun i byerne, men tallene siger ikke noget om, hvorvidt produktionen foregik på hånd- eller maskindrevne væve.

De forskellige danske industrihistoriske behandlinger af tekstilindustrien er stærkt koncentreret om udvikingen i de større virksomheder, og makrotal fra folke- og erhvervstællinger kan kun i begrænset omfang kaste lys over fordelingen på mekaniseret og ikke-mekaniseret produktion før 1898. Vil man have et mere detaljeret billede af innovationsprocessen, må man derfor gå ned på det lokale plan og undersøge udviklingen for de enkelte virksomheder. Dette skal i det følgende forsøges for Odenses vedkommende for derigennem at se, om det er muligt at få et indtryk af, hvilke faktorer der har spillet en rolle for tempoet i omstillingsprocessen. Disse faktorer kan endvidere antages at have en vis gyldighed for hele landet, idet Odense gennem perioden var provinsens største industriby. Den havde således 13% af den danske arbejdsstyrke i spinderier, væverier og klædefabrikker i 1906.[1]

De første industrialiseringsforsøg 1840-70

Et første indtryk af udviklingen i en del af den odenseanske tekstilindustri og af dens afsætningsmuligheder i omegnen og i den tidligste industrialiseringsfase kan man få af folketællingernes erhvervsfordelinger. I disse er hjemmespindere dog slået sammen med syersker og strikkere, og denne del af tekstilindustrien kan derfor ikke belyses ud fra folketællingerne. Derimod kan beskæftigelsen inden for vævning opgøres som vist i tabel 3, hvoraf det fremgår, at det i hele perioden fra 1840 til 1870 var landvæverne, der var dominerende. Forholdet mellem antallet af hovedpersoner og medhjælpere viser tillige, at det normale på landet var væverier med en eller to beskæftigede – rent faktisk var kun et væveri i landdistrikterne i

Odense amt mekaniseret, nemlig Dalum mølle, der i 1847 beskæftigede 17 arbejdere.

Tabel 3: Personer beskæftiget inden for tekstilbranchen ved folketællingerne 1840-70 (ekskl. spindere)

Erhverv	År	Odense by		Landdistrikter i Odense amt	
		Hovedpers.	Medhj.	Hovedpers.	Medhj.
Klædefabrikanter	1840	8	12	–	–
og overskærere	1855	1	19	1	3
	1870	3	12	3	4
Strømpe-	1840	3	1	–	–
fabrikører	1855	1	2	–	–
	1870	3	–	–	–
Vævere	1840	16	22	1029	211
	1855	30	26	961	187
	1870	26	34	873	215

Kilde: Statistisk Tabelværk: Folketællinger, diverse årgange.

De første industrialiseringsforsøg skal i stedet findes i Odense by. Tabel 3 kan ikke afsløre disse særlig klart, idet folketællingerne ikke opdeler den ufaglærte arbejdskraft på erhverv, men medtager dem under en samlet gruppe af daglejere og arbejdsmænd. Oplysninger om de enkelte tekstilvirksomheders størrelse, der kan give os en meningsfuld sammenligning med antallet af vævere på landet, må derfor findes i en række forskellige kilder, hvoraf fabrikstællinger[2], toldkammerindberetninger[3] og brandforsikringstaksationer[4] er de vigtigste. I dette materiale nævnes en række virksomheder, hvis forhold er nærmere omtalt nedenfor[5]. Det var alle virksomheder, der mellem 1840 og 1870 hævede sig op over de traditionelle små håndværksværksteder med en mester og en eller to svende beskæftiget.

I 1840 eksisterede der tre større tekstilvirksomheder i Odense, nemlig en klædefabrik ejet af Preben Lihme Brandt, oprettet i 1835, og to bomuldsvæverier, Dehnckes fra 1835 og Brodtrüchs, der begyndte produktionen i 1837. Disse virksomheder var altså alle relativt nyetablerede, og de eksisterede alle tre helt frem til 1870. I 1851 grundlægges et bomuldsvæveri ejet af H. Hansen, men dette væveri, der i 1855 beskæftigede en dreng, en pige og to svende, synes kun at have haft en meget kort levetid. I

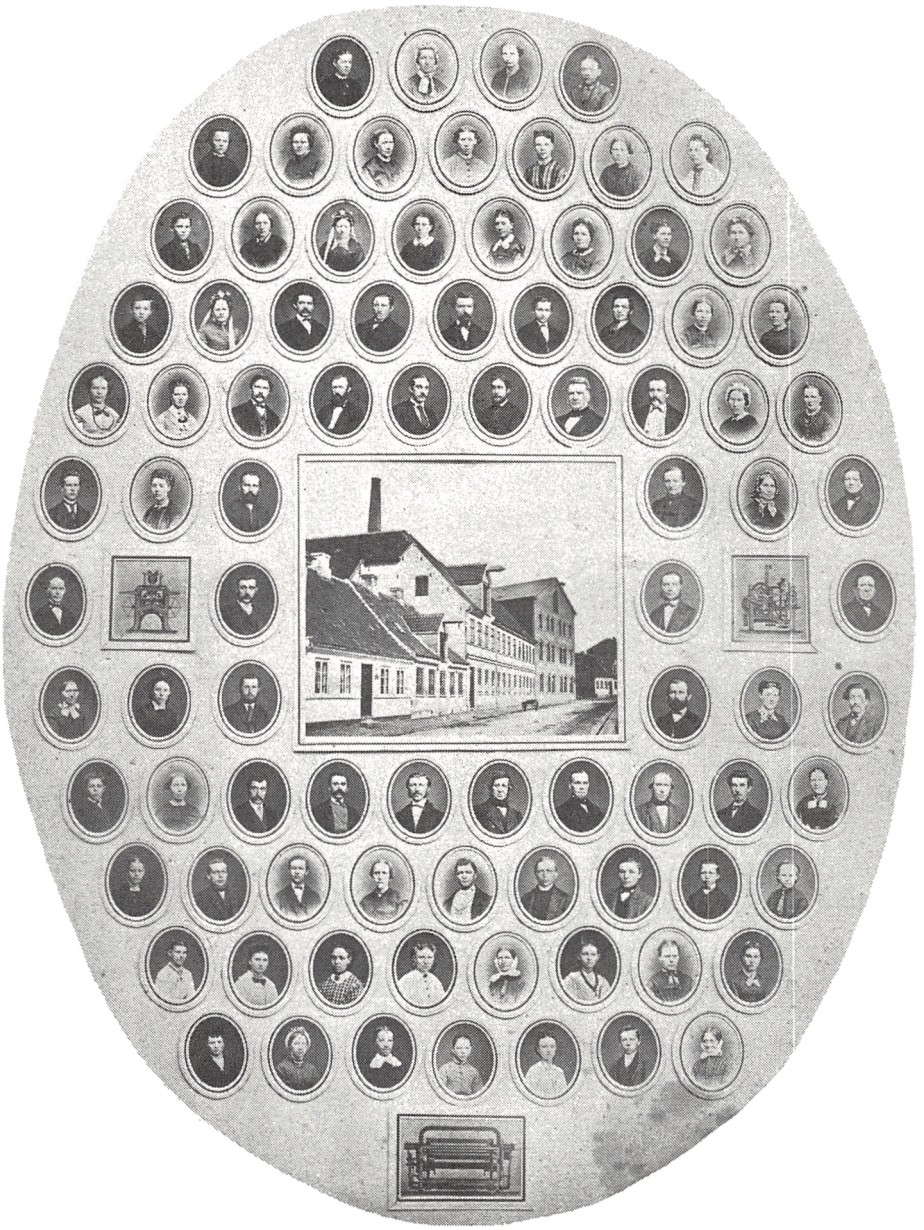

Her ses købmand Bierfreunds dampbomuldsspinderi før branden 1883. Lorenz Bierfreund var fremtrædende igangsætter i Odenses erhvervsliv, bankdirektør og i adskillige bestyrelser. Montagen af Carl Bech findes på Møntergården i Odense Bys Museer.

1856 grundlagdes Bierfreunds bomuldsvæveri, der hurtigt voksede op til at blive en stor virksomhed, og året efter kom en ny klædefabrik til, ejet af Cl. Dorch. Fra slutningen af 1860-erne viser kilderne endnu to grundlæggelser, Morten Kisbye Brandts klædefabrik, der påbegyndte produktionen i 1869, og Thedes uldspinderi. Det sidstnævnte synes dog ikke inden 1870 at have fået større betydning. Omkring 1870 har der derfor formodentlig af større tekstilvirksomheder kun været 3 klædefabrikker og 3 bomuldsværerier i Odense, og antallet af hovedpersoner i byen inden for tekstilbranchen i tabel 3 viser derfor, at der ved siden af disse har kunnet eksistere omkring en snes traditionelt arbejdende småhåndværkere inden for faget.

I tabel 4 er vist nogle nøgletal for produktion og beskæftigelse i de af de »store« virksomheder, hvor sådanne oplysninger kendes.

Tabel 4: Produktion, beskæftigelse og dampkraft i Odenses tekstilvirksomheder 1840-70

Årligt	1841-45	1846-50	1851-55	1856-60	1861-65	1866-70
a) Produktionsomfang (1000 alen stof)						
P. L. Brandt	4-8	11-13	14	ca. 5	ca. 10	
Dehncke	10-16	10-16	30-36			
Brodtrüch	7-9	4-5	13-30		18-29	ca. 20
Bierfreund				ca. 250		
Dorch				ca. 10	ca. 17	
H. Hansen			3			
b) Beskæftigelse (antal arbejdere)						
P. L. Brandt	28-44	47-58	62	40	20	
Dehncke	6-17	21-40	38			
Brodtrüch	5-6	5-6	19-24		20-28	17
Bierfreund				67	60	
Dorch				30	30	
M. K. Brandt						12
H. Hansen			4			
c) Antal hestekræfter i virksomhedens dampmaskine						
P. L. Brandt	8	8	8	8	12	12
Bierfreund				10	10	10
Dorch				6	6	6
M. K. Brandt						12

Kilder: Jf. note 2-4.

Den industrielle virksomhed var mest udbredt i *klædeproduktionen.* De tre klædefabrikker var alle relativt store virksomheder og anvendte dampkraft og maskinvæve. De krævede betydelige investeringer både i bygninger og forskellige maskiner. Hos P. L. Brandt nævnes f.eks., at der findes klædepresse og tørreramme, 13 vævestole, 4 overskærermaskiner, en børstemaskine, 2 wolfmaskiner, en decatermaskine, et valkeværk, 6 kartemaskiner, 4 spindemaskiner m.m., og Dorch havde 4 overskærermaskiner, 2 børstemaskiner, 1 spindemaskine, 3 kartemaskiner, 2 wolfer og 6 vævestole samt en dobbelt hydraulisk presse.

Grundlæggerne af de tre klædefabrikker udgik alle fra farverslægter, men havde selv eller gennem tilknyttet familie faglig viden om klædeproduktion. På M. K. Brandts klædefabrik havde de to brødre, der var daglige ledere, således en langvarig uddannelse bag sig på klædefabrikker i Neumünster, Aachen og Schlesien. Selv om virksomhederne var ret konjunkturfølsomme og måtte indskrænke noget efter krisen i 1857, var de i årene 1840-70 som helhed sunde og veldrevne foretagender, der gav et betydeligt overskud til ejerne, således at disse rangerede højt i byen socialt set og kunne tillade sig en høj levestandard.

Klædefabrikkernes arbejderstab var en blanding af faglærte (vævere, dugmagere og overskærere) og ufaglærte. Specielt for de ufaglærte blev klædefabrikkerne store arbejdspladser, idet der kun var relativt beskedne beskæftigelsesmuligheder inden for andre af de nye industrigrene, der kom til, f.eks. jernstøberierne, der krævede faglig kunnen.

De to ældre *bomuldsværverier* var langt mindre mekaniserede end klædefabrikkerne og havde et tydeligt håndværkspræg over sig trods deres størrelse. Der anvendtes kun håndvæve, og af væversvendene boede en stor del i begyndelsen hos deres mester. Selv om de ekspanderede noget i 1850-erne, forlod dette præg dem ikke, og virksomhedslederne nåede da heller aldrig det indkomstniveau og den sociale status, som klædefabrikanterne havde. Af bomuldsværverierne blev kun Bierfreunds en industrivirksomhed af format. Straks fra starten blev der lagt an på stordrift med dampkraft og 48 maskinvæve – senere udvidet til 60, således at denne virksomhed i 1860-erne var den største inden for tekstilbranchen i Odense.

Grundlæggeren var heller ikke som ved de ældre bomuldsværverier en mester, der blot havde en virksomhed, der var noget større end de normale væverier. L. Bierfreund var købmand og bogholder uden speciel uddannelse inden for væverbranchen. Han var den, der stak kapital i den nye virksomhed, men måtte til stadighed have en fagkyndig daglig leder på virksomheden. At Bierfreund repræsenterer en ny type foretager i det

odenseanske industrimiljø viser sig også ved, at han udstrakte sin økonomiske virksomhed til mange sider af byens erhvervsliv. Han blev således bankdirektør og medlem af bestyrelsen for Albanibryggeriet. I 1870 hørte han til i byens øverste sociale lag. Arbejderne på dette bomuldsvæveri var i modsætning til dem på de gamle væverier i udpræget grad ufaglærte, og det er specielt karakteristisk for denne virksomhed, at den beskæftigede mange kvinder.

Det indtryk, som det sporadiske kildemateriale giver af produktionen af tekstilvarer i det storodenseanske område i perioden 1840-70, er, at der kun sker mindre ændringer i konkurrenceforholdet mellem landsbyvæveren, den lille byhåndværker og den nye mekaniserede industri. Der er en mindre tilbagegang i antallet af beskæftigede på landet, som næppe fuldt ud er blevet kompenseret ved højere produktivitet, og der er flere fabrikker i Odense i 1870 end i 1840, men deres samlede beskæftigelse og produktion har kun dækket en beskeden del af markedet. Mindst har forskydningerne været inden for klædeproduktionen, hvorimod det er sandsynligt, at Bierfreunds bomuldsvæveri har opnået en væsentlig markedsandel inden 1870. Ser man på produktionsforholdet mellem Bierfreunds virksomhed på den ene side og Dehncke/Brodtrüchs på den anden, svarer Bierfreunds produktion til, hvad 2-300 traditionelt arbejdende håndhævere kunne præstere, og set i relation til det samlede antal vævere i Odense med omegn er dette tal ikke helt ubetydeligt. Da nedgangen i antallet af vævere på landet formodentlig fortrinsvis har berørt vævere med uld som råvare, er Bierfreunds produktion tillige et udtryk for den begyndende omlægning af forbruget fra uld- til bomuldsvarer.

Det lokale materiale bekræfter således den langsomme diffusionsproces for de nye maskiner i tekstilindustrien i perioden 1840-70. Materialet gør det også muligt at vurdere de mulige årsager noget nærmere. Ser man på det katalog af eventuelle forklaringer, der er nævnt på side 52, kan nogle af disse afvises som usandsynlige for Odenses vedkommende. Det gælder således manglende kendskab til den nye teknik. De virksomheder, der mekaniserede, synes at have benyttet sig af eksperter ved køb af nye maskiner, herunder tilrejsende tyske specialister, der også installerede maskinerne og blev på virksomhederne i indkøringsfasen. Adskillige af maskinerne betegnes også i samtiden som teknologisk avancerede. Det gjaldt f.eks., da P. L. Brandt i 1848 fik en spindemaskine med ikke færre end 150 spindler. De mindre, håndværksprægede virksomheder kan næppe have været ubekendte med disse maskiners eksistens – byens størrelse

taget i betragtning – og det kan derfor ikke være mangel på kendskab, der har gjort, at de ikke vovede springet ind i maskinalderen.

Derimod kunne man tænke sig, at de små mestre ville have vanskeligt ved at rejse den fornødne kapital til at mekanisere. P. L. Brandts virksomhed havde i 1860 aktiver på 87.570 rdl., hvoraf 34% var bundet i fabriksbygninger, 23% i maskiner og redskaber, 17% i udestående fordringer og det meste af resten i varelageret. Dorchs aktiver var allerede i 1859 på 61.850 rdl., hvoraf 49% var bygninger og 34% var maskiner og redskaber. Midlerne til at finansiere disse anlæg kom fra sparekasselån, fra private forretningsdrivende og eventuelt fra familie, mens egenkapitalen ved starten ofte synes at have været begrænset. Da kreditmarkedet inden for perioden kun var anspændt omkring krisen i 1857, og da flere af de mellemstore håndværkere ejede en del fast ejendom i byen, ville det næppe have været vanskeligt for dem også at rejse den fornødne kapital til at mekanisere.

Forskelle i transportomkostninger og i tilgang til råstoffer kan næppe heller forklare den samtidige eksistens af mekaniseret og ikke-mekaniseret produktion, hvorimod der indtil næringsfrihedsloven i 1857 var begrænsninger i mulighederne for at oprette fabrikker på landet. Bevillinger kunne dog gives, og der synes ikke at være eksempler på, at ansøgninger herom er blevet afvist for tekstilvirksomheder i Odenses omegn. Tværtimod fik den tidligere nævnte Dalum mølle i 1842 en sådan bevilling.

Den mest nærliggende forklaring på den samtidige eksistens af håndværksprægede og mekaniserede tekstilvirksomheder er derfor formodentlig, at der ikke var de store forskelle i omkostninger mellem de to produktionsformer. Det, som de mekaniserede virksomheder opnåede af fordele ved at kunne anvende den billigere ufaglærte arbejdskraft og ved den højere produktivitet pr. beskæftiget, blev modsvaret af udgifter til at forrente og afskrive de betydelige investeringer i bygninger og maskiner. Kildematerialet tillader ikke en nøjagtig beregning af, om denne antagelse er rimelig for de ovenfor omtalte virksomheder, men nogle løsere overvejelser kan man dog gøre sig. Forrentning og afskrivning af et fabriksanlæg til en værdi af 40-50.000 rdl., hvortil synes at være kommet betydelige reparationsudgifter at dømme efter de meget store smederegninger, der findes i bevaret regnskabsmateriale fra en af virksomhederne[6], kan formodentlig anslås til omkring 10.000 rdl. årligt. Regnes der med faglærte årslønninger på omkring 300 rdl. og ufaglærte på omkring 200 rdl. årligt[7], kan besparelsen ved at anvende ufaglært arbejdskraft ikke alene dække

kapitalomkostningerne, men der kræves en produktivitet pr. beskæftiget, der er omkring dobbelt så stor i de mekaniserede virksomheder, før de var konkurrencedygtige. Sammenligner man Bierfreunds virksomheds produktion med de håndværksprægede bomuldsvæveriers, ligger den klart over denne grænse, og man har deri sikkert en forklaring på, at den fik en flyvende start. For klædefabrikkernes vedkommende er produktiviteten derimod ikke højere end den, der opgives på landsbasis for de bedste håndvævere, nemlig 2-300 alen klæde pr. beskæftiget pr. år, og da klædefabrikkerne desuden havde en mindre andel ufaglærte end bomuldsvæveriet, er det sandsynligt, at der ikke har været afgørende konkurrencefordele forbundet med den mekaniserede klædeproduktion, således at vi i dette forhold har en forklaring på mekaniseringens langsomme fremgang før 1870.

I hvilket omfang mere psykologisk prægede faktorer som manglende vilje til at påtage sig den større risiko, der var forbundet med at drive en mere kapitalintensiv produktion, kan have spillet en rolle for den langsomme diffusionsproces, tillader kildematerialet ikke at vurdere nærmere.

Industrialiseringen 1870-1914

I perioden efter 1870 blev den mekaniserede industri lokaliseret i byen ganske dominerende i forhold til landsbyvæveren og den traditionelle byhåndværker. Dog kan udviklingsforløbet for de tre typer tekstilproducenter kun belyses ufuldstændigt på grundlag af folketællingernes erhvervsstatistik og periodens spredte industristatistiske undersøgelser. Udviklingen for Odenses mekaniserede tekstilvirksomheder kan belyses noget mere detaljeret på grundlag af flere primære kilder, hvoraf arbejdstilsynets inspektionsprotokoller med oplysning om arbejdertal og dampkedeltilsynets registrering af dampmaskiner er centrale for perioden efter 1889.[8]

Landdistrikterne i Odense amt

Nedgangen for landdistrikternes tekstilproduktion kan belyses ved at sammenholde de trykte erhvervsoplysninger fra folketællingen 1870 med de publicerede resultater fra erhvervstællingerne 1897, 1906 og 1914.[9]

I 1870 boede mere end 90% af Odense amts vævere i landdistrikterne. I 1914 var det købstæderne, af hvilke Odense var helt dominerende, der havde 90% af arbejderne beskæftiget ved væveri. I 1870 var der 900 selvstændige vævere i landdistrikterne, mens der kun var 338, 141 og godt

50 tilbage henholdsvis i 1897, 1906 og 1914. Tilbagegangen må således antages at være sket gennem hele perioden, om end det nærmere forløb inden for kortere perioder ikke kendes.

Uldvæveriet var den dominerende erhvervsmæssige tekstilproduktion i landdistrikterne. Det var fortsat en ikke mekaniseret produktion. Godt 10% af væverne havde en eller to ansatte. Det samme var ifølge erhvervstællingen fra 1897 tilfældet for de 20-30 personer, der levede af fremstilling af trikotage. De få uldspinderier i landdistrikterne var typisk ikke mekaniserede, og de havde ingen beskæftigelsesmæssig betydning. To mekaniserede klædefabrikker nåede begrænset størrelse og ophørte allerede i 1870-erne.

Oversigt over tekstilindustrien i Odense 1870-1914

Tekstilindustrien i Odense havde en betydelig vækst i arbejdertal i perioden efter 1870. I tabel 5 er beregnet et indeks med 1890 som basisår for udviklingen i arbejdertal samt anført antallet af inkluderede virksomheder. Flere af de traditionelt arbejdende småhåndværkere er ikke medtaget i tabel 5, da deres arbejdertal ikke kendes. Deres antal er tidligere skønnet

Tabel 5: Indeks for antal arbejdere i spinderier, væverier og klædefabrikker og antal inkluderede virksomheder, Odense 1871-1913.
Indeks: 1890=100 (466 arbejdere)

År	Antal virksomheder	Beskæftigelses-indeks	År	Antal virksomheder	Beskæftigelses-indeks
1871	8	45	1900	8	200
1872	8	50	1901	8	187
1877	9	71	1902	9	182
1878	9	48	1903	9	209
ca. 1882	8	58	1904	9	189
1890	8	100	1905	9	200
1891	7	89	1906	9	212
1892	8	132	1907	9	217
1893	8	153	1908	9	189
1894	8	154	1909	8	166
1895	8	150	1910	8	164
1896	8	152	1911	8	158
1897	8	168	1912	8	158
1898	8	181	1913	8	159
1899	8	207			

Kilder: Jf. note 8.

at have været ca. en snes i tiden omkring 1870. De var dog klart i tilbagegang i perioden frem til 1914, idet der højst var fem tilbage omkring århundredskiftet ifølge erhvervstællingernes summariske opgørelser sammenholdt med den her foretagne opgørelse. Det var et par spinderier og væverier uden mekanisk kraft, hvor indehaveren arbejdede alene eller højst havde nogle få ansatte.

Tabel 5 viser en stærk om end tydelig konjunkturpræget vækst i arbejdertal samtidig med et uændret antal virksomheder. Tendensen mod stordrift understreges yderligere, når den konstaterede tilbagegang for de ikke medtagne småhåndværkere tages i betragtning. Væksten i arbejdertal var især stærk i de generelle højkonjunkturperioder i begyndelsen af 1870-erne og 1890-erne. En ikke ubetydelig vækst fandt dog også sted i 1880-erne.

Perioden 1870-1890

I første halvdel af 1870-erne skete der betydelige investeringer i den mekaniserede tekstilproduktion.

På Bierfreunds bomuldsvæveri blev der efter 1870 foretaget betydelige udvidelser. Fabriksbygningerne udvidedes, og dampkraften øgedes i 1871 med 10 og i 1874-75 med 50 hestekræfter.[10] 102 nye væve anskaffedes i årene 1870-72, således at det samlede antal nåede op på 150. I toldindberetningen for 1872 omtales »en del fra England ankomne ny Maskiner«. Antallet af beskæftigede nåede op på 130-150; men fra den økonomiske krise 1876/77 og frem til 1890 beskæftigedes kun 60-75 arbejdere, hvilket tyder på en betydelig overkapacitet. Efter en større brand i 1883 mindskedes kapaciteten dog.

Allerede i 1870-erne var den daglige ledelse overgået til Bierfreunds to sønner, der endnu ikke var fyldt 30 år. I hvert fald den ene havde været sendt til udlandet for at lære tekstilproduktion; men de formåede tilsyneladende ikke på noget tidspunkt at gøre sig fordelagtig bemærket med hensyn til virksomhedens ledelse.[11] Enkelte oplysninger peger dog på, at det ikke afholdt dem fra et stort privatforbrug.[12] Efter virksomhedens fallit i 1891 havde ingen af dem succes med nye virksomhedsinitiativer inden for andre brancher.[13]

I 1874 grundlagdes Chr. Mogensens dampvæveri. Virksomhedens produktion kendes ikke nærmere; men den var formentlig koncentreret om bomuldsvarer i forskellige kvaliteter. Produktionen påbegyndtes i 1875 i nybyggede fabriksbygninger med 8 mekaniske vævestole og en dampmaskine på 10 hestekræfter som drivkraft. Formentlig ret hurtigt udvidedes

til 50 vævestole.[14] Efter beskæftigelsestallene at dømme formåede virksomheden at fastholde produktionen i slutningen af 1870-erne samt at foretage ikke ubetydelige udvidelser i løbet af 1880-erne. Flere bygningsudvidelser fulgtes op af mere end en fordobling af antallet af vævestole, hvoraf flere blev af dobbeltbredde. Den mekaniske kraft forblev dog beskeden og oversteg ikke 20 hestekræfter i 1890. Ejeren af dette væveri, Christian Mogensen, var købmandssøn og etablerede sig som købmand i 1873. Han opkøbte bl.a. klæde af hjemmevævere. Det var dog takket være den fabriksmæssige produktion, at han blev en af byens største skatteydere med høj social status.[15] Denne position befæstedes yderligere efter 1890, hvor han var den ledende foretager inden for bomuldsvævning og -spinding.

Også i klædeindustrien, der overvejende anvendte uld, blev der foretaget betydelige investeringer i en mekaniseret produktion. M. K. Brandts klædefabrik, der fortsatte med den samme ledelse som ved grundlæggelsen, var i 1890 vokset til at være byens største tekstilfabrik med knap 200 arbejdere mod 50 i midten af 1870-erne. Det var især i midten af 1880-erne, at væksten var stærk med store bygningsudvidelser og øgning af

Denne bygning i etablissementet N. K. Brandts klædefabrik er opført 1883. Selve virksomheden begyndte sin produktion 1869; i 1877 overdrog stifteren, N. K. Brandt, ledelsen til sine to sønner. Foto i De danske Byerhverv, Øerne, 1904.

dampkraften fra 20 til 100 hestekræfter. Antallet af væve øgedes fra 11 i 1876 til ca. 60 i slutningen af 1880-erne.[16] Virksomheden havde maskiner til at varetage alle led i uldklædeproduktionen.[17] I 1873 stiftedes A/S Munke Mølles Klædefabrik af en kreds af byens foretagere. Blandt initiativtagerne var Lorentz Bierfreund, gennem hvem virksomheden fik nær tilknytning til byens største bank Fyens Disconto Kasse, der uden tvivl har haft stor finansiel betydning for den. Virksomheden, der var stort anlagt med hensyn til fabriksbygninger og maskiner, havde nemlig økonomiske problemer frem til begyndelsen af 1890-erne. Drivkraften øgedes ikke efter midten af 1870-erne, og under den økonomiske krise i slutningen af 1870-erne halveredes arbejdsstyrken til ca. 30. I 1885 nedsattes aktiekapitalen fra de oprindelige 150.000 kr. til 75.000 kr.[18]

De fire nævnte virksomheder var alle relativt kapitalintensive. Bierfreunds dampvæveri og Munke Mølles klædefabrik må fra slutningen af 1870-erne antages at have haft en vis overkapacitet. Fabrikkernes egne udsalg i byen har uden tvivl medført en betydelig konkurrence for byens traditionelt indrettede tekstilvirksomheder, der helt overvejende producerede med henblik på lokal afsætning. Under den økonomiske krise i slutningen af 1870-erne ophørte Denckes og Brodtrüchs bomuldsvæverier. De fortsatte indtil ophøret med håndvæve, idet flertallet af arbejderne arbejdede i deres hjem, heraf flere på landet. Lukningen af Brodtrüchs virksomhed må dog også ses i forbindelse med store tab på veksler, han havde endosseret for sin svigersøn.[19]

Af ældre klædefabrikker, der varetog alle led i fremstillingen af uldklæde, ophørte to i denne periode. Den ene var P. L. Brandts klædefabrik, der kun havde en beskeden vækst i produktionsapparatet under 1870-ernes højkonjunktur. Der skete en mindre stigning i dampkraften, og antallet af maskinvæve øgedes fra fire til seks. Fra 1860-erne til begyndelsen af 1880-erne forblev arbejdertallet uændret, og produktionsværdien holdt sig på samme niveau. Virksomheden ophørte formentlig i slutningen af 1880-erne og synes at være drevet med begrænset initiativ af Søren Hempel, der havde arvet den. Den anden klædefabrik var Cl. Dorchs, der ophørte i 1878. Den økonomiske krise i forbindelse med et for stort anlagt nybyggeri må ses som hovedforklaringen på denne virksomheds ophør.[20] Der er ikke tilstrækkelig baggrund for at vurdere Claus Dorchs ledelse; men virksomheden synes allerede fra 1860-erne at have været i tilbagegang. En ny ejer med merkantil baggrund efter Dorchs død i 1876 måtte allerede opgive to år efter overtagelsen.[21]

Produktion for markedet var en følge af periodens stordrift. Helt frem

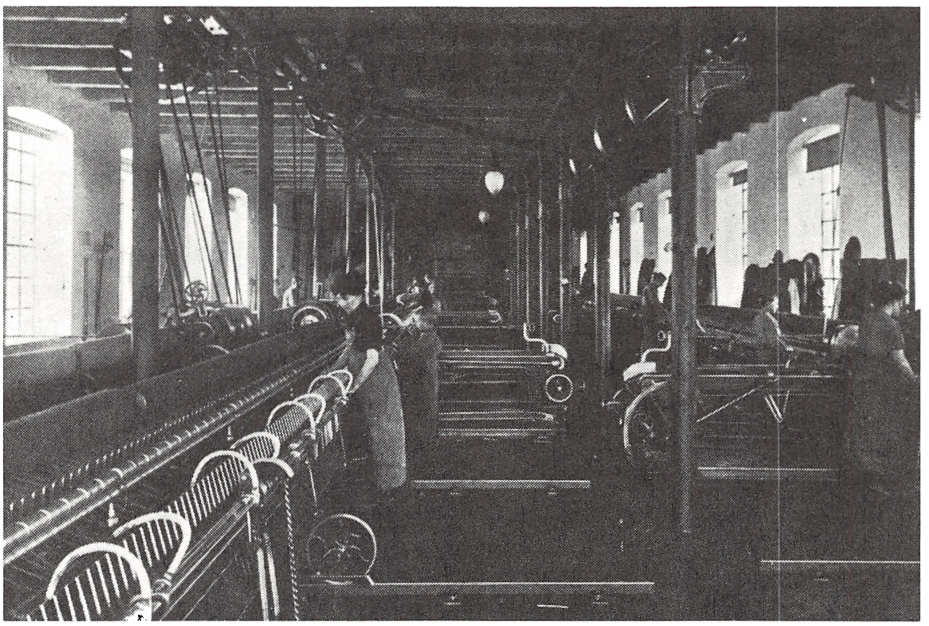

Spinderiet på Brandts klædefabrik, beliggende i bygningen fra 1883. Foto i De danske Byerhverv, Øerne, 1904.

til 1914 gav traditionelle produktioner på bestilling fra private kunder dog grundlag for enkelte mindre virksomheder, der havde mekanisk drivkraft på nogle få hestekræfter.[22] Det var især uldspinderier, der spandt og farvede uld, som kunderne selv leverede. C. E. Grundtmanns uldspinderi, der formentlig udelukkende var beskæftiget hermed, beskæftigede kun et par arbejdere. To andre spinderier, Chr. Thedes og N. J. V. Clausens, producerede senest fra 1870-erne uldgarn til eget udsalg. De foretog også vævning og stampning; men de nåede aldrig over 15 arbejdere, selv ikke efter at de sammensluttedes i 1899.

E. J. Blacks uldspinderi og væveri blev grundlagt i 1886 som en traditionel virksomhed med delvis produktion på bestilling og med grundlæggeren som virksom i produktionen.[23] I 1889 blev virksomheden overtaget af et interessentskab med den 27-årige Harry Dessau som leder. Flere bygningsudvidelser blev foretaget, og i 1890 var det en mellemstor tekstilvirksomhed med omkring 60 arbejdere. Dessau var formentlig merkantilt uddannet og havde gennem sin familie adgang til kapital. Fra 1892 skiftede virksomheden flere gange ejere og ledelse, og den var i tydelig tilbagegang.

1890-erne

I 1890 havde Odenses tekstilfabrikker med undtagelse af M. K. Brandts klædefabrik dampkraft på højst 25 hestekræfter. I alt rådede tekstilfabrikkerne over ca. 200 hestekræfter. I 1890-erne øgedes det samlede antal hestekræfter til ca. 650, samtidig med at arbejdsstyrken fordobledes. I de udvalgte virksomheder øgedes antallet af hestekræfter pr. arbejder således fra 0,4 til 0,7.

Væksten i gennemsnitligt antal hestekræfter pr. arbejder kan udelukkende tilskrives et af Chr. Mogensen i 1898 anlagt bomuldsspinderi med i alt 260 hestekræfter og godt 100 arbejdere. I absolutte tal øgedes maskinkraften på Chr. Mogensens dampvæveri, på Bierfreunds dampvæveri, der i 1892 var kommet under ledelse af Harry Dessau, og på Munke Mølles klædefabrik, der i 1890 blev overtaget af den tidligere bestyrer C. G. T. Krüger. Tilvæksten i maskinkraft skete imidlertid i forbindelse med betydelige udvidelser af fabriksbygningerne og vækst i arbejdertal. Antallet af hestekræfter pr. arbejder var således uændret 0,4-0,6 på to af virksomhederne. På Chr. Mogensens væveri øgedes det til 0,9. Den sidste af byens dominerende tekstilvirksomheder, M. K. Brandts klædefabrik, øgede beskæftigelsen i 1890-erne; men den foretog kun en mindre bygningsudvidelse og øgede ikke dampkraften. Antallet af hestekræfter pr. arbejder faldt fra 0,5 til 0,4. Trods de betydelige samlede investeringer på de fire sidstnævnte virksomheder indførtes der formentlig ikke nye maskintyper i større udstrækning i 1890-erne. De nye dampanlæg var som fra slutningen af 1870-erne produceret af lokale maskinfabrikanter.

1900-1914

Fra århundredskiftet skete der en generel økonomisk afmatning. I disse år øgedes den udenlandske konkurrence. Tyske tekstilvarer optog en stigende andel af den danske import delvis på bekostning af engelske varer. Den udenlandske konkurrence skærpedes især efter 1908, hvor en ny toldlov betød mindsket beskyttelse.[24]

Inden for bomuldsindustrien fusioneredes i 1902 de to væverier i et nyt aktieselskab A/S Mogensen og Dessaus Væverier, der tillige kom til at omfatte en af Chr. Mogensen nyoprettet hvidevarefabrik med knap 100 arbejdere. Hvidevarefabrikken varetog dog delvis en produktion, som tidligere var foregået på Chr. Mogensens først anlagte væveri. Det nye aktieselskab fortsatte med produktion i de hidtidige fabriksbygninger; men arbejdertallene blev nedskåret eller stagnerede. Dog skete der flere maskinanskaffelser. I modsætning til tidligere indkøbtes ikke lokalt pro-

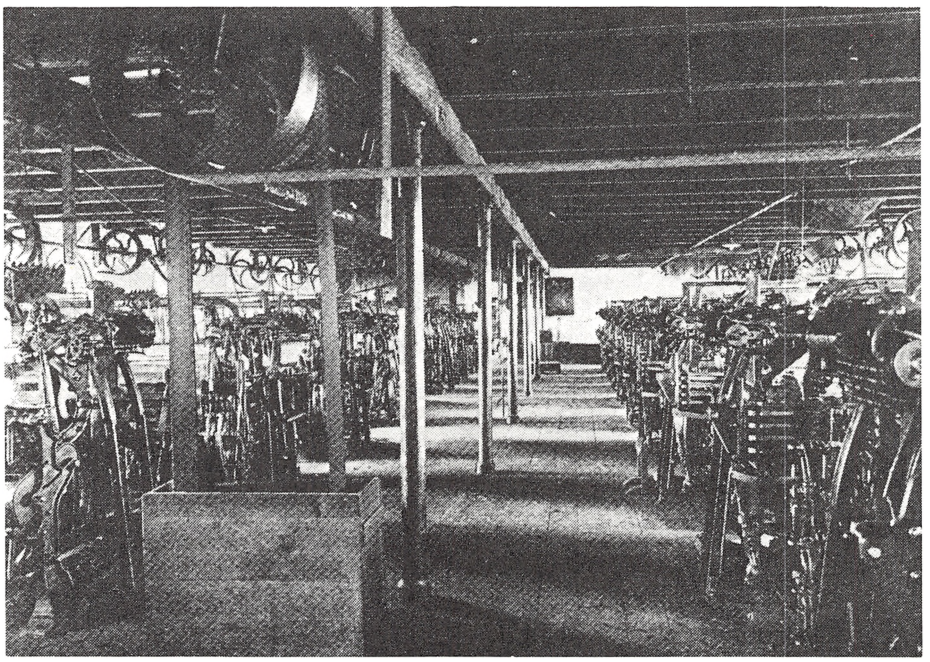

En vævesal på virksomheden G. Krüger & Co. C. Krüger, tidligere bestyrer på Munke Mølles klædefabrik, overtog denne virksomhed 1890. Foto i De danske Byerhverv, Øerne, 1904.

ducerede dampanlæg, men tyske, ligesom tyske specialmaskiner, der ikke tidligere havde været anvendt i Danmark, indkøbtes til hvidevarefabrikken. For hele landet vides det, at nye typer vævestole muliggjorde et højere antal væve pr. arbejder.[25] Bomuldsværerierne må antages at have øget produktiviteten pr. arbejder, samtidig med at markedsføringen rationaliseredes.

Odense Bomuldsspinderi blev i 1901 overtaget af A/S Vejle Bomuldsspinderi, der senere ændredes til A/S De danske Bomuldsspinderier. Inden afdelingen lukkedes i 1908, blev der foretaget en betydelig øgning af maskinkraften, ligesom en engelsk produceret forvarmer anskaffedes i 1903. Kun til dels modsvaredes maskininvesteringerne i en vækst i arbejdertallet.

Den stigende udenlandske konkurrence gjaldt også uldne varer; generelt var de danske tekstilfabrikker dog mest konkurrencedygtige i produktionen af grovere kvaliteter.[26] M. K. Brandts klædefabrik øgede endog arbejdsstyrken fra 1904. Det skete i forbindelse med opførelsen af en ny stor fabriksbygning, og endvidere skete der betydelige udvidelser af maskinkraften ved køb af dampanlæg produceret i København. I 1914 var

antallet af hestekræfter pr. arbejder steget til 1,5. På Munke Mølles klædefabrik stagnerede arbejdertallet; men der blev foretaget såvel større bygningsudvidelser som øgning af maskinkraften, der ligeledes må antages at have medført højere produktivitet pr. arbejder.

Konklusion

Perioden 1870-90 var formentlig den egentlige gennembrudsfase for en mekaniseret tekstilproduktion, om end virksomhederne forblev af relativ beskeden størrelse såvel med hensyn til arbejdertal som mekanisk kraft. Højkonjunkturen i begyndelsen af 1870-erne må antages at have betydet en så stærk efterspørgselsstigning, at den traditionelt organiserede produktion ikke havde mulighed for at efterkomme behovet. Dermed var der baggrund for store investeringer i en mekaniseret produktion.

Bierfreunds bomuldsvæveri havde allerede før 1870 vist, at produktion med ny teknologi kunne betyde lavere omkostninger. Også inden for klædefabrikationen, hvor ny teknologi tilsyneladende ikke indebar afgørende konkurrencefordele før 1870, må maskininvesteringerne have betydet en forrykning af konkurrenceforholdet til fordel for den ny teknologi. Selv hvis der regnes med en gennemsnitlig årlig produktion pr. håndvæver på godt 500 alen, således som det findes opgjort for tiden omkring århundredskiftet, var produktionen pr. arbejder formentlig allerede fra midten af 1870-erne mere end tre gange så stor på de mekaniserede klædefabrikker.[27] Den større produktion skulle rigeligt kunne dække forrentning og vedligeholdelse af de faste investeringer.

Under den økonomiske krise i slutningen af 1870-erne var der en vis overkapacitet i de mekaniserede virksomheder. Med høje faste omkostninger kunne de gå relativt langt ned i pris, når blot de variable omkostninger skulle dækkes. Det betød ophør af manuelt drevne virksomheder.

Også mekaniserede, men traditionelt drevne klædefabrikker ophørte under krisen og under de stærkt svingende om end overvejende svage afsætningsmuligheder i 1880-erne. De traditionelle klædefabrikkers nedgang kan delvis tilskrives den fortsatte overgang til bomuldstøjer og finere klædekvaliteter. Nok så afgørende var formentlig konkurrencen mellem klædefabrikkerne. I begyndelsen af 1880-erne var produktionsværdien pr. arbejder ca. 30% højere på M. K. Brandts fabrik end på byens øvrige klædefabrikker.[28] Fordelen fastholdtes formentlig under virksomhedens ekspansion ved midten af 1880-erne.

Omkring 1890 domineredes tekstilproduktionen derfor af mekaniserede

virksomheder, hvis produktionsapparat ganske overvejende var anskaffet inden for de sidste 20 år. En mindre manuel produktion overvejende af grove klædekvaliteter opretholdtes formentlig alene på grund af træghed hos en del forbrugere og på grund af inerti på arbejdsmarkedet. Kort efter århundredskiftet var mere end 40% af de selvstændige håndvævere på Fyn over 60 år.[29]

En stærk efterspørgselsstigning i 1890-erne gav på ny baggrund for betydelige investeringer i den mekaniserede produktion. Selv om renten var lav, og lønningerne var stigende, skete der kun en begrænset overgang til en mere kapitalintensiv produktion.[30] Ganske vist etableredes i 1898 byens første bomuldsspinderi; men på bomuldsværverierne og klædefabrikkerne fulgte investeringerne tilsyneladende den teknologi, der var kendt fra før 1890. Både bomuldsværverier og klædefabrikker havde i 1904/05 for landet som helhed en produktion pr. arbejder, der var på niveau med produktionen i de mekaniserede virksomheder i Odense i begyndelsen af 1880-erne.[31] Opgørelsen er dog behæftet med betydelig usikkerhed, da bl.a. sammensætningen af virksomhedernes produktion ikke kendes.

Efter århundredskiftet nødvendiggjorde den stærkere konkurrence fra udlandet, at der foretoges betydelige investeringer i bygninger og maskiner for at bevare konkurrencedygtigheden. Mellem 1904/05 og 1913 opnåedes derved en produktivitetsstigning pr. arbejder på over 30% i landets bomuldsværverier og klædefabrikker.[32] Omstillingen skete under vanskelige forhold, blandt andet var renteniveauet højere end i 1890-erne og var derfor medvirkende til, at beskæftigelsen stagnerede, og at lønstigningerne var svagere end forud for år 1900.

Trods det relativt begrænsede materiale synes mekaniseringen af den danske tekstilindustri at være sket under meget forskellige ydre vilkår. Højkonjunkturperioderne omkring 1870 og anden halvdel af 1890-erne førte begge til betydelige nyinvesteringer. Ny teknologi indførtes i begge perioder; men for 1890-erne er det karakteristisk, at man overvejende investerede i kendt teknologi.[33] Mere avanceret teknologi vandt derimod relativt hurtigt indpas i de eksisterende virksomheder i tiden efter århundredskiftet, til trods for at den var præget af vanskelige afsætningsvilkår og deraf følgende profitpres.

Den enkelte virksomhed tilpassede sig naturligvis i forskellig grad de vekslende konjunkturer. Selv de mekaniserede virksomheder udviklede sig relativt forskelligt. Det synes kun i begrænset grad at kunne forklares ved forskelle i adgang til kapital, da kreditmarkedet i vid udstrækning var

institutionaliseret, og kapital var rigelig. Heller ikke forskellige vilkår med hensyn til afsætning og adgang til arbejdskraft og råvarer synes at have haft større betydning, da virksomhedernes produktion ikke var specialiseret.[34] Derimod fremstår foretagerens ledelsesevner som en central forklaringsfaktor angående den enkelte virksomheds udvikling.

Noter

1. Statistiske Meddelelser 4,30, 1-8.
2. Rigsarkivet, Generaltoldkammer og kommercekollegium, industri- og fabriksfaget 1797-1848, diverse dokumenter – Rigsarkivet, Statistisk Bureau, Pr. 120.10.6, fabriks- og industritabeller og industritællingen 1855 – Landsarkivet for Fyn, Odense magistrat, indberetning om industriens tilstand i Odense købstad 1853.
3. Rigsarkivet, Generaltolddirektoratet, årsberetninger for Odense tolddistrikt.
4. Landsarkivet for Fyn, Odense magistrat, brandtaksationsprotokoller.
5. En mere fyldig beskrivelse af de pågældende virksomheders historie findes i Hans Chr. Johansen, Per Boje og Anders Monrad Møller: Fabrik og bolig. Det industrielle miljø i Odense 1840-1940, 1982.
6. Landsarkivet for Fyn, private arkiver, P. L. Brandts klædefabrik.
7. Beregnet ud fra Svend Aage Hansen: Økonomisk vækst i Danmark, bd II, 1974, 298 og 345-46 samt Jørgen Pedersen: Arbejdslønnen i Danmark under skiftende konjunkturer i perioden ca. 1850-1913, 1930.
8. Rigsarkivet, Finansministeriet, Statistisk Bureau, tælling iflg. Indenrigsministeriets cirkulære 11.11. 1872 – Rigsarkivet, Generaltolddirektoratet, årsberetninger for Odense tolddistrikt, hvoraf beretningerne for 1877 og 1878 indeholder Fortegnelser over virksomheder med dampkraft – Rigsarkivet, industritælling 1871 – Landsarkivet for Fyn, Odense fabriksinspektørs arkiv, inspektionsprotokoller 1890-1913 og dampkedelprotokoller 1890-1923 – J. T. Bayer: Dansk provinsindustri, statistisk fremstillet, 1885, der alle giver oplysning om den enkelte virksomheds arbejdertal og mekaniske kraft.
9. Statistisk Tabelværk III,18 – V, A, 7 og 12 – Statistiske Meddelelser 4,2,5.
10. Oplysninger om tekstilvirksomhedernes bygningsaktiviteter er overvejende hentet fra Landsarkivet for Fyn, Hovedprotokol for bygningsskat og opmålingsprotokoller vedrørende bygningsafgiften.
11. Georg Nørregård: Arbejdsforhold inden for dansk håndværk og industri 1857-99, 1943, 142 og Dansk Tekstilarbejder-Forbunds Afdeling i Odense. Et tilbageblik 1885-1935, 1935, 19.
12. Rigsarkivet, folketællingslister 1890 viser, at den 39-årige Carl Ejler Bierfreund havde en stor velbeliggende lejlighed med to tjenestepiger.
13. Landsarkivet for Fyn, Odense kommunale arkiv, borgerskabsprotokoller.
14. Antal vævestole er oplyst i J. T. Bayer: op. cit. – Landsarkivet for Fyn, diverse små arkiver, industri og landbrugsudstilling i Odense, 1885 – N. Malmgreen: Danmarks industrielle etablissementer i billeder med tekst, 1888-90.
15. Landsarkivet for Fyn, Odense kommunale arkiv, ligningslister.
16. Specielt for Brandts Klædefabrik kan som supplement til samtidens generelle industristatistiske undersøgelser, jf. note 8, henvises til P. Drachmann: A/S Brandts Klædefabrik 1869-1919, 1919, og H. Vedel-Smith: M. K. Brandts Klædefabrik, Erhvervshistorisk Årbog 1980.
17. Som den eneste klædefabrik i Danmark på grundlæggelsestidspunktet, jf. H. Vedel-Smith: op. cit. side 53.

18. Landsarkivet for Fyn, Odense kommunale arkiv, firmaregistre.
19. Fl. Mikkelsen: Industrielle foretagere i Odense omkring 1870, Erhvervshistorisk Årbog 1980, 104.
20. Samme.
21. Oplysninger om tekstilvirksomhedernes ejerforhold er overvejende hentet fra Landsarkivet for Fyn, Odense kommunale arkiv, firma- og handelsregistre.
22. J. T. Bayer: op. cit. og annoncer i Odense vejvisere.
23. N. Malmgreen: op. cit.
24. B. Nüchel Thomsen m. fl.: Dansk-engelsk samhandel 1661-1963, Erhvervshistorisk Årbog 1965, 200-207.
25. Statistiske Meddelelser 4,50,1 side 26.
26. B. Nüchel Thomsen m.fl.: op. cit., 204 og Beretning angående den af Handelsministeriets Industriudvalg af 1927 foretagne undersøgelse af tekstilindustriens forhold, 1927, 21.
27. Beregnet på grundlag af J. T. Bayer: op. cit. og Statistiske Meddelelser 4,30,2 side 19.
28. Beregnet på grundlag af J. T. Bayer: op. cit.
29. Statistiske Meddelelser 4,30,2 side 18.
30. Svend Aage Hansen: Dansk pengehistorie, bd. I, 1968 og Jørgen Peter Christensen: Lønudviklingen inden for dansk håndværk og industri 1870-1914, bd. I-II, 1975.
31. Beregninger på grundlag af J. T. Bayer: op. cit. og Statistiske Meddelelser 4,30,2.
32. Statistiske Meddelelser 4,50,1 side 23-28.
33. Denne opfattelse støtter delvis den mere generelt opstillede kronologi om den teknologiske udvikling i Ole Hyldtoft m.fl.: Det industrielle Danmark 1840-1914, 1981, 31 og 35f.
34. Beretning angående den af Handelsministeriets Industriudvalg af 1927 foretagne undersøgelse af tekstilindustriens forhold, 1927, 24.

Frederiksbjerg

– et arbejderkvarter vokser op

AF ELISABETH DAHLERUP FARAH og JOHANNE SCHMIDT

I denne lokalhistoriske analyse undersøges forskellige forhold i forbindelse med bebyggelsen af Frederiksbjerg, et arbejderkvarter i Århus. Cand. phil.'erne Elisabeth Dahlerup Farah og Johanne Schmidt har koncentreret sig om at belyse sammensætning, boligmiljø og lønforhold for den arbejderbefolkning, der først og fremmest var tale om som bosættere på Frederiksbjerg.

Industrialiseringen betød store ændringer i den daglige tilværelse for mange mennesker, især i byerne. Denne undersøgelse søger at belyse forholdene for arbejderne i arbejderkvartererne i byen under den tidlige industrialisering, ca. 1870-1900. Vi har valgt at undersøge et arbejderkvarter i Århus, nemlig Frederiksbjerg, med henblik på enkelte aspekter af befolkningens liv: Befolkningssammensætningen, boligmiljøet og lønforholdene. Disse aspekter er af stor betydning for at kunne danne sig et indtryk af levevilkårene.

Vi har undersøgt de demografiske forhold. Det vil sige befolkningens sammensætning efter alder, køn, civilstand og erhverv. Derudover belyser vi spørgsmålet om pendling, det vil sige daglig vandring mellem bopæl og arbejdsplads.

Derefter analyserer vi boligmiljøet i dets forskellige aspekter og foretager herunder en sammenligning med forholdene for tilsvarende kvarterer i København. Endelig belyses lønforholdene. Det kan ikke gøres for Frederiksbjerg alene, men må omfatte hele Århus. Hvor det er muligt, er det undersøgt hvilke arbejdspladser, som især hentede arbejdskraft fra Frederiksbjerg. Udover at skabe et billede af lønforholdene som sådan har det også været hensigten at belyse de økonomiske levevilkår, at sætte indkomsten i relation til huslejen. Dette har kildematerialet dog ikke givet mulighed for.

Da denne artikel er et sammendrag af og en fremstilling af centrale dele af et speciale på 220 sider er et stort bilags- og illustrationsmateriale ikke medtaget. Dette er således hovedsagelig en fremlæggelse af resultaterne for netop Frederiksbjerg. Læsere som er yderlig interesserede må henvises til vort speciale: »Frederiksbjerg ca. 1870-1900. Tre aspekter af levevilkårene i et århusiansk arbejderkvarter: befolkningssammensætningen, boligmiljøet samt arbejdsforholdene«.

Kvarterets udvikling

Indtil 1850'erne, hvor Århus' folketal var på knap 8.000, lå byen inden for allégaderne: Sønder-, Nørre-, og Vester Allé. I de følgende år, 1860-1890, steg folketallet eksplosivt med ca. 22.000 indbyggere.[1] Den store befolkningstilvækst, hovedsagelig i form af tilvandring, skal ses som en følge af et samspil af mange faktorer, men især skyldtes den industrialiseringen, havneudvidelserne og jernbanen. De tilvandrede bosatte sig hovedsagelig nord og syd for byen. Der blev i løbet af ca. 30 år dannet nye kvarterer, som både boligmæssigt og socialt adskilte sig fra den oprindelige by.

Byen udvidede sig i 1860'erne især mod syd med bebyggelser på området mellem Fredensgade, Dynkarken og Søndergade. Efter anlæggelsen af banegården i 1862 opførtes der store huse på Ryesgade, som efterhånden fik karakter af strøggade. De egentlige nye kvarterdannelser kom til at ligge nord og syd for byen: henholdsvis Sjællandsgade-kvarteret og Frederiksbjerg. Mod vest kom byggeriet ikke i gang før i 1890'erne, skønt møller Weiss havde søgt tilladelse hertil i 1870'erne; han fik afslag af sundhedsmyndighederne, fordi der var sumpet jordbund.[2]

Jorden lige syd (og lidt nord) for banelinien ejedes af M. P. Bruun, som allerede omkring 1870 var begyndt at udstykke på det såkaldte Frederiksbjerg. Da Frederiksbjerg imidlertid lå i Viby sogn, stod det allerede i begyndelsen af 1870'erne klart for byrådet, at der var ved at opstå en ny by/bydel syd for byen, hvilket gav en række besværligheder økonomisk og administrativt, idet der var en stadig flytten frem og tilbage mellem Århus og Viby (de fleste arbejdede i Århus, men betalte skat i Viby, der var meget billigere); man frygtede, at det med den fortsatte ekspansion ville blive værre.[3] Der var allerede blevet oprettet industriforetagender og store arbejdspladser i området, Århus Oliefabrik, jernbanen og banens reparationsværksted. Ifølge folketællingen fra 1870 boede der 106 familier, ialt 458 personer i området.[4]

Man optog derfor forhandlinger med dels Viby sogn og dels med

grundejerne om indlemmelse af området under Århus. Det var ca. 81 tdr. land stort og grænsede mod syd op til Marselisborgs hovmarker, hvorved man mente at have sikret sig et område, tilstrækkelig stort til at undgå en lignende situation senere. Det meste af det anvendelige areal tilhørte 12 større grundejere, og M. P. Bruun ejede 1/3 af jorden. Resten af arealet tilhørte grundejere, som kun havde en enkelt parcel hver.

Indlemmelsen af Frederiksbjerg betød en del store udgifter for byen, til broen over banelinien, gadeanlæg og vedligeholdelse, nedlægning af vandledning, forøgede udgifter til skole- og fattigvæsen, forøgelse af politistyrken. Indtægterne ville blive ret begrænsede det første årti på grund af skattemoderationerne i grundskatten og formue- og lejlighedsskatten, som aftalt i overenskomsten med grundejerne, men i tillid til en kraftig bebyggelse i området mente man, at pengene på længere sigt ville komme ind igen. Ca. 1/3 af byrådets medlemmer stemte imidlertid imod, fordi de for det første ikke mente, at indlemmelsen var nødvendig eller påtrængende; for det andet fordi det ville blive for dyrt og ikke til gavn for byen, men tværtimod få skatterne til at stige, idet det ville blive nødvendigt at optage lån. Men overdragelsen blev godkendt af Indenrigsministeriet og fastsat til januar 1874.

I tiden 1890-1901 voksede byens indbyggertal med ca. 18.000, og bebyggelsen spredte sig mod vest til Mølleengen, mod nord til Trøjborgkvarteret og sydpå. Da Frederiksbjerg inden for et overskueligt tidsrum ville være fuldt bebygget, købte kommunen i 1896 jorden til Marselisborg, og i 1899 indlemmedes disse områder. Denne gang havde kommunen været mere forudseende og udarbejdet planer for gadeanlæg og bebyggelsens karakter.

Befolkningens sammensætning

De vigtigste og væsentligste kilder til en undersøgelse af befolkningssammensætningen i denne periode er folketællingerne og mandtalslisterne. Der er uddraget følgende oplysninger fra tællingerne: familiernes antal, disses størrelse samt personernes navn, alder, civilstand, stilling i familien, fødested og erhverv. Derudover er det i folketællingen fra 1901 muligt at hente oplysning om personernes arbejdssted. Endvidere er anvendt Statistisk Tabelværk og Vejviseren for Århus, diverse årgange.[1]

I anden halvdel af det 19. århundrede var der stor mobilitet i befolkningen i Danmark i form af indre vandringer fra land til by. Vandringerne tog til i tiden fra 1850 og til 1901. Det var især købstæderne i Jylland, som

drog befolkningen til sig, idet 53,8% af befolkningen i provinsbyerne i Jylland var født dér i 1850. I 1901 var det kun 40,8%[2]. Det vil sige, at over halvdelen af indbyggerne i købstæderne i Jylland var tilvandret. Det førte til en voldsom vækst for disse byer. Tilvandringen var størst til byerne i Østjylland, her først og fremmest Århus.[3]

Og hvorfra kom så beboerne på Frederiksbjerg?[4] I tiden 1880-1901 var ca. 1/20 af befolkningen på Frederiksbjerg født i Århus. Langt den overvejende del af resten var tilflyttet fra de omkringliggende amter: Århus amt, Randers amt og Vejle amt. De kom som regel fra små landsogne, som lå tæt ved Århus. Tilvandringen var størst inden for en radius af 30 km. Herfra var det nogenlunde let at flytte til Århus. Mod periodens slutning blev denne afstand udvidet til ca. 60 km. Mange kom langvejs fra: fra Nordjylland, Fyn, Lolland-Falster og Vestsjælland. At der kun kom få fra Sydvestjylland, skyldtes bl.a. den lave befolkningstæthed dér og opdyrkningen af heden. Ligeledes kom der ikke ret mange fra Østfyn, Østsjælland og de øvrige større og mindre øer, fordi vandringerne her var rettet mod København samt på grund af de større geografiske afstande. At vandringerne blev længere mod århundredeskiftet skyldes sandsynligvis, at vejene og skibs- og togforbindelserne blev bedre.[5]

Ved at se på hvor børnene i familier med mange børn var født kan man konstatere, at mange familier var flyttet en del omkring, inden de flyttede til Frederiksbjerg. Nogle af tilflytterne var håndværkersvende på valsen, men mest typisk var, at tilflytterne var unge ufaglærte landarbejdere og husmandsfolk fra landet, og ofte flyttede aftægtsfolkene med.

Og nu til spørgsmålet om, hvad det var for en befolkning, som boede på Frederiksbjerg. Der var for hele landet i denne periode en lille overvægt af kvinder.[6] Det forholdt sig ret forskelligt i landets forskellige dele. Overvægten af kvinder var generelt størst i byerne, og større i byerne på øerne end i byerne i Jylland. På Frederiksbjerg var det således:

For hver 1000 mænd fandtes af kvindekøn på Frederiksbjerg:

1880	1885	1890	1895	1901
883	1112	1104	989	995

For tre af årene er der tale om en overvægt af mænd og kun for 2 af årene, nemlig 1885 og 1890, er der tydeligt overvægt af kvinder. Det vil sige, at der på Frederiksbjerg var en tendens til talmæssig lighed mellem mænd og kvinder i modsætning til, hvad der var tilfældet for resten af landet.

Det er klart, at fordelingen mellem mænd og kvinder var forskellig inden for de forskellige aldersklasser, men sådan var det stort set over hele landet. I de yngste aldersklasser dominerede mændene talmæssigt i kraft af, at der fødes flere drenge end piger, men kvinderne kom hurtigere til at dominere, fortrinsvis på grund af mændenes højere dødelighed, men også fordi flere mænd end kvinder udvandrede. At der på Frederiksbjerg var en tendens til lige mange kvinder og mænd hænger sammen med, at en meget stor del af beboerne over 20 år var gift. Herved adskiller Frederiksbjerg sig radikalt fra købstæderne.

For landet som helhed var der en overvægt af ugifte i byerne i forhold til landdistrikterne, og især var der flere ugifte kvinder. En større del af landbefolkningen var gift, end det var tilfældet for bybefolkningen. Fraskilte og enker/enkemænd udgjorde stort set den samme del i by- og landbefolkningen. Men på Frederiksbjerg var der den forskel fra forholdene i købstæderne i almindelighed, at de gifte personer udgjorde en større del af befolkningen, end det var tilfældet i købstæderne og endog større end i landdistrikterne.

Beboerne på Frederiksbjerg fordelte sig aldersmæssigt således:

Fordeling i procent:

Under 20 år	20-40 år	40-60 år
ca. 50%	ca. 35%	ca. 15%

Det vil sige, at det især var folk i den produktive alder og børn og unge mennesker, som boede på Frederiksbjerg. Sammenlignet med andre købstæder og København, hvor folk i den produktive alder var dominerende, adskilte Frederiksbjerg sig ved at have en større befolkningsgruppe under 20 år, en mindre i alderen 20-60 år og inden for denne gruppe faldt den største del i gruppen 20-40 år og ligeledes en mindre del af befolkningen over 60 år.

Grunden til, at befolkningsgruppen under 20 år var så stor på Frederiksbjerg, er sandsynligvis, som netop anført, at en meget stor del af beboerne var gift. Langt størstedelen af ægteparrene havde børn. De familier, som ikke havde børn, var enten gamle eller helt unge ægtepar.

Det gennemsnitlige antal børn i familier med hjemmeboende børn var:

Antal hjemmeboende børn:

1880	1885	1890	1895	1901
2,7	2,5	2,8	2,9	2,7

Men nogle familier havde dog helt op til 9 hjemmeboende børn. Det almindeligste var mellem 1 og 4 børn. Det skyldtes givetvis, at den største del af den voksne befolkning var mellem 20 og 40 år.

Frederiksbjerg var således i høj grad et kvarter bestående af unge familier med børn.

Erhvervsfordelingen

Der er en nøje sammenhæng mellem erhvervsfordelingen blandt kvarterets beboere og boligmiljøet. På grundlag af folketællingerne og mandtalslisterne er stillingsbetegnelserne på alle voksne uddraget. Lærlinge og andre under uddannelse er ikke medtaget, ej heller arbejdsløse, idet nogle havde angivet erhverv, andre ikke. På grund af tællingernes tidspunkt, februar måned, hvor der traditionelt var stor arbejdsløshed for især bygningshåndværkere og arbejdsmænd beskæftiget i byggebranchen og på havnen, er tallene for disse grupper sandsynligvis for lave.

Formålet er at belyse forholdet mellem selvstændige, faglærte og ufaglærte. På grundlag af stillingsbetegnelserne er foretaget en inddeling i 3 grupper: 1) selvstændige (mestre og handlende), 2) faglærte arbejdere og 3) ufaglærte arbejdere. Om stillingsbetegnelserne generelt må anføres, at de ikke altid er pålidelige. Det var ret almindeligt, at mange håndværkssvende udsmykkede sig selv med titel af mester uden at være det. Det omvendte er derimod sjældent set. Det er derfor ret sandsynligt, at stillingsbetegnelser som tømrer betyder tømrersvend, og med hensyn til tømrermester har vi foretaget en vurdering, hvor det var muligt, af hvorvidt stillingsbetegnelsen var rimelig.

Kriterierne for placeringen i de tre grupper er, som nævnt, stillingsbetegnelserne. Af og til er der tale om et skøn med hensyn til placeringen. Det gælder specielt for DSB's ansatte ved tog- og lokomotivdriften. Ser man på indtægtsforholdene for disse, var de gennemsnitligt højere lønnet end faglærte arbejdere (og sikkert også end flere småmestre), men da de var inddelt i forskellige lønningsklasser, er det f.eks. muligt, at arbejderne fra Frederiksbjerg overvejende lå i de nederste lønningsklasser. Sammen-

lignet med de andre grupper/erhverv var arbejdsforholdene ofte ringere med hensyn til arbejdstid og fridage, men til gengæld var de tjenestemænd. De lader sig ikke entydigt placere i en af de tre grupper, men da de udgjorde så lille en del af beboerne på Frederiksbjerg, er de placeret i gruppe 2 med disse forbehold.

Ufaglærte arbejdsmænd og håndværkersvende var dominerende stillingsbetegnelser for beboerne på Frederiksbjerg. De ufaglærte arbejdere udgjorde således halvdelen af den voksne arbejdsstyrke på Frederiksbjerg og det i stigende omfang.

De ufaglærte arbejdere udgjorde i procent:

1880	1885	1890	1895	1901
42,9	46,6	47,9	43,8	47,8

De faglærte arbejdere udgjorde i procent:

1880	1885	1890	1895	1901
39,7	40,7	41,6	46,1	39,6

Den procentvise andel af faglærte arbejdere var gennemsnitlig 40 perioden igennem. Håndværkersvendene var først og fremmest beskæftiget i byggeriet. Tilsammen udgjorde de ufaglærte arbejdere og de faglærte ca. 86% i hele perioden, hvilket absolut berettiger til at karakterisere Frederiksbjerg som et arbejderkvarter. Kun en ringe del af beboerne var selvstændige eller handlende.

Selvstændige og handlende udgjorde i procent:

1880	1885	1890	1895	1901
6,3	6,4	6,2	6,1	9,8

Håndværksmestre var kun ringe repræsenteret. Den overvejende del blandt de selvstændige var købmænd og handlende.

Nogle havde ikke noget egentligt erhverv, knap 3,5%, fordi de enten var pensioneret eller modtog fattighjælp. Med hensyn til de sidstnævnte er det sandsynligt, at antallet i realiteten var større, men at nogle undlod at anføre dette på grund af den skam, som det var at modtage fattighjælp. En undersøgelse af, hvorvidt de fattige i Århus boede i bestemte kvarterer, viser, at de var jævnt fordelt over hele byen.[7]

Men Frederiksbjerg var altså på ingen måde et udpræget fattigkvarter. Kvindernes antal blandt de erhvervsaktive steg fra ca. 1,6% til 16%:

Kvinderne udgjorde i procent:

1880	1885	1890	1895	1901
1,6	7,4	7,1	6,6	16,0

Skønt der var tale om en kraftig stigning mod periodens slutning, er det meget sandsynligt, at langt flere kvinder havde en lønnet beskæftigelse, end tallene viser. Det var ganske enkelt nødvendigt for at kunne forsørge familien. Kun få gifte kvinder angav en beskæftigelse. Det var overvejende enker med eller uden børn og ugifte kvinder. Kvinderne var i reglen ufaglærte, hvad der automatisk gav dem det dårligst lønnede arbejde, hårdt tillige med. Den store stigning fra 1895 til 1901 skyldtes bl.a. et stort antal tjenestepiger, der dog ikke arbejdede på Frederiksbjerg, men blev registreret der, fordi de boede hjemme og arbejdede hos herskaber bl.a. i Ryesgade.

Kun få gifte kvinder havde egen forretning; det var som regel enker, der videreførte mandens forretning. En enkelt kvinde, der var opført som offentligt fruentimmer i 1885, (hvilket hun sandsynligvis ikke selv havde oplyst, idet det er tilføjet med en anden håndskrift), var sikkert ikke ene om dette erhverv i kvarteret. Frederiksbjerg var nemlig i 1880'erne sæde for prostitution, centreret omkring Skt. Annagade, Montanagade, Bülowsgade og Frederiks Allé[8].

At Frederiksbjerg var et arbejder-håndværker kvarter ses tydeligt ved en sammenligning med andre dele af Århus ved hjælp af husregistret i Vejviseren. En sammenligning med en gade i den indre by, som ikke var udpræget handelsgade, Graven, for årene 1885, 1895 og 1901 viser for det første en betydelig mere varieret erhvervsfordeling og for det andet at de tre grupper: ufaglærte, faglærte og selvstændige, var næsten lige store. Erhvervssammensætningen i Graven var altså ret heterogen. Erhvervsfordelingen på Frederiksbjerg var således temmelig forskellig fra forholdene i den gamle bykerne.

Arbejdsstedet

I folketællingen fra 1901 opgav folk deres arbejdsgiver. Det giver mulighed for at undersøge dels hvilke arbejdspladser, der især beskæftigede

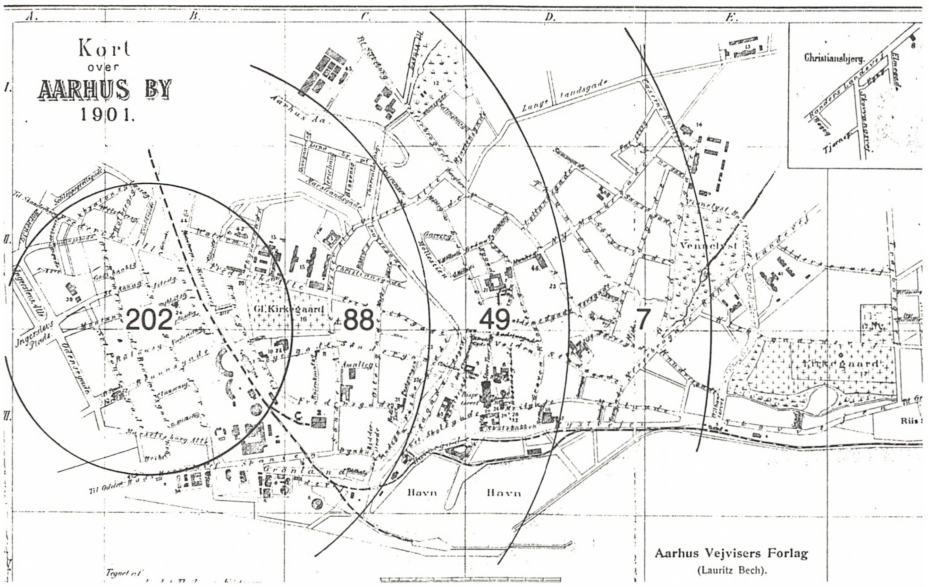

Som det fremgår af kortet, havde ca. 60% af arbejderne på Frederiksbjerg højst 500 m. til arbejdsstedet, ca. 85% op til 1 km.

beboerne på Frederiksbjerg og dels at se, hvor langt man boede fra sin arbejdsplads.

DSB var absolut den største arbejdsgiver for kvarterets beboere. Ca. 1/3 af dem, der havde opgivet arbejdsgiver, arbejdede for DSB, enten ved selve banen eller på Centralværkstedet. Der var både mange ufaglærte og håndværkersvende, og det var uden tvivl den arbejdsplads, der beskæftigede flest beboere fra kvarteret. Af større arbejdspladser på selve Frederiksbjerg var Århus Glasværk og Oliefabrikken. Glasværket, som blev oprettet i slutningen af 1890'erne, var beliggende i Ole Rømersgade, hvor det ejede tre ejendomme, nr. 38-42, der alle udelukkende var beboet af glasværksarbejdere og deres familier, og nærmere arbejdspladsen kunne man næsten ikke bo, medmindre man var tyende. Virksomheder i området omkring havnen og selve havnen beskæftigede mange fra Frederiksbjerg. Det var bl.a. Gasværket, Kalkværket, DFDS og Kulkompagniet. Som allerede nævnt var der kun få håndværksmestre på Frederiksbjerg, og de fleste af de håndværkersvende, som ikke arbejdede på DSB, var beskæftiget nord for banegraven. For tiden før 1901 findes der ikke et tilsvarende materiale, men det er muligt med temmelig stor sikkerhed at konkludere, at det forholdt sig på samme måde også tidligere, fordi der er tale om gamle virksomheder, som blev anlagt før eller tidligt i perioden før

kvarterets opståen og udbygning, med Glasværket som den vigtigste undtagelse.

Indtegnes virksomheder, som beskæftigede beboere fra Frederiksbjerg i 1901 med antal ansatte på et kort, viser det sig, at ca. 60% af arbejderne havde højst 500 m til arbejde, omkring 25% havde en afstand på ca. 1 km og 13-14% havde mellem 1 og 1,5 km og nogle få derover. Man søgte altså at bo tæt på arbejdspladsen. (Kortet på side 81 viser antal arbejdere, bosat på Frederiksbjerg, med arbejdsplads inden for en radius af henholdsvis 500 m, 1 km og 1,5 km). Der er flere årsager til det. Det var almindeligt med en middagspause på 1-2 timer, hvor arbejderne i reglen gik hjem for at spise varm middagsmad og få et hvil, hvilket kun kunne lade sig gøre, når afstanden var kort. Der var ikke store muligheder for at benytte kollektive trafikmidler mellem bopæl og arbejdsplads, og heller ikke råd dertil.

Den daglige transport foregik til fods eller måske på cykel, hvilket også var determinerende for afstanden mellem bopæl og arbejdsplads. Der var således en tydelig sammenhæng mellem afstanden imellem bopæl og arbejdsplads og mellem kvarterets opståen og de arbejdskraftforbrugende virksomheder i området som f.eks. DSB, havnen og virksomhederne på havnen.

Boligmiljøet

Til undersøgelsen af boligmiljøet er der anvendt en mængde forskellige kilder. Af kilder, som stammer fra de kommunale kontorer, er der brugt: bygningsinspektørens protokoller, hvad der er at finde i byggesagsarkivet (for de nedrevne huse opbevarer Erhvervsarkivet de papirer, som på eksisterende huse findes i byggesagsarkivet; disse er også brugt), og papirer angående fritagelse for bygningsafgift. Ligeledes fra kommunens kontorer er der en byggestatistik, som omfatter årene 1894-1927; denne statistik er det eneste bearbejdede materiale, der var til rådighed om boligmiljøet i den valgte periode. Ud over dette materiale er der anvendt vurderingsrapporter fra kreditforeninger, i realiteten fra én kreditforening, idet de belånte huse, der er undersøgt, alle pånær et var belånt gennem samme kreditforening, Ny Jyske Kjøbstads Creditforening. Ud over disse utrykte kilder er der anvendt to trykte kilder, nemlig »Uddrag af Byrådsforhandlingerne« og aviser, enkelte adresseaviser og Demokraten for perioden 1884-1898. Af litteratur er især brugt Richard Willerslevs studier over københavnske arbejderkvarterer; det har muliggjort en sammenligning

med København, selv om kildematerialet for Århus ikke i alle tilfælde muliggør de samme undersøgelser som for København. Hvor intet andet er anført gælder henvisninger til Willerslev hans bog: Sådan boede vi.

Fra disse kilder er der uddraget oplysninger om boligmiljøet. På grund af materialets omfang er der foretaget en begrænsning inden for området Frederiksbjerg, og enkelte gader, som er repræsentative både i henseende til type og antal er udvalgt[1]. De oplysninger, der først og fremmest er søgt frembragt er matr. nr., opførelsesår, bygherre, etagehøjde, antal lejligheder, antal værelser pr. lejlighed, matriklens areal og husets grundareal. Andre relevante oplysninger som f.eks. lejlighedernes areal er meget sjældent at finde.

På baggrund af de indsamlede oplysninger vil baggrunden for kvarterets udbygning og en række aspekter omkring boligmiljøet søges belyst: byggeaktiviteten, udstykningerne, bygherrerne, antal lejligheder pr. hus, lejlighedernes størrelse, huslejens størrelse, ledige lejligheder – mangel på lejligheder, beboelsestætheden, tyende og logerende og boligernes indretning.

Kvarterets udbygning og byggeaktiviteten

I perioden 1870 til ca. 1900 blev der på Frederiksbjerg opført nye boliger til ca. 10.000 mennesker, idet indbyggertallet steg fra 458 personer i 1870 til 10.782 i 1898[2].

Rent geografisk og kronologisk opførtes de første huse på Jægergårdsgade, sidegaderne Istedgade, Dybbølsgade, Montanagade, Godthåbsgade, Skt. Annagade og på Frederiks Allé i 1870'erne. Godthåbsgade, Skt. Annagade og Montanagade var først fuldt bebygget efter ca. 30 år, og området mellem Jægergårdsgade og Skt. Paulsgade kan opdeles i tre stykker, som repræsenterer byggeriet i henholdsvis 1870'rne, 1880'rne og 1890'erne. Det samme gør sig gældende for Jægergårdsgade; strækningen fra M. P. Bruunsgade til Strandvejen blev bebygget senere end den øvre del, især i tiden 1880'erne til 1900. Også Frederiks Allé blev langsomt bebygget gennem hele perioden fra banelinien og sydpå. I 1880'erne blev Ole Rømersgade, Helgolandsgade, Bülowsgade, dele af M. P. Bruunsgade, Dannebrogsgade, Clausensgade, Fredericiagade (halvdelen), Holbergsgade, Wilstersgade og Absalonsgade bebygget, og i 1890'erne fortsatte byggeriet på M. P. Bruunsgade, St. St. Blichersgade, Heibergsgade, Marselisborg Allé, Brammersgade, Skt. Paulsgade og Ewaldsgade.[3]

Med bygningsinspektørens protokoller som kilde, sammenholdt med byggestatistikken for årene 1894-1899[4], skal byggeaktiviteten i det følgen-

Byggeaktiviteten på Frederiksbjerg 1875-1890

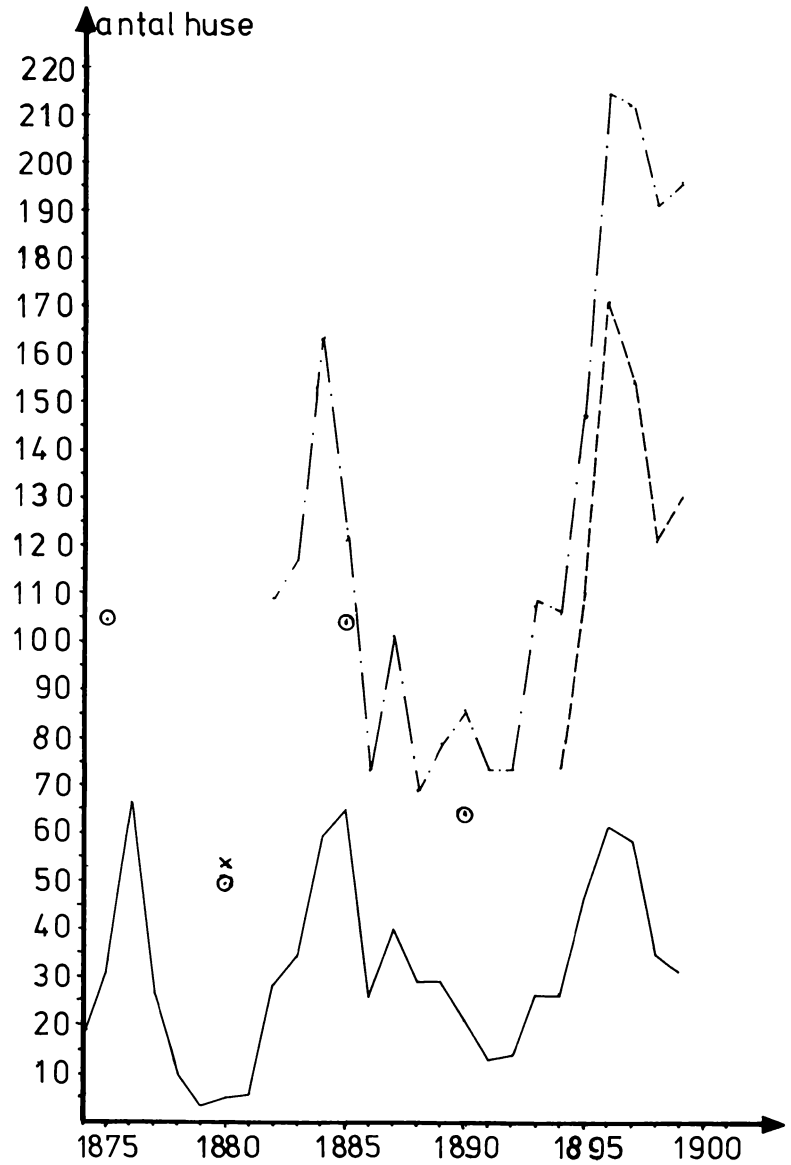

Kilder: bygningsinspektørens protokoller
byggestatistikken 1895-1900 (dvs. 1894-99)
byrådsforhandlingerne, div. årgange

Signatur: Frederiksbjerg, opførte huse 1874-1899: ———
hele Århus, opførte huse: 1875, 1880, 1885, 1890, 1894-99: - - - - - (O)
hele Århus, anmeldte huse 1880, 1882-99: -·-·-- (×)

de nærmere belyses på Frederiksbjerg for hele perioden 1874-1899 og for hele Århus for enkelte år: 1875, 1880, 1885, 1890 og 1894-1899.

På Frederiksbjerg blev der i hele perioden opført ialt 816 huse.[5] Der blev opført flest 1½ og 2 etages huse, henholdsvis 173 og 145, hvilket igen er 21,2 og 17,8% af samtlige huse. Dette vil blive nærmere behandlet i punktet om etagehøjden. Figur 1 viser klart tre større byggeperioder: 1876, 1884-85 og 1896-97. Der er markante forskelle i de opførte huses etagehøjde i de tre perioder. I den første er det især 2½ etage, som bl. a. blev opført på Jægergårdsgade, sidegaderne til denne og på Frederiks Allé, i den anden 1½ etage, som blev opført på især Ole Rømersgade, og i den tredje byggeperiode var det især 3½ etage, der blev bygget på Skt. Paulsgade – Marselisborg Allé området.

På grund af disse ændringer i etagehøjden giver en optælling af opførte huse ikke et fuldstændigt billede af byggeaktiviteten. En opgørelse af byggeaktiviteten efter opførte etager underbygger imidlertid opfattelsen af tre perioder med særlig vækst i byggeriet. Den viser imidlertid også, at opsvinget i byggeaktiviteten i periodens slutning er større, også i forhold til de andre svingninger, end man kan se alene ud fra antallet af opførte huse. Dette skyldes, at de huse, der opførtes i periodens slutning, var høje huse, fortrinsvis 3½, 4 og 4½ etages, mod 1, 1½ og 2 etages tidligere i perioden.

Udstykningerne

Markjorderne, det område, som i 1874 indlemmedes i Århus kommune, ejedes oprindeligt af 12 større grundejere. Udstykningen af markjorderne begyndte, ifølge N. H. Pedersen, allerede i 1870, da der blev foretaget udstykninger på matr. nr. lb (M. P. Bruun), 4a (S. Madsen) og 5 (A. Malling). Derefter fulgte i 1875 matr. nr. 3 (Dalgas) og i 1876 2 (J. A. og I. Kämpffe) og resten lidt efter lidt.[6]

De nærmere omstændigheder omkring grundhandler, priser, mellemhandlere etc. er ikke undersøgt. Dog var grundspekulation ikke særligt ofte forekommende.[7]

Bygherrerne

2/3 af bygherrerne har kun ladet opføre et hus, som de ofte selv beboede.[8] Disse bygherrer var typisk håndværkssvende, arbejdsmænd og småhandlende. Tilsammen tegner denne gruppe sig for 1/3 af husene. Den sidste 1/3 af bygherrerne opførte flere huse hver; disse var typisk håndværksmestre, som alene eller i kompagniskab opførte et antal huse med salg for øje.

Der var dog ikke nogen nævneværdig forskel på huse opført til eget brug og huse opført til salg. Forklaringen skal sikkert søges i, at de potentielle købere og lejere under alle omstændigheder var arbejdere.

Ejerforholdene

At flertallet af områdets beboere var arbejdere er allerede påvist gennem undersøgelsen af den sociale sammensætning. For at belyse dette forhold specielt for husejernes vedkommende, er ejerforholdene undersøgt. Formålet hermed er at opklare, om det lå inden for en arbejders mulighed at købe hus, og om det var almindeligt, og derudover at undersøge, om ejerne selv beboede husene (hele huset eller en del deraf).

Det viser sig, at det i alle årene var det almindeligste, at ejeren selv helt eller delvist beboede sit hus, og at der i langt de fleste huse boede mere end en familie. Den første tendens svækkedes dog i de sidste fem år af den undersøgte periode, efterhånden som det blev fordelagtigt at bygge store ejendomme med flere lejligheder. Dette var ikke muligt at finansiere for en almindelig arbejder.

En side af samme forhold viser sig, hvis man ser på ejernes stillingsbetegnelse. De husejere, som var faglærte eller ufaglærte arbejdere, udgjorde alle årene den største del af de husejere, som selv beboede en del af deres huse, og i de 3 første undersøgte år voksede deres andel stærkt. For de to sidste års vedkommende er arbejderne stadig den største gruppe, men gruppen af selvstændige og højere funktionærer har vundet frem. Dette hænger sammen med, at der i undersøgelsesperiodens begyndelse var en økonomisk fremgang for arbejderklassen samtidig med, at den foretrukne og mest økonomiske hustype var af en overkommelig størrelse. Da det senere blev tilladt og mere profitabelt at bygge store huse med flere lejligheder til udlejning, kom udgifterne ved et sådant byggeri til at overstige en arbejders formåen.

Det vil altså sige, at udviklingen skifter i slutningen af det 19. århundrede, og at den efter dette tidspunkt går i retning af flere 'rene' udlejningsejendomme, og at blandt de ejere, som helt eller delvis beboede deres egne huse, kom efter dette tidspunkt en voksende del fra befolkningsgrupper, som var atypiske i forhold til områdets sociale sammensætning.

Grundenes form og størrelse

Form og størrelse på grunde udstykket fra en given parcel bestemmes i reglen af grundejerens ønske om den mest fordelagtige udstykning under hensyn til bl.a. gadernes forløb og størrelsen på de huse, som købere af

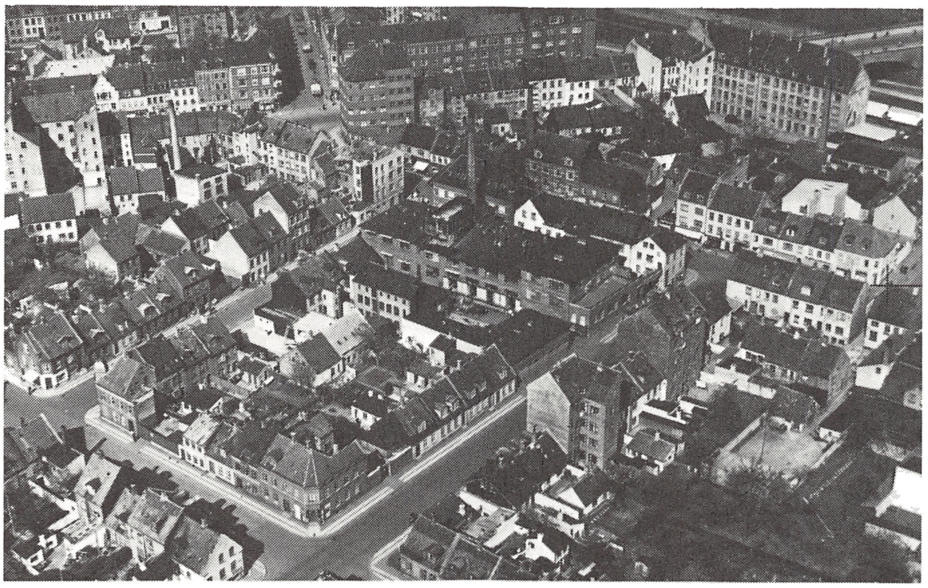

Kvarteret mellem Godthåbsgade, Ole Rømers Gade, Skt. Anna Gade og Jægergårdsgade, fotograferet i foråret 1950. Der er overvejende tale om lave huse, medens bygningerne i baggrunden har en anden etagehøjde efter bygningsvedtægten af 1895.
Foto i Lokalhistorisk Samling.

grundene kunne tænkes at opføre, og samtidig hermed ønsker grundejeren som oftest at få flest mulige grunde.

Denne tendens i udstykningen realiseredes på Frederiksbjerg således, at grunde udstykket i den periode, hvor de ganske lave huse var de foretrukne, var små, smalle og langstrakte, typisk 300-400 alen^2 (117-156 m^2).[9] De var sjældent mere end 13-15 alen brede. Husene blev bygget i gadelinien, således at de fik fællesgavl, og gennemgangen til gård/have er oftest en entré tværs gennem huset.

Da de højere huse vinder frem, bliver grundenes areal i gennemsnit også større, men dog kun akkurat så store som nødvendigt. På enkelte grunde blev der opført både forhus og baghus, men det var absolut en undtagelse fra reglen. Heroverfor kan man se på forholdene i København, hvor det snarere var reglen at finde baghuse, ofte flere bag hinanden i arbejderkvarterer fra denne periode.

Grundenes bebyggelsesgrad

De lovmæssige bestemmelser angående grundenes bebyggelsesgrad, det bebyggede areal i forhold til det ubebyggede, findes i Bygningsloven for

Købstæderne af 1858. Bestemmelserne er minimumsbestemmelser for det ubebyggede areal. Dette må ikke være mindre end det bebyggede areal ved 1 og 2 etages ejendomme til beboelse. Gårdspladser, til hvilke der var vinduer fra lejligheder, og som var omkranset af bygninger, skulle være mindst 100 alen^2 (39 m^2) og måtte ikke på nogen led være mindre end 4 alen. For hver beboet etage huset var højere end 2 etager, skulle det ubebyggede areal forøges med 1/6.
Tabel 1 viser for de forskellige etagehøjder det ubebyggede areal i % af hele grunden for de undersøgte grunde:

Tabel 1. Det ubebyggede areals procentdel af grunden i gennemsnit for de undersøgte grunde

Etagehøjde	Ubebygget areal
1	60,5
1½	57,3
2	57,5
2½	56,7
3	66,0
3½	63,0
4	50,0
4½	56,5

Tabellen viser, at bygningslovens regler stort set blev overholdt, dog er gennemsnittet af det ubebyggede areal for lille for de højeste huse, derimod er det for de lave huse betydeligt større end minimumskravene. Forholdene for de høje huse skal ikke tydes derhen, at bygherrerne egenhændigt har omgået byggelovene; dette er muligvis sket i enkelte tilfælde, men ansøgninger om og tilladelser til dispensation fra byggelovens § 21 angående det bebyggede og ubebyggede areal viser, at kommunen temmelig villig gav disse dispensationer.

Men det må være rimeligt at konkludere, at grundenes bebyggelsesgrad lå på et niveau, som lod en relativ stor del af grunden ubebygget. Dette kan for eksempel sammenholdes med forholdene i København: ifølge bygningsloven for København af 1889 skulle det ubebyggede areal på grunde uden for voldene være mindst 1/3 og inden for voldene 1/4 af grundens areal uanset bygningernes højde. Der var altså i København mulighed for en kraftigere udnyttelse af grundene, og dette i forening med den højere

bebyggelse og de mange baghuse i arbejderkvartererne får nærmest forholdene på Frederiksbjerg til at fremstå som ideelle, men set i relation til de mere velstående boliger var det også på Frederiksbjerg knapt med udenomsplads; man ikke må glemme, at af en gennemsnitsgrund på f.eks. 360 alen,^{2} hvoraf 150 alen^2 var bebygget med et 2½ etages hus, udgjorde det ubebyggede areal 58,3%, hvilket kun er ca. 210 alen^2 (ca. 82 m^2). Som udenomsplads for 3 familier er det ikke meget.

Det ubebyggede areal var som oftest udlagt til gårdsplads, og i mange tilfælde var ca. halvdelen eller mere have. Mindst 27% af ejendommene havde have. Det var nok tilfældet for endnu flere, idet oplysningerne stammer fra taksationsforretningerne, og da mange af ejendommene blev takseret umiddelbart efter opførelsen, var haverne i mange tilfælde endnu ikke anlagt og fremgik derfor ikke af rapporterne. Da næsten alle husene var placeret længst ud mod gaden, havde de fleste haverne bag ved husene. Haverne var ofte opdelt i nytte- og prydhave og i reglen med et lille lysthus. Haven tilhørte som regel ejeren eller viceværten alene, så den direkte nytte deraf kun udstraktes til en begrænset del af beboerne, men det var dog med til at gøre miljøet mere tiltalende.

Etagehøjden

Etagehøjden på Frederiksbjerg ændrede sig flere gange i den undersøgte periode. Ved at betragte det totale antal ejendomme i de forskellige etagehøjder i figur 2 ses det, at 1, 1½, 2 og 2½ etage udgjorde 62,5% af samtlige huse på Frederiksbjerg. Det vil sige, at området kan karakteriseres som bestående af en lav, tæt bebyggelse.

Figur 2 viser udviklingen for de forskellige etagehøjder gennem hele perioden. 1 etages ejendommenes andel var ret lille og jævnt faldende. I virkeligheden var andelen endnu mindre, fordi mange af husene senere fik påsat kviste og indrettet lejlighed på loftet, men da der kun er optalt nybyggeri og ikke medtaget ændringer, fremgår det ikke af kurven. Det samme gælder for 2 og 3 etages ejendommene. Dette medfører, at antallet af 1½ etages ejendomme må være større end vist, og det gør sig selvfølgelig også gældende for 2½ og 3½ etages ejendomme. Antallet af 1½ etage følger stort set den samlede byggeaktivitet med opsving i 1876 og 1885, lavpunkt i 1879-80, men mod periodens slutning falder antallet kraftigt. I 1885 blev der opført 36 1½ etages huse, hvilket er det højeste antal for alle ejendomstyperne i et enkelt år. 2 etages ejendommene var især opført omkring 1884, og antallet falder derefter jævnt mod periodens slutning. I den store byggeperiode i 1876 blev der først og fremmest opført 2½ etages

Nyopførte beboelsesejendomme, fordelt efter etagehøjde, i tiden 1874-1899.

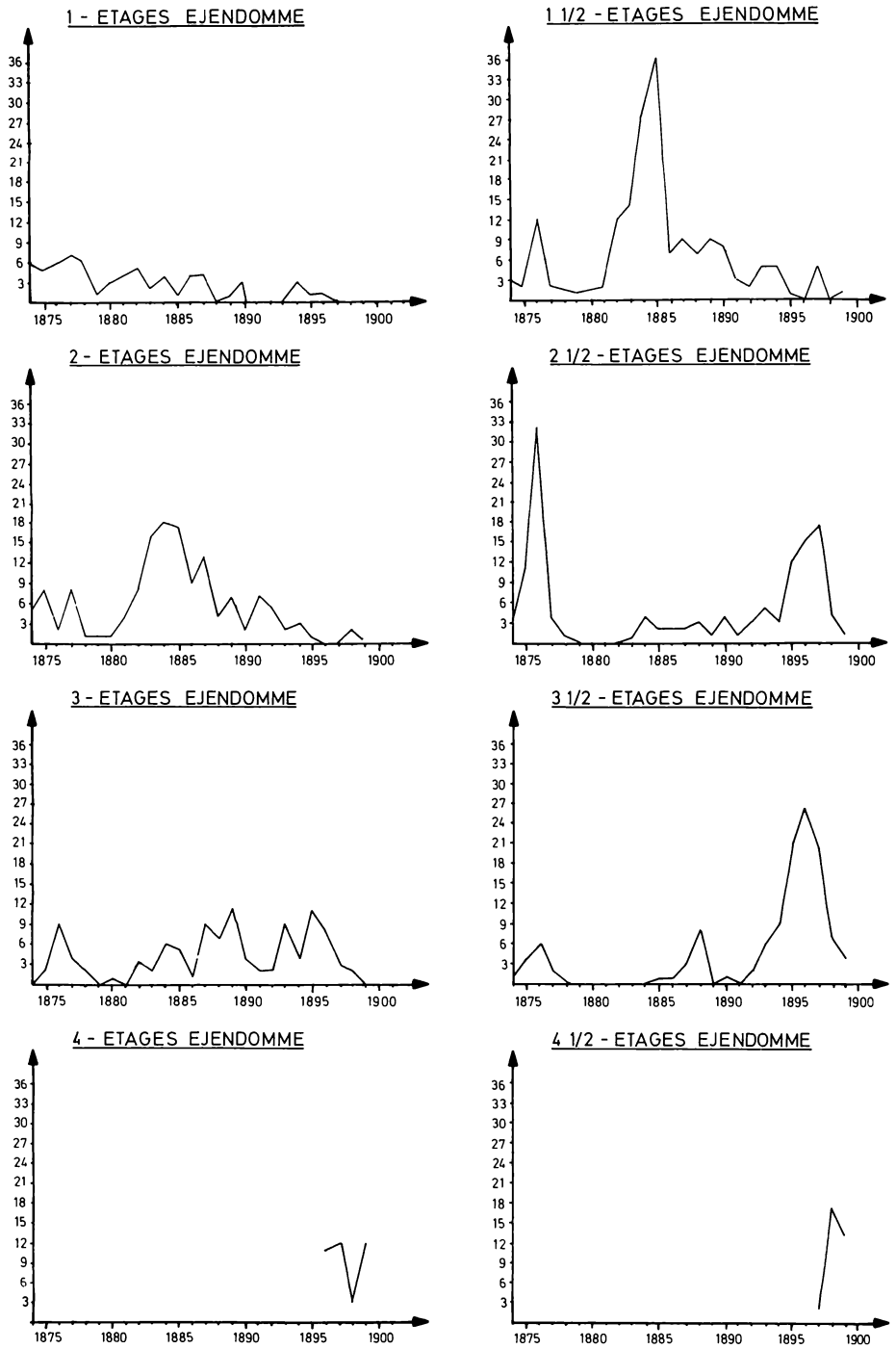

ejendomme, hvorimod der kun var ganske få ved opsvinget i 1885; mod periodens slutning øgedes antallet igen med højdepunkt i 1897. 3 etages ejendomme blev opført igennem hele perioden med mindre svingninger, mens der af 3½ etages efter 1876-77 ikke blev opført ret mange før i 1888; efter atter et fald omkring 1890 steg antallet til 26 i 1896. For 4 og 4½ etages ejendommene er det vanskeligt at beskrive udviklingen, fordi disse ikke blev opført før sidst i perioden, startende i 1896 og 1897, men det kan i hvert fald konstateres, at i 1898, hvor alle andre ejendomstyper reduceredes, steg antallet af 4½ etages ejendomme.

Ligesom for grundenes bebyggelsesgrad fastsattes rammerne for etagehøjden af bestemmelserne i byggeloven for købstæderne. I bygningsloven af 1858 for købstæderne fastsattes i § 10 den maksimale højde på en ejendom, som vendte umiddelbart ud til gaden (det gjorde de fleste) i forhold til gadebredden, som var fastsat til minimalt 16 alen, idet husenes højde ikke måtte være større end gadens bredde med tillæg af 1/4. Hvis huset ikke vendte direkte ud mod gaden, skulle det mellemliggende areal medregnes, dog således, at ingen bygning måtte overskride 25 alen, målt til bjælkernes overkant. I byggevedtægterne for Århus af 1895 ændredes disse bestemmelser; gadebredden blev udvidet til 30 alen, i særlige tilfælde 20 alen, og husenes højde fastsattes stadig til 5/4 af gadebredden, når de vendte direkte ud til gaden, dog var maksimalt tilladte højde 27 alen. Samtidig bestemtes et maksimum for etagehøjden, nemlig 5 beboelsesetager, heri medregnet kvistlejligheder og kældre med butik eller beboelse.[10]

En anden vigtig paragraf i lovgivningen omkring byggeri er i denne forbindelse § 20 i bygningsvedtægten af 1879. I denne krævedes, at bygninger med 3 eller flere etager skulle have 2 trapper. Opførelse af en ekstra trappe var dels bekostelig og krævede dels plads, således at man for at opnå en bestemt lejlighedsstørrelse måtte gøre hele huset større, og så længe man ikke kunne bygge væsentligt højere end 3 etager på grund af bestemmelserne i bygningsloven og derigennem opnå en højere lejeindtægt til dækning af udgifterne ved byggeriet, var det mest økonomisk at holde byggeriet under 3 etager og satse på ejerboliger med kun 1 eller 2 hold lejere.

Ser man til sammenligning på forholdene i København, var det efter bestemmelserne i bygningsloven af 1889 muligt her at opføre helt op til 6 etager, og det uden at forøge grundens areal i takt med etagehøjden. Efter de oplysninger, som findes i den kommunale statistik i Tabelværk til Københavns Statistik, var fordelingen nærmest diametralt modsat Frederiksbjergs, med overvejende 4, 5 og 6 etages ejendomme, der tilsammen

udgjorde ca. 2/3 i 1890 og i 1901 knap 3/4. Tendensen med de høje ejendomme forstærkedes mod 1901, hvor de laveste etagehøjder veg i antal, mens antallet af navnlig 5 og 6 etages ejendomme steg.[11]

Antal lejligheder pr. hus

Antallet af lejligheder pr. bygning afgør sammen med antallet af beboere pr. lejlighed og lejlighedernes størrelse beboelsestætheden, men har også selvstændig betydning for beboernes levevilkår, idet det alt andet lige må siges, at det er bedre at bo i et mindre hus med færre lejligheder end i datidens lejekaserner. I denne undersøgelse er medtaget 634 lejligheder, fordelt på 186 bygninger. Dette giver over hele perioden et gennemsnit på 3,4 lejligheder pr. bygning. Forsøger man at undersøge, hvilken bygningsstørrelse (målt i antal lejligheder pr. bygning) der var den almindeligste, kan resultatet stilles op som vist i Tabel 2.

Tabel 2. Antal lejligheder i bygninger med henholdsvis 1, 2, 3 etc. lejligheder pr. bygning.

Opførelsesår	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	12	16
Før 1880	6	10	27	–	5	6	–	–	–	–	–	–
1880-94	3	118	48	12	10	–	–	–	–	–	–	–
1895-00	3	12	39	116	15	36	7	72	9	40	12	16[12]
Ubekendt	–	–	12	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Lejl. ialt	12	140	126	128	30	42	7	72	9	40	12	16

Det vil sige, at for huse opført før 1880 fandtes mere end halvdelen af lejlighederne (ca. 68%) i bygninger med 2 eller 3 lejligheder. For perioden 1880-94 var ligeledes over halvdelen af lejlighederne i bygninger med 2 eller 3 lejligheder, men forholdet er her endnu tydeligere, idet lejligheder i bygninger med 2 lejligheder alene udgjorde ca. 62% og bygninger med 2 eller 3 lejligheder tilsammen ca. 87% af alle de optalte lejligheder. For perioden 1895-1900 lå over halvdelen af lejlighederne i bygninger med 4-8 lejligheder i hver, med lejligheder i bygninger med 4 lejligheder som den største gruppe med ca. 31%. Ud fra tabellen ses det, at der sker et skred i fordelingen af lejligheder i den sidste del af perioden, således at hovedparten af lejlighederne glider over til de større ejendomme med flere lejligheder i hver (at der ikke er tale om flere mindre lejligheder, kan ses af afsnittet om etagehøjden og lejlighedernes størrelse).

I København var forholdene anderledes. Her var antallet af lejligheder pr. ejendom ret højt.[13] Hovedvægten lå på ejendomme med 10-19 lejligheder, og ialt androg ejendomme med over 10 lejligheder i 1890 ca. 38% og i 1901 ca. 44%. Dette skyldes, at etagehøjden voksede samtidig med, at man i København gennemgående byggede højere end i provinsen. I forbindelse med antallet af lejligheder pr. ejendom er det værd at bemærke, at de store lejekaserner, korridorejendomme, med 30-50 lejligheder pr. ejendom, som fandtes i København, ikke blev opført efter midten af 80'erne, og de, som var blevet opført, forsvandt lidt efter lidt. Den slags udlejningsejendomme fandtes slet ikke på Frederiksbjerg.

Lejlighedernes størrelse

Lejlighedernes størrelse er i første omgang belyst gennem deres værelsesantal. Det alene er selvfølgelig ikke nok, da en 2 værelses lejlighed kan have samme størrelse i m^2 som f.eks. en 1 værelses eller en 3 værelses, men værelsesantallet betyder dog en del for boligens kvalitet. I tabel 3 er lejlighederne inddelt i lejlighedsstørrelser med og uden køkken og opgjort i % af samtlige og efter deres beliggenhed i huse opført i en af følgende tre perioder: før 1880, 1880-94 eller 1895-1900.

Tabel 3. Lejlighedstyper i % af hver periodes samlede antal

Opførelsesår	1 mk	1 uk	2 mk	2 uk	3 mk	3 uk	4 mk	4 uk	5 mk	5 uk	6 mk
Før 1880	1,85	–	72,22	–	24,07	–	1,85	–	–	–	–
1880-94	4,71	–	67,54	–	25,65	0,52	1,57	–	–	–	–
1895-00	2,12	–	50,66	0,27	34,75	–	10,61	–	0,80	–	0,80
Hele periden:	3,31	–	58,04	0,16	30,44	0,16	6,94	–	0,47	–	0,47

Det fremgår således klart, at gennem hele perioden er de 2 værelses lejligheder den almindeligste type, men at deres dominans dog aftog, samtidig med at der skete en stigning i antallet af større lejligheder især de 3 værelses. I den første periode udgjorde 2 værelses lejligheder næsten 3/4 af samtlige lejligheder, i den sidste periode ca. halvdelen; medens 3 værelses lejligheder i den første periode udgjorde ca. 1/4, udgjorde de i den sidste periode knap 1/3.

For Københavns vedkommende derimod voksede andelen af 2 værelses lejligheder.[14] Også andelen af 3 og 4 værelses lejligheder voksede, men

kun meget lidt. Til gengæld faldt andelen af 1 værelses lejligheder langsomt, men sikkert. Halvdelen af lejlighederne i København var gennem hele perioden 1 og 2 værelses lejligheder, men medens 1 værelses i 1880 udgjorde 16,8% og 2 værelses 32,9%, udgjorde de i 1901 henholdsvis 13,2 og 41%.

Forklaringen på denne forskel mellem København og Århus er ikke umiddelbart indlysende. En af forklaringerne kunne være, at byggeriet indrettede sig efter lejernes krav og den husleje, de kunne betale. Det er dog ikke sandsynligt, at Århus-arbejderne skulle være bedre stillet end arbejderne i København. Snarere var det afgørende, hvordan lejlighederne kunne indrettes med det areal, man stræbte efter at opnå ved nybyggeri.

Statistik og kildemateriale belyser kun dårligt spørgsmålet om lejlighedernes areal. Den eneste kilde, som i betydeligt omfang kan bruges, er til- og afgangsprotokollerne til bygningsafgiften, men de lejligheder, som er medtaget her, er næsten alle lejligheder, som fragår som smålejligheder. Ud fra et sammenstykket materiale kan man imidlertid uddrage oplysninger om bygningernes grundareal og antal lejligheder pr. etage for at få et indtryk af lejlighedernes omtrentlige mål, med al den usikkerhed, som denne fremgangsmåde medfører.

Af de undersøgte bygninger kendes grundarealet på 151. Af disse havde 109 et areal på under 150 alen.^{2} Af materialet kan man se, at det almindeligste var, at for bygninger med et areal på under 150 alen^2 var der kun 1 lejlighed på hver etage, medens der for bygninger med et areal på over 200 alen^2 oftest fandtes 2 lejligheder på hver etage. Det vil altså sige, at hovedparten af de undersøgte bygninger havde lejligheder med et areal på omkring 100 alen^2 som de største, når der fratrækkes et areal til gang, trappeareal, ydervægge og lignende. At det virkelig forholdt sig sådan fremgår med større tydelighed, hvis man undersøger gennemsnittet i areal for huse under 150 alen,^{2} i særdeleshed hvis man ser på det typiske gennemsnit, se Tabel 4.

Tabel 4. Huse med et grundareal under 150 alen^2

Gennemsnitligt grundareal	Variation	Det typiske grundareal
122,2 alen^2 (= 48 m^2)	47-145 (= 18,5-57 m^2)	110-135 (= 43-53 m^2)

Af de 109 huse med et grundareal på under 150 alen^2 lå de 67 inden for det, der er sat som det typiske grundareal, 18 under og 24 over. Det

sandsynliggør, at i hvert tilfælde de 85 indeholdt lejligheder på under eller lige omkring 100 alen^2 (= 39 m^2), da der maksimalt skulle fradrages 35 alen^2 (13,7 m^2) for at nå 100 alen^2.

Der er kun medtaget bygninger med 1 lejlighed på hver etage, da det ville forøge usikkerheden at gøre andet, idet man ikke i alle tilfælde kender antal lejligheder pr. etage, og selv hvor man gør det, kan man ikke være sikker på, at de enkelte lejligheder på hver etage var af samme størrelse. Man kan dog sige, at de større bygninger sjældent indeholdt større lejligheder, men derimod flere lejligheder pr. etage end de små bygninger.

Selv om grundlaget er ret spinkelt, kan man konkludere, at en betydelig del af samtlige lejligheder lå på et areal omkring 100 alen^2. For København når Willerslev frem til, at en betydelig del af lejlighederne i arbejderkvartererne, som han har undersøgt, ligger under 80 alen^2 (= 31,5 m^2), og af disse en del under 64 alen^2 (= 25 m^2). Willerslev har påvist sammenhængen mellem lovgivningen omkring bygningsafgiften og den for København typiske lejlighedsstørrelse. I det følgende skal det belyses, hvordan det forholder sig for Århus' vedkommende.

Lovgivningen om fritagelse for bygningsafgift for mindre lejligheder skulle tjene det formål at skaffe billige lejligheder til arbejderklassen. De

Karakteristiske små, lave arbejderboliger i Ole Rømers Gade omkring 1905.
Foto i Lokalhistorisk Samling.

vigtigste bestemmelser i loven var, at lejligheder i København kunne fritages for afgift, hvis deres areal var på 80 alen^2 eller derunder, og lejligheder i købstæderne kunne fritages, hvis de havde et areal på 100 alen^2 eller derunder. Overskridelse af arealgrænserne på 10 alen^2 kunne tillades for lejligheder opført af foreninger med det formål at skaffe billige arbejderboliger, hvis foreningen ikke tog større fortjeneste af byggeriet til sine medlemmer end 4% p.a.

Intentionerne bag loven var at holde huslejen lav for arbejderklassen, som især måtte forventes at leje disse små lejligheder. Der er nok heller ikke tvivl om, at bortfaldet af bygningsafgift kom lejerne til gode, da der var indbygget ret strenge kontrolforanstaltninger i loven.

Et andet spørgsmål er, om/hvordan loven har påvirket periodens byggeskik. Willerslev har for København vist, hvordan bygherrerne søgte at bygge lejligheder, som kunne blive fritaget for bygningsafgift, og hvordan ejerne ofte udstykkede større lejligheder i flere mindre, som kunne fritages. At det samme gælder for Århus' vedkommende er der et fingerpeg om i ovenstående beregninger over lejlighedernes areal. Der er også her en del af forklaringen på, hvorfor boligmiljøet i Århus i denne periode generelt var bedre end i København med hensyn til lejlighedernes størrelse, nemlig at loven om fritagelse for bygningsafgift tillod frihed for betydeligt større lejligheder i Århus end i København.

Huslejens størrelse

Som kilde er anvendt vurderingsrapporterne fra kreditforeningen, som også i dette tilfælde er et forsvarligt materiale, idet de årlige huslejer i rapporterne var noteret efter en foreliggende huslejekontrakt. Hvis der ikke forelå en sådan, blev det noteret, at vurderingsmændene havde ansat den årlige husleje til et beløb. Dette gjaldt som oftest for lejligheder beboet af ejeren selv.

Det optimale ved en undersøgelse af huslejens størrelse ville naturligvis være at sammenholde lejen med indtægten, men det har der ikke været mulighed for at gøre i et omfang, som ville sikre repræsentativiteten. Yderligere har det været nødvendigt at indskrænke undersøgelsesområdet tidsmæssigt i forhold til den oprindelige periode. Årene 1880-1890 er udvalgt. Tabel 4 omfatter 48 ejendomme, ialt 118 lejligheder. Den årlige husleje er opgjort på tre måder. Dels er den gennemsnitlige husleje beregnet, men som variationen viser, var der store forskelle, hvorfor gennemsnittet ikke er fyldestgørende. Derfor er også vist den typiske husleje, dvs. den hyppigst forekommende.

Tabel 4. Den årlige huslejes størrelse

	Antal lejl.	Variation	Den gns. husleje	Den typiske husleje
1 vær.[15]	4	70-250 kr.	126,25 kr.	70- 85 kr.
1 vær. kv.	4	56-100 kr.	72,75 kr.	60- 75 kr.
2 vær.[16]	49	125-240 kr.	164,71 kr.	130-160 kr.
2 vær. kv.	36	60-180 kr.	118,63 kr.	100-120 kr.
3 vær.	13	150-250 kr.	183,84 kr.	ca. 200 kr.
3 vær. kv.	8	110-170 kr.	135,00 kr.	120-150 kr.
4 vær.[17]	3	200-230 kr.	210,00 kr.	ca. 200 kr.
4 vær. kv.	1	120 kr.	120,00 kr.	120 kr.

Som det fremgår af tabellen var kvistlejlighederne billigere end de andre lejligheder, hvilket skyldes, at gulvarealet og det anvendelige areal i reglen var mindre på grund af skunke og skråvægge, ligesom de var dyrere at opvarme om vinteren. Variationen inden for de øvrige salslejligheder, minus kvistlejlighederne, udspringer af, at i ejendomme over 1½ etage var stuelejligheden som oftest billigere end 1. sals lejlighederne, fordi der enten var en port eller en gennemgang igennem huset; derved blev stuelejlighedernes areal mindre. F.eks. var den årlige leje for en 2 værelses stuelejlighed i Ole Rømersgade 43 i 1887 130 kr., mens 1. sals lejligheden kostede 200 kr. Variationerne i øvrigt må tilskrives kvalitetsforskelle og forskelle i lejlighedernes størrelse målt i alen^2 samt måske det faktum, at det regnedes for finest at bo på 1. sal.

Hvor på flere andre punkter boligmiljøet er sammenholdt mellem Frederiksbjerg og København, er det ikke særlig frugtbart at gøre det, hvad angår huslejens størrelse, da det er umuligt at nå frem til sikre resultater; hvad man kan konstatere er, at huslejen i København ifølge Willerslev var noget højere end på Frederiksbjerg, men da samtidig både lønningerne og prisniveauet generelt var højere i København, er det svært at sige, hvad det betød for en families levevilkår.

Ledige lejligheder – mangel på lejligheder

Der findes ingen officiel statistik angående ledige lejligheder eller husvilde familier. I byrådsforhandlingerne for perioden er der kun to tilkendegivelser af, at der på noget tidspunkt var et egentligt husvildeproblem.

Få og spredte oplysninger kan ikke danne grundlag for en vurdering af, hvorvidt der var mange ledige lejligheder eller husvildeproblemer. Navnlig er det ikke muligt at få et indtryk af, hvorledes det forholdt sig på

Frederiksbjerg. Antallet af annoncer om ledige lejligheder i aviserne kan heller ikke anvendes som indikator for boligsituationen, idet der er gode grunde til at tro, at kun en brøkdel af de ledige lejligheder blev annonceret til leje gennem en avis.

En meget forsigtig og forbeholden konklusion må derfor blive, at der ikke har været stor boligmangel, samt at der heller ikke var mange ledige lejligheder. Altså må byggeaktiviteten så nogenlunde have kunnet tilfredsstille efterspørgslen.

Beboelsestætheden

Der er visse vanskeligheder forbundet med at undersøge denne i den pågældende periode. Vigtigst er det, at det kildemateriale, der er til rådighed, ikke indeholder oplysninger om lejlighedernes størrelse udtrykt i alen^2, men kun i antal værelser. Det er naturligvis en svaghed, da der jo kan være stor forskel på værelser, men da lejlighederne og deres værelser var ret ensartede i Frederiksbjergkvarteret, således som det er vist, og man ved, at disse var små, er der dog noget at sætte antallet af beboere i lejlighederne i relation til. Det må dog siges, at med de givne kilder giver beboelsestætheden udtrykt som antal beboere pr. værelse eller lejlighed også et rimeligt godt indtryk af forholdene.

Ser man først på beboelsestætheden udtrykt som antal personer pr. værelse på Frederiksbjerg som helhed, altså for alle lejlighedstyper under et, får man som vist i Tabel 5.

Tabel 5. Antal personer pr. værelse på Frederiksbjerg

	Gns. antal	Variation	Det typiske antal
1880	2,08	0,5-4,5	1,5 –3
1885	2,16	0,5–8	1,5 –3,5
1890	2,09	0,3–5	1,5 –3
1895	2,15	0,3–5	1 –3
1901	1,87	0,3–5	1 –3

Det vil sige, at med undtagelse af det sidste år ligger det gennemsnitlige antal personer pr. værelse ret stabilt på godt 2, medens det i 1901 er faldet ret betydeligt.

Nu virker 2 personer pr. værelse jo ret voldsomt målt med vor tids målestok. At det vurderedes anderledes i slutningen af det 19. århundrede er klart; her skal blot henvises til den definition, der anvendtes på overbe-

folkede lejligheder i Tabelværk til Københavns Statistik så sent som i 1901: »... de overbefolkede lejligheder, hvortil man i alt fald tør regne et- og toværelseslejligheder med 8 beboere og derover,...«[18]

Også denne del af undersøgelsen kan sammenholdes med oplysninger fra København. Oplysningerne er hentet i Tabelværk til Københavns Statistik. Oplysningerne om Frederiksbjerg er sammenlignet med oplysninger om to roder på Vesterbro, Frelsers Kirkes rode og Skydebanens rode, for at kunne sammenholde forholdene på Frederiksbjerg med et andet arbejderkvarter fra samme tid.

For at gøre undersøgelsen mere præcis er oplysninger samlet på de forskellige lejlighedstyper for sig. Det viser sig, at gennem hele perioden ligger tallene for Frederiksbjerg for de 2 og 3 værelses lejligheder, der, som det er påvist, udgør langt den største del af lejlighederne på Frederiksbjerg, lige omkring de tal for København, som der er sammenlignet med.

Det kan altså konkluderes, at beboelsestætheden på Frederiksbjerg var omtrent den samme som i de samtidigt opførte arbejderkvarterer i København, når beboelsestætheden opgøres som personer pr. værelse, men lejlighederne på Frederiksbjerg var lidt større i alen^2 end de tilsvarende københavnske.

Boligernes indretning

Næsten alle husene lå som tidligere nævnt med facade mod gadelinien i en lang ubrudt kæde med fællesgavle eller af og til med smalle passager mellem husene. Det betød, at de fleste af husene havde en gennemgang gennem hele huset fra gaden ud til gården, med en trappeopgang til salslejlighederne og loftet. På grund af gangarealet var stuelejligheden i reglen mindre end de øvrige lejligheder.

Køkkenet var ofte forsynet med spisekammer eller blot et spisekammerskab, komfur med stegeovn, vask med afløb og i løbet af 1880'erne indlagt vand. Der var som regel en kakkelovn i hvert værelse i lejligheden, men i en del af boligmassen var der færre kakkelovne end antal værelser i lejlighederne, hvilket bl.a. skyldes sådannes anskaffelsespris, samt at man om vinteren næppe havde råd til at opvarme mere end et rum i lejligheden. Lofterne var gibsede og hvidtede, væggene kalkfarvede, limmalede eller tapetserede, og træværket var oliemalet, af og til var dørene åremalet. De fleste lejligheder havde også pulterrum. På loftet var der tørreloft, som var placeret oven på hanebjælkerne, hvis der var indrettet kvistlejlighed.

I kælderen var der i reglen vaskehus med indlagt vand og indmuret grubekedel. Der var brænderum og viktualierum til beboerne og ofte en

gennemgang fra gaden til gården. Hvis der ikke var kælder under huset, var der som regel et sidehushalvtag, indrettet som kældrene. Her fandtes også lokum og pissoir, eller der var indrettet en særskilt retiradebygning i skellet ind til naboen.

For at give en mere levende illustration af boligmiljøet skal en enkelt ejendom, Ole Rømersgade 64, her nærmere præsenteres.

Ole Rømersgade 64, matr. nr. 452

Det er et 2½ etages forhus med kælder, opført af murermester S. M. Rasmussen i 1890. Assurancesummen var 7.470 kr. Salgsværdien var 9.500 kr. Grundens areal 411 alen^2 (162 m^2). Det bebyggede areal var 147 alen^2 (= 58 m^2), det ubebyggede areal 264 alen^2. Der var have til.

Husets ydre mål var 11 × 13¼ × 11 alen. Kælderen var indrettet til husbrug, med 1 grubekedel. I stueetagen var der en gennemgang, 3 værelser, køkken og spisekammer. På 1. sal var der 3 værelser, køkken og spisekammer. Arealet var ca. 100 alen^2. På kvisten var der ligeledes 3 værelser, køkken med tagvindue samt altan. Arealet for denne lejlighed var ca. 82,5 alen^2. Der var ialt 8 kakkelovne, 3 komfurer, indlagt vand med 4 haner og afløb til kloak. Den årlige husleje:

stuelejligheden 200 kr., 1. sals lejlighed 230 kr., kvistlejlighed 150 kr.[19]

Der boede 12 personer i ejendommen i 1895. Beboelsestætheden var 1,3 personer pr. værelse. I stuen boede en familie med 2 børn. Faderen var arbejdsmand ved banen, 40 år, født i Brabrand. Hustruen var 36 år, født i Sabro. Desuden havde de bedstemor, 64 år, på aftægt, født i Vissinge. På 1. sal boede en malersvend, ansat ved banen, 33 år gammel, født i Vejle, med sin kone, 31 år, født i Rønde, og 1 barn. På kvisten boede en smedehjælper ansat ved banen, 47 år, født i Balle, hans kone, 48 år og født i Odder, og deres 2 børn, hvoraf den ene var smedelærling. Alle hovedforsørgerne var således ansat ved DSB.

Det var også tilfældet i 1901. Da boede der ialt 14 personer i ejendommen. Beboelsestætheden var 1,6 personer pr. værelse. Det var de samme, der boede i stuen, som i 1895. På 1. sal boede 4: en maskinarbejder, ansat ved DSB, 34 år gammel, født på Odder Mark og flyttet til Århus fra Esbjerg i 1891, hans kone, 30 år, født i Sønderjylland og flyttet til Århus i 1885 fra Sønderborg, og deres 2 børn. På kvisten boede 5 personer. Faderen var maskinarbejder, ansat ved DSB, 49 år, født i København, tilflyttet fra Horsens i 1878. Hans kone var født i Næstved og tilflyttet fra Horsens i 1878. De havde 3 børn.[20]

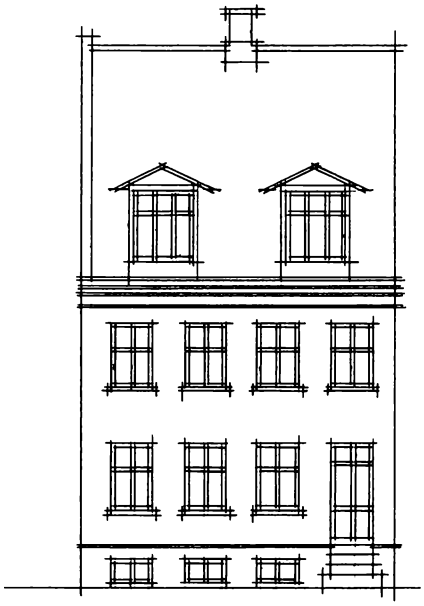

FACADE

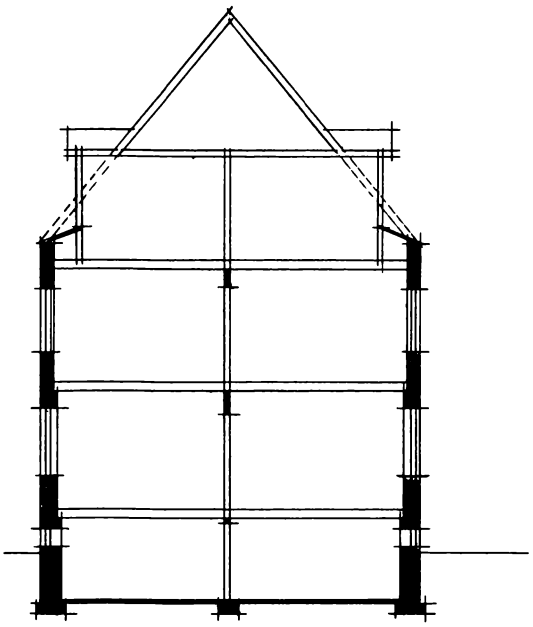

TVÆRSNIT

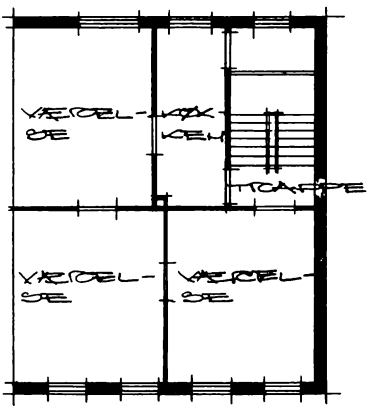

PLAN AF 1. SAL

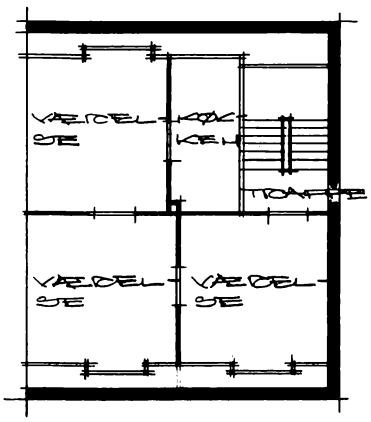

PLAN AF KVIST

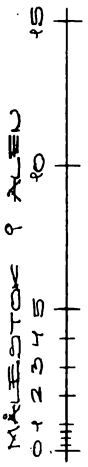

Ole Rømers Gade 64, opført 1890.

Lønforholdene

Kildematerialet til en undersøgelse af lønforholdene er meget spredt og sparsomt. Statistisk materiale forekommer kun i et meget lille omfang: Indenrigsministeriets Undersøgelser 1872/73 og 1892 og endelig Industritællingen fra 1897. Derudover findes der kun små og enkeltstående statistiske oplysninger.

Et materiale som lønningsbøger findes kun i meget begrænset omfang for Århus. Da fagforeningerne var i hurtig vækst i denne periode, er forhandlingsprotokollerne et velegnet materiale. Men de fleste organiserede sig først i løbet af 1880'erne, hvorved der er en lakune i materialet fra 1872 til dette tidspunkt. Indtil 1890 var der kun oprettet 10 fagforeninger for faglærte mod 18 i tiden 1890-1899. For de ufaglærte stiftedes 75% af fagforeningerne i denne periode efter 1890. Da ikke alle, i nogle fag kun få, var organiserede, må der erindres om, at oplysningerne kun omfatter medlemmerne. Det vil sige, at de anførte minimumslønninger i begyndelsen må antages at have været højere end den gennemsnitlige indtjening i hele faget, men efterhånden som organiseringsgraden steg, nærmede gennemsnitslønnen sig og oversteg endog minimumslønnen.

Derudover findes enkelte priskuranter og festskrifter. Demokraten indeholder en del artikler og notitser om løn- og arbejdsforhold. Dertil kommer den trykte litteratur (se litteraturlisten). Andre mulige, men ikke her anvendte kildegrupper er bl.a. Fabrikstilsynets årlige beretninger og indkomstoplysninger fra skatteligningsprotokollerne. Et generelt problem for emnet i denne periode, når man forsøger at opregne årsindkomsten, er hyppigheden af overarbejde, søn- og helligdagsarbejde samt arbejdsløshed.

Omfanget af overarbejde er vanskeligt at fastslå, dels fordi det varierede fra fag til fag, fra virksomhed til virksomhed inden for samme branche, og dels fordi det vekslede året igennem i de enkelte virksomheder. Det er ikke muligt at angive en sikker tendens. Efterhånden som arbejdsdagen blev kortere, krævede fagforeningerne bedre overtidsbetaling, og man opnåede formodentlig derved en større fortjeneste, men hvorvidt det nedsatte overarbejdets omfang kan ikke siges med sikkerhed. Søn- og helligdagsarbejde var ret udbredt i begyndelsen af perioden, men et almindeligt krav fra de fremvoksende fagforeninger var afskaffelse af dette. Der var flere lovinitiativer, som dog ganske vist ikke fik stor betydning på grund af mange dispensationer, men mod århundredeskiftet aftog det, hvilket ses af undersøgelser for København.

Arbejdsløshed var ofte et resultat af konjunktursvingninger. Der var således stor arbejdsløshed omkring 1878, 1885-87 og i 1892-93. Men der var også arbejdsløshed i de enkelte fag under højkonjunkturerne i form af sæsonarbejdsløshed, og den har man ikke nogen beregninger af.

Hvad angår løn- og arbejdsforholdene for kvinder er materialet så spinkelt, at der ikke er grundlag for en fremstilling.

Undersøgelser for andre dele af landet har vist, at arbejderne frem til midten af 1880'erne levede kummerligt og havde vanskeligt ved at brødføde familien. Men fra midten af 1880'erne og frem mod århundredeskiftet skete der en reallønsfremgang. Gennem hele perioden var der en generel udvikling i form af stigende løn og faldende arbejdstid for både faglærte og ufaglærte. Således forholdt det sig også for Århus' vedkommende.

På grundlag af undersøgelsen af erhvervsfordelingen er det forsøgt at belyse forholdene for de fag, som beskæftigede flest faglærte og ufaglærte, i det omfang materialet tillader det. Det var muligt for DSB, murersvendene, smede- og maskinarbejderne, gasværksarbejderne og havnearbejderne.

DSB

Materialet om løn- og arbejdsforholdene for de ansatte ved DSB er noget mangelfuldt.[1]

Etaten beskæftigede ca. 1/3 af kvarterets familieforsørgere, og det var næsten udelukkende som underordnet personale, depotarbejdere, faglærte og ufaglærte arbejdere på Centralværkstedet.

I 1880 blev de sjællandske baner og de jysk-fynske statsbaner sammensluttet, og der blev fastsat ensartede lønningssystemer ved Styrelsesloven af 12. april 1892. I den mellemliggende periode vedtoges i 1887, 5. maj, et midlertidigt lønningsreglement. Loven af 1892 fastsatte tre lønningssystemer, de to første for de egentlige tjenestemænd. Det første system indeholdt de almindelig lønningsklasser 1-10, med tre alderstillæg med fire års mellemrum, så man efter 12 års forløb nåede slutlønnen. Det var meget få personer på Frederiksbjerg, som tilhørte dette lønningssystem, hvor årslønningerne varierede fra mellem 2.100 kr. og 1.200 kr.[2]

I det andet lønningssystem, de specielle lønningsklasser I-X, var de ansatte inddelt i 2-5 klasser, fordelt med lige mange i hver. Lønforbedringer opnåedes ved at oprykke i næste klasse, når der var en ledig plads. Denne ordning var imidlertid årsag til utilfredshed, idet den bevirkede, at personalet ofte måtte vente i en lang årrække på lønstigningen, og det blev mere udpræget, efterhånden som tiden gik.[3]

Blandt de ansatte i de specielle lønningsklasser var lokomotiv- og togførere, fyrbødere, pakmestre, konduktører, portører og brokarle. Lokomotivførerne var inddelt i 4 klasser, hvor lønnen varierede fra 1.800 kr. til 1.350 kr.[4] Fyrbøderne var inddelt i 3 klasser, og deres løn varierede fra 1.200 kr. som det højeste til 900 kr. som det laveste. Togførerne var også inddelt i 3 klasser. Lønnen varierede fra 1.500 kr. (1879/80: 1.350 kr.) til 1.200 kr. (1879/80: 1.050 kr.). Pakmestre var inddelt i 2 klasser og fik 1.200 kr. eller 1.050 kr. Konduktørerne var også inddelt i 2 klasser og tjente mellem 1.020 og 900 kr. om året. Portører og brokarle var inddelt i 5 klasser, som tjente mellem 840 og 600 kr. om året. Alle med undtagelse af portører og brokarle fik desuden milepenge og natpenge. I 1879/80 androg det for togførere henholdsvis ca. 450 og 100-130 kr. årligt.

Ved revisionen af loven i 1898 skete der næsten ingen ændringer i lønningerne for de ansatte i de almindelige og de specielle lønningsklasser. Det vil sige, at lønniveauet fastholdtes faktisk uændret fra 1880 til 1903, hvor næste revision af loven kom.

Arbejdstiden var ofte meget lang for især de ansatte i de specielle lønningsklasser. Kedelpasserne havde f.eks. ikke fast arbejdstid.[5] De arbejdede vinteren igennem i en 10-dages turnus uden fridage med gennemsnitlig 12½ time dagligt.[6] Det forholdt sig ligeledes for lokomotivførere og fyrbødere. En oversigt over arbejdstidens længde i 1897 viste, at portørpersonale, togpersonale og lokomotivpersonalet i Jylland-Fyn gennemsnitligt arbejdede 11, 12½ og 10 timer, fraregnet hvile- og spisepauser. De havde i øvrigt ikke søn- og helligdagsfrihed.[7] Der var altså ikke tale om den generelle tendens til nedsættelse af arbejdstidens længde, som var karakteristisk for andre brancher.

Men der var som nævnt ikke mange af beboerne på Frederiksbjerg, som tilhørte disse lønningsklasser. Langt de fleste hørte ind under det tredie lønningssystem, 11.te almindelige lønningsklasse, og det var også langt den største del af DSB's personale, de faste arbejdere: skrivere, telegrafister, billettrykkere, medhjælpere i billet- og blanketforvaltningen, bane- og telegrafformænd, håndværkere, bane- og telegrafarbejdere, led- og signalvogtere under baneafdelingen, depotarbejdere, maskintegnere, håndværkere og arbejdere i maskinafdelingens værksteder og remiser, stationskarle og skibsdrenge. Banearbejdere, arbejderne på Centralværkstedet og depotarbejderne var de kategorier, som beskæftigede flest fra Frederiksbjerg.

Banearbejdernes løn var lav.[8] Omkring 1890 var begyndelseslønnen på landet 1,70 kr. om dagen, i nærheden af byer 2,00 kr. og i København og

omegn 2,15 kr. Med overarbejde og et samlet antal arbejdsdage årligt på 300-308 udgjorde årslønnen for arbejdere med en dagløn på 1,70 kr. ca. 555 kr. i Jylland-Fyn. Med en dagløn på 2,00 kr. var årslønnen ca. 650 kr.

I 1891 blev lønnen forbedret en smule efter klager. Generaldirektøren fandt, at en dagløn på 1,70 kr. var for lav og utilstrækkelig til at ernære en familie. Han foreslog derfor, at arbejderne efter et vist antal års, 8 år (!), uafbrudt tjeneste skulle have lønnen forhøjet med 20 øre. Derved ville banerne også få en god og pålidelig arbejdskraft ved at kunne tilbyde en fast indtægt, voksende med tiden. Hvordan de så skulle klare sig indtil de 8 år var gået, foreligger der ikke noget om. Den maksimale årsløn efter de nye satser var derefter: 1,70 kr./dag = 555 kr. om året, 1,90 kr./dag = 620 kr./året, 2,00 kr./dag = 720 kr./året og 2,30 kr./dag = 750 kr./året i Jylland-Fyn.

Først i 1898 forhøjedes lønningerne atter en smule, idet der bevilgedes 100.000 kr. ekstra ud over det beløb, der allerede var bevilget til 11.te almindelige lønningsklasse.[9] For baneafdelingen betød det, at daglønnen steg 20 øre.[10] Dermed steg årsindkomsten ca. 60 kr., således at henholdsvis laveste og højeste årsindtægt udgjorde 615 og 810 kr. i Jylland-Fyn. Det var en tiltrængt om end meget beskeden forbedring. Fra 1890 til 1898/99 steg årslønnen kun ca. 60 kr. for den laveste sats. Arbejdstiden var normalt fra 6 morgen til 6 aften, kortere i vinterhalvåret, med ca. 1½ times pause.[11]

Depotarbejdernes årslønninger var i 1894 ca. 910 kr. (I. kl.) til ca. 728 kr. (IV. kl.).[12] Dertil kommer dag- og natpenge, samt, når depotarbejderne gjorde tjeneste som enten fyrbødere eller kedelpassere, mile- og natpenge, som for henholdsvis fyrbødere og portører. Lønningerne ændredes ikke synderligt i resten af perioden.

De fleste af de beboere, som arbejdede ved DSB, var beskæftiget på Centralværkstedet, som indeholdt specielle værksteder: lokomotiv- og vognværksted, smede-, kedel-, maskin-, metalstøber-, kobbersmede-, karetmager-, tømrer-, snedker-, maler-, og sadelmagerværksteder. Selve Centralværkstedet blev oprettet i 1862 og blev med tiden udbygget fra ganske få til de ovennævnte mange værksteder.[13] Antallet af ansatte voksede også støt fra 90 i 1871,[14] 120 i 1872/73[15] til 400 i 1890.[16] I 1872/73 blev daglønnen ved akkord opgivet til 5 mark 8 sk. og arbejdstiden til 12 timer.[17] I 1884 var en arbejdsmandslønning 1,72 kr. om dagen i gennemsnit.[18] I 1890 var den gennemsnitlige dagløn for faglærte 2,60 kr., men for enkelte 50% højere.[19]

Det landsomfattende lønkrav på 27 øre/time fra Smede- og Maskinar-

bejderforbundet i 1891 indledtes i Århus med en arbejdsnedlæggelse blandt kedelsmedene på Centralværkstedet. Deres hidtidige løn var 2,40-2,70 kr. om dagen.[20] Inklusive overarbejde og ekstraarbejde udgjorde ugelønnen 16 kr. for de lavestlønnede og 22 kr. for de højestlønnede.[21] Ved akkordarbejde var fortjenesten højere end daglønnen, men der var ikke meget akkordarbejde at få, og selve akkordsatserne sænkedes jævnligt.[22]

Det er vanskeligt at opgøre årsindkomsten, fordi oplysninger om overarbejde og akkordarbejde er så mangelfulde. Men med en ugeløn på mellem 16 og 22 kr. kan årsindkomsten i 1891 sættes til mellem 832 og 1.144 kr. At der fra 1893 var indført skifteholdsarbejde for kedelsmedene, som arbejdede hver anden uge fra kl. 6 aften til 4½ morgen og hveranden uge fra kl. 6 morgen til 6 aften, gør det endnu vanskeligere at bestemme årslønnen. Arbejderne søgte at få det afskaffet. I 1899 fik de gennemført et tillæg på 50% af timelønnen for natarbejde.[23]

Fra 1892 var 11.te almindelige lønningsklasse pensionsberettiget. Det har givet været en slags kompensation for de dårlige lønningsforhold for de ansatte. De ansatte var inddelt i 6 pensionslønningssatser efter deres årslønninger. For værkstedsarbejderne var der i 1894 6 klasser med 1.080 kr. som det højeste (arbejdere med en timeløn på 34 øre og derover) og med 480 kr. som det laveste (14-17 øre om dagen). Ændringer i reglerne i 1896 og 1898 i form af, at nogle af satserne forhøjedes, antyder, at der var tale om stigende årslønninger. De faglærte fik således i 1896 1.080 kr./året og i 1898 1.200 kr./året, og de ufaglærte fik i 1896 720-840 kr./året og i 1898 mellem 840-960 kr./året.

Arbejdstiden var fastsat til 10½ time dagligt, om lørdagen og før helligdage 8½ time og med søn- og helligdagsfrihed.[24] I 1887 nedsattes arbejdstiden med ½ time, således at middagspausen blev 1½ time.[25]

Smede- og maskinarbejderne

Årslønningerne for smede- og maskinarbejdere i Århus kan i 1872 anslås til at variere mellem 200 og 600 rdl., hvis man antager, at antallet af arbejdsdage i et år var på ca. 300 dage. Hvad gennemsnitslønnen var, er vanskeligt at sige, men det er mest sansynligt, at den har ligget omkring 300 rdl. Arbejdstiden var ca. 11 timer (eksklusive hvile).[1]

I 1891 strejkede 29 smede- og maskinarbejdere hos firmaet Caroc & Leth for at hæve daglønnen til 2,70 kr.[2] Også 29 mand hos H. P. Jensen og Co strejkede på samme krav.[3] I 1892 var den almindelige timeløn 30 øre og årslønnen på ca. 900 kr.[4]

Formerne på de fleste store virksomheder i Århus strejkede i foråret

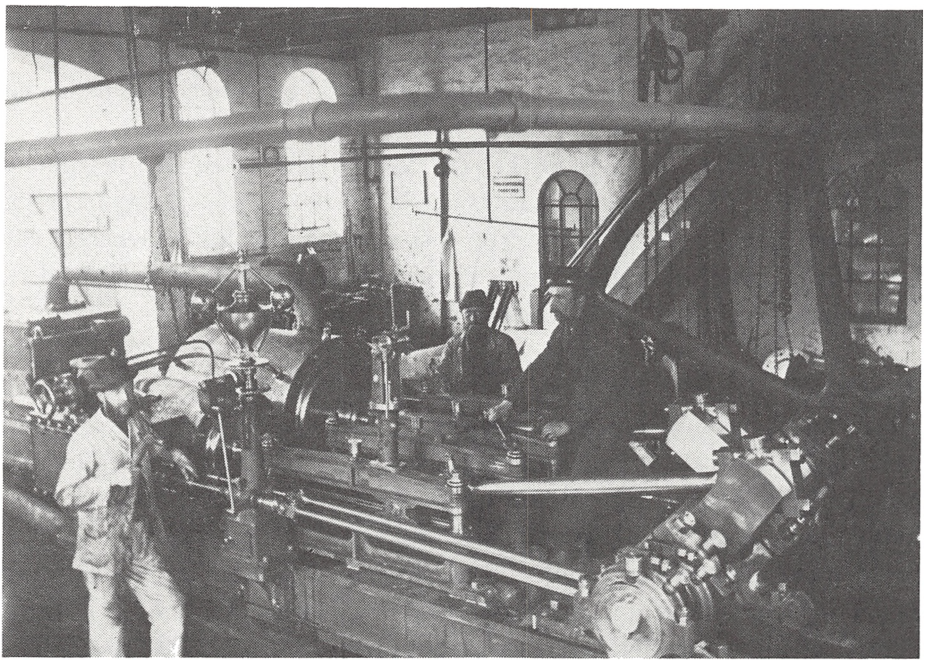

Fotografiet fra ca. 1890 viser montageværkstedet på virksomheden S. Frichs Eftf.
Foto i Lokalhistorisk Samling.

1895 med krav om 10 timers arbejdsdag, afskaffelse af akkord, bedre over- og søndagsbetaling og højere timeløn. Som svar på denne strejke afskedigede fabrikanterne alle deres arbejdere under henvisning til, at arbejdet på fabrikken ikke kunne fortsætte, når formerne strejkede. Det var: L. Andersen, Caroc & Leth, Chr. Christiansens Enke, Frichs Eftflg., H. P. Jensen, A. Nielsen og C. Nielsen.[5] Fabrikanterne nægtede at forhandle og krævede i stedet, at arbejderne underskrev en kontrakt, den såkaldte slavekontrakt. Sagen endte i Voldgiftsretten, men arbejdsgiverne nægtede at følge kendelsen. Efter yderligere forhandlinger parterne imellem enedes man bl.a. om at forhøje timelønningerne under 25 øre med 2 øre, timelønningerne over 25 øre med 1½ øre, og arbejdstidens længde fastsattes til 10 timer eksklusive pauser.[6] Det betød, at den gennemsnitlige dagløn for disse arbejdere blev ca. 2,70 kr. og årslønnen ca. 810 kr.

Om forholdene hos smedemestrene foreligger ikke noget før begyndelsen af 1897, hvor der optoges forhandlinger med grovsmedemestrene. Man krævede afskaffelse af kost og logi som en del af lønnen og opnåelse af en timeløn på 35 øre/time. I slutningen af marts enedes man om en overenskomst. Kost og logi som en del af lønnen blev afskaffet, og mini-

mumslønnen fastsattes til 28 øre/time, arbejdsdagens længde til 10 timer. Årslønnen var således ca. 840 kr. Overenskomsten blev forhandlet igen i 1898, hvor resultatet blev en minimumsløn på 33 øre/time, det vil sige en årslønning på ca. 990 kr.[7]

Men der var naturligvis forskel på udviklingen inden for de enkelte brancher. Først i slutningen af 1900 nåede smede- og metalarbejderne på Centralværkstedet op på 32 øre/time som minimumsløn.[8] Generelt var udviklingen, at den nominelle løn steg, og arbejdstidens længde faldt til 10 timer eksklusive hvile- og spisepauser.

Murerne

Det er specielt vanskeligt at opgøre årslønningerne for murerne på grund af sæsonarbejdsløshed, men undersøgelser har vist, at man kan regne med ca. 210 dage om året. Der findes nogle oplysninger for 1872/73 om daglønnen og akkord; forskellen var ikke særlig stor. Daglønnen var typisk 1 rdl. 2 mark, om vinteren mellem 3 mark og 1 rdl. Et forsigtigt skøn over årslønningerne vil være ca. 250 rdl.[1] I 1874 var daglønnen mellem 2 og 3 kr., afhængig af årstiden, og i den næste priskurant fra 1875 var daglønnen mellem 2,30 kr. og 3,55 kr., og i 1880 var daglønnen steget til 3 kr. i vintermånederne.

En murersvends gennemsnitsindtægt i 1890 var 746 kr. og 46 øre med 227 arbejdsdage.[2] Det vil sige en gennemsnitlig dagløn på 3,29 kr. Efter den nye overenskomst i 1892 var timelønnen 35 øre/time. Ifølge en undersøgelse foretaget af fagforeningen var gennemsnitslønnen 777 kr.[3] En anden undersøgelse fra samme år angav den årlige fortjeneste i dagløn til ca. 850 kr. og i akkord og dagløn til 1.050 kr. Den årlige gennemsnitsfortjeneste sattes til 925 kr.[4]

I løbet af 1894 forsøgte fagforeningen at få gennemført højere timeløn eller kortere arbejdstid.[5] Der udbrød murerstrejke i foråret 1895. Svendene krævede 38 øre/time og 9½ times arbejdsdag.[6] Resultatet blev, at timelønnen forhøjedes til 36 øre/time og fra 1. juli til 37 øre/time. Arbejdstiden nedsattes efterhånden til ca. 10 timer om dagen.

De ufaglærte

Ca. halvdelen af kvarterets beboere var ufaglærte, beskæftiget ved DSB, kommunen, i byggefagene, på havnen og i næsten alle industrier, hvoraf nogle beskæftigede næsten udelukkende ufaglærte, f.eks. Oliefabrikken.

Oplysninger om forholdene for ufaglærte er også meget sparsomme. Først omkring århundredskiftet er kildematerialet mere righoldigt, hvilket

utvivlsomt hænger sammen med, at de ufaglærte organiserede sig temmelig sent i de forskellige fagforeninger. Der knytter sig, som for mange af de faglærte, flere problemer til et forsøg på at vurdere indtægtens størrelse, især omfanget af arbejdsløshed og overarbejde. De ufaglærte kan opdeles i to grupper: faste og løse arbejdsmænd. De faste var især beskæftiget i industrivirksomheder og havde, som betegnelsen antyder, så godt som fast arbejde, mens de løse var beskæftiget i bl.a. byggefagene og ved havnen. På grund af f.eks. skiftende vejrlig var de arbejdsløse en stor del af året, og mange var daglejere. Deres løn var, såvel som arbejdstiden, varierende året igennem.

Den gennemsnitlige dagløn var i 1872 ca. 1 rdl. 1 mark, og arbejdstiden varierede fra 10 til 12 timer; gennemsnitlig var den 11 timer. Der er for enkelte virksomheder angivet løn for kvinder, og den lå mellem 50 og 60% lavere end mændenes. Deres arbejdstid var lidt kortere. Årsindtægten for en fast mandlig arbejder kan med forbehold antages at have været på mellem 300 og 360 rdl. I en skrivelse til Indenrigsministeriet fra Århus Byråd i 1872 hed det om lønforholdene for de århusianske arbejdere:

»Når man sammenholder resultatet af de oplysninger, der er indhentede fra fabrikanter og håndværkere, synes de fagdannede arbejdere ikke at være heldigere stillede end daglejerne.«[1]

I anden halvdel af 1880'erne synes 2,50 kr. om dagen at have været almindeligt, det vil sige en årsløn på omkring maksimalt 750 kr., og den synes stigende fra ca. 1890 frem til århundredskiftet, hvor den steg til gennemsnitligt 3,50 kr. om dagen, hvilket giver en årsindkomst på ca. 1.050 kr., vel at mærke ved fuld beskæftigelse.

Der var i løbet af 1880'erne flere direkte lønreduktioner og forsøg herpå. I 1884 forlængedes arbejdstiden med 1 time uden ekstrabetaling på Aarhus Damp-, Save- og Høvleværk. Købmand Langballe nedsatte daglønnen med 50 øre i 1885, hvilket købmand Hans Broge også gjorde omkring midten af 1880'erne, men han måtte hæve den igen i 1887 og nedsætte arbejdstiden med ½ time. Han forsøgte igen 5 måneder senere at sænke daglønnen med 50 øre, men det mislykkedes åbenbart.

Arbejdstiden synes at være faldet jævnt til gennemsnitlig 10 timer om dagen med ca. 1½-2 timers hvile- og spisepauser.

Sammenholdt med andre undersøgelser viser der sig samme tendenser for udviklingen i Århus: lønnen steg fra ca. 1,40 kr. til ca. 1,90 kr. i første del af 1870'erne, faldt lidt under 10%, som først blev indhentet omkring 1879-80, hvorefter lønnen var næsten konstant og fra 1889 stigende.[2]

Det er muligt at belyse forholdene for to grupper nærmere, da materia-

let her er større. Det er gasværksarbejderne og daglejere ansat af Havneudvalget. Gasværksarbejderne, især retorthusarbejderne, var bedre lønnet end de fleste ufaglærte og nærmest fastansatte. Daglejerne på havnen havde stor sæsonarbejdsløshed.

Gasværksarbejderne

Arbejdsmændene på Gasværket bestod af to grupper: retorthusarbejderne og almindelige arbejdsmænd. Retorthusarbejderne fik mest i løn, sandsynligvis fordi det var et hårdt og sundhedsfarligt arbejde. Derudover fik retorthusarbejderne også del i overskuddet i produktionen fra 1888/89 (tidligere var lønnen blot højere om vinteren).[1]

For 1886 og 1887 lå de fleste arbejdsmænd på en dagløn af 3,00 kr. eller 2,50 kr., dog gik den gruppe med 3 kr./dagen i de mindre travle måneder ned i løn, i februar til juni til 2,80 kr., i juni til august til 2,50 kr., i august igen op til 2,80 kr. og i november igen op til 3 kr. For 1889, 1891 og 1893 var de fleste daglønninger på 2,80 eller 2,50 kr. (daglønnen for den første gruppe gik dog i 1889 ned til 2,50 i juni og juli). Herudover udbetaltes der akkord for forskelligt arbejde, først og fremmest retorthusarbejde.

For de første 4½-5 måneder af 1895 lå lønningerne på samme niveau som de foregående år, men de steg i slutningen af maj således, at lønninger på 28 øre/time forhøjedes til 35 øre/time, og lønninger på 25 øre/time til 30 øre/time.

For årene 1897 og 1899 var lønningerne for arbejdsmænd på 3 kr., 3,50 kr. eller 4 kr. dagligt. Lønningerne på 3 og 3,50 kr. var for almindeligt arbejdsmandsarbejde, og lønnen på 4 kr./dag var for retorthusarbejde og tillige søndagsbetaling for andet arbejdsmandsarbejde. Til retorthusarbejderne udbetaltes derudover månedligt akkord (andel i overskuddet af produktionen).

Arbejdstiden på gasværket lå hele perioden igennem på 10 timer dagligt (eksklusive hvile). Dette var ikke længe i forhold til, hvad nogle håndværksfag havde i begyndelsen af perioden, men til gengæld arbejdede mange af arbejdsmændene på gasværket 7 dage om ugen, i hvert tilfælde det meste af vinteren. Den typiske løn for retorthusarbejde lå for 1897 mellem 1.400 og 1.600 kr. om året og for 1899 mellem 1.500 kr. og 1.600 kr.

Sammenlignes gasværksarbejdernes årsindtægter med de faglærte arbejderes ser det ud som om arbejdsmændene på gasværket har været usædvanlig godt lønnede. Ud fra time- og daglønningerne kan man se, at de har ligget ganske pænt, omend ikke usædvanlig godt; mere afgørende

er, at de fleste arbejdere på gasværket havde sikker helårsbeskæftigelse og i vintermånederne meget få fridage. Til gengæld har gasværksarbejdernes arbejdstid ligget fast på 10 timer om dagen gennem hele perioden; dette var noget, som kun hen ad vejen blev gennemført for håndværksfagenes og industriernes vedkommende.

Alt i alt må man sige, at med hensyn til arbejdstid og -løn hørte gasværksarbejderne til de heldigt stillede, anderledes med arbejdsforholdene; arbejdet på gasværket var langt mere sundhedsfarligt end de fleste andre arbejder.[2]

Havnearbejderne

Langt størstedelen af arbejderne på havnen var beskæftiget med losning og lastning for købmænd og grosserere og blev antaget til at udføre et bestemt arbejde i f.eks. ½ eller 1 dag. En mindre del var ansat af og arbejdede for Havnen, det vil sige Havneudvalget. Antallet af beskæftigede voksede i takt med de store udvidelser af havnen. Der var både tømrersvende, pramfolk, landarbejdere, maskinfolk og en dykker. Her drejer det sig om arbejdsmændene på land, som var den største og lavest lønnede gruppe. De var daglønnede efter satser fastsat af Havneudvalget efter indstilling fra havneingeniøren.[1]

Indkomsten varierede året igennem på grund af forskellige daglønssatser.[2] I 1878 varierede den for arbejdsmændene mellem 1,66 – 2,00 – 2,50 kr. For 1880 varierede den fra 2,00 som det laveste til 2,25 – 2,55 – 2,75 kr. Fra 1889 til 1901 steg daglønnen fra gennemsnitlig 2,16 kr. i 1889 til gennemsnitligt 3 kr. i 1901. Daglønnen var lavere om vinteren, fordi arbejdsdagen da var kortere. Arbejdstiden faldt fra ca. 11 timer til ca. 10 timer om dagen.

Skønt alle arbejderne var daglønnede og kunne antages og afskediges med aftens varsel af havneingeniøren og dermed var underkastet samme vilkår som den anden kategori af havnearbejdere, så var nogle få reelt fast beskæftiget hele året. De fleste havde arbejde i måske 10 måneder enten samlet eller jævnt fordelt på hele året, og atter andre havde ½ år eller et par uger her og der og må nærmest kaldes løsarbejdere.

Det er vanskeligt at opgøre det gennemsnitlige antal dage med arbejdsløshed, fordi der var så stor udskiftning på lønningslisten, men man kan konstatere, at mens nogle få havde så godt som fast arbejde, så betød vinterhalvåret stor arbejdsløshed for dem, der var beskæftiget der om sommeren.

En undersøgelse af årslønnen for nogle udvalgte arbejdere, som figure-

rede på lønningslisterne gennem flere år, viser, at indkomsten var jævnt stigende. For arbejdere, som var så godt som faste, steg lønnen fra f.eks. 674 kr. i 1891 til 894 i 1901. Det vil sige, at lønnen generelt var stigende, men for de andre arbejdere var den gennemsnitlige årsløn noget lavere, afhængig af hvor store arbejdsløshedsperioderne var.

Reallønnen

Det viser sig således, at den nominelle løn steg, og arbejdstiden faldt for både ufaglærte og faglærte arbejdere. Som det ses af Tabel 1: »Årslønninger for faglærte og ufaglærte arbejdere,« var det trods tydelige lønforskelle mellem faglærte og ufaglærte inden for samme branche således, at helårsbeskæftigede ufaglærtes årslønninger ofte var højere end de faglærtes i sæsonbetonede fag. F.eks. tjente en arbejdsmand på Gasværket i 1887 889 kr. (en retorthusarbejder 972 kr.), medens en murersvend i 1890 tjente 746 kr. Men en undersøgelse af indkomstforholdene for flere brancher med ufaglærte arbejdere med mere sæsonarbejde ville vise, at den gennemsnitlige årsløn ville være lavere end de faglærtes og lavere end tallene i tabellen.

Men det giver en vis forståelse af, at der var så relativt mange ufaglærte, som opførte og ejede deres egen bolig. Der er ingen tvivl om, at de har været helårsbeskæftigede og absolut har hørt til den bedst stillede del. Det gælder også de faglærte.

Hovedforsørgerens løn udgjorde i de fleste tilfælde størstedelen af det beløb, som familien havde til rådighed.[1] Der var dog ofte tale om, at denne indtægt blev suppleret med biindtægter, idet familiefaderen frem til midten af 1880'erne ikke var i stand til at underholde sin familie ved sit arbejde alene.

Det var almindeligt, at konen og/eller børnene hjalp til med at sørge for familiens underhold. Faderens løn udgjorde gennem hele perioden ca. 90% af familiens indkomst.

Reallønnen steg og dermed forbedredes levevilkårene. Stigningen var svag fra 1872-90, meget stærk fra 1890 til slutningen af 1890'erne og igen svagere århundredet ud.

I 1870'erne var hovedforsørgerens indtægt ikke tilstrækkelig til at forsørge familien. Århus Kommune og Oliefabrikken anførte i 1872, at lønnen kun kunne slå til ved bidrag fra hele familien, og andre arbejdsgivere anførte, at arbejderne ofte var i gæld, idet lønnen ved store udgifter, sygdom eller svigtende beskæftigelse ikke kunne slå til.[2]

I 1870'erne og 1880'erne beslaglagde de mest nødvendige udgifter for

Tabel 1. Årslønninger for faglærte og ufaglærte arbejdere

	Faglærte				*Ufaglærte*						
År	Central-værk-stedet	Smede- og mask.-arbejd.	Murer	Tømrer, Havnen	Havnens arbm.	Gas-værket	Banear-bejdere	Depot-arb.	Central-værk-stedet	Murer-arbm.	Ufag-lærte
1872	–	600	300-560	–	–	–	–	–	–	–	600
1879	–	–	–	–	616	–	–	–	–	–	–
1880	–	–	–	–	719	I-II	–	–	–	–	–
1886	–	–	–	–	–	969/890	–	–	–	–	750
1887	–	–	–	–	–	972/889	–	–	–	–	–
1889	–	–	–	840	701	1092/901	–	–	–	–	–
1890	–	–	746	–	–	–	555-650	–	–	–	–
1891	832-1144	810	–	–	674	1146/887	555-720	–	–	–	–
1892	–	–	777	–	–	–	–	–	–	560-600	–
1893	–	–	–	–	705	1130/839	–	–	–	560-600	–
1894	–	–	–	–	–	–	–	–	–	610-650	–
1895	–	810	–	–	717	1178/902	–	–	–	630-670	–
1896	1080	–	–	–	–	–	–	–	720-840	–	–
1897	–	840	–	–	825	1058/1005	–	–	–	–	–
1898	1080-1200	990	–	–	–	–	615-810	660-900	840-961	–	–
1899	–	–	–	–	803	915/1049	–	–	–	–	–
1901	–	–	–	–	894	–	–	–	–	–	1050

I = retorthusarbejdere.
II = almindelige arbejdsmænd.

en arbejderfamilie: føde, husrum og tøj, næsten hele indtægten. Føden alene krævede fra 2/3 til 3/4 af indtægten, selv om maden var meget simpel. Udgiften til bolig androg ca. 1/7 af indtægten. Det vil sige, at arbejderbefolkningen levede fra hånden og i munden. Når hovedforsørgeren havde fuld beskæftigelse, og familien ikke var alt for stor, kunne indtægten lige strække til familiens underhold, men med en stor familie, sygdom eller arbejdsløshed (eller disse ting i forening) var der ikke tilstrækkeligt økonomisk grundlag til at sikre familiens underhold.

Med den stærke reallønsfremgang i 90'erne forbedredes arbejdernes levevilkår betydeligt. Dette afspejlede sig i en ændring i forbrugets sammensætning. Føden udgjorde i almindelighed for byarbejderne kun ca. halvdelen af indtægten, samtidig med at ernæringen blev bedre. Udgiften til bolig slugte omtrent en lige så stor del af indtægten som i 70'erne og 80'erne, men til gengæld var boligerne blevet bedre for de fleste arbejdere.

Fra at det i 1872 var umuligt for en familie at eksistere for en arbejders indtægt alene, blev det med en stigende realløn efterhånden muligt. Men reallønsstigningen blev i de fleste tilfælde ikke brugt til at fritage konen og børnene helt for arbejde, men anvendtes til at hæve levestandarden.

Konklusion

Frederiksbjerg opstod og udbyggedes i samspil/sammenhæng med industrialiseringen i denne periode i lighed med andre arbejderkvarterer i Århus og andre provinsbyer. Der var stor mobilitet i befolkningen i denne periode. Fra kvarterets dannelse til 1900 flyttede der ca. 10.000 mennesker ind på Frederiksbjerg. Kun en meget ringe del heraf var født i Århus. Tilvandrerne kom fra de omkringliggende landsogne, hovedsagelig inden for en radius af 60 km, fra områder med en veludviklet infrastruktur. Med transportforholdenes udvikling blev vandringerne tydeligt længere. I lighed med tendensen for hele landet var intensiteten i vandringerne til Frederiksbjerg størst i tiden 1891-1900. Incitamentet til disse vandringer var givet håb om arbejde og bedre levevilkår.

Befolkningssammensætningen på Frederiksbjerg adskilte sig fra både Århus og de øvrige provinsbyer i henseende til køn, alder og civilstand. I modsætning til andre byer i denne periode var der en tendens til lige mange mænd og kvinder på Frederiksbjerg. Hvad angår civilstand viste det sig, at der forholdsvis var langt flere gifte personer på Frederiksbjerg end i købstæderne og endog en større del end på landet som helhed. Dette forklarer det ovennævnte særtræk for Frederiksbjerg, ligevægten mellem

mænd og kvinder, idet der var en overvægt af gifte. Også med hensyn til fordelingen i de forskellige aldersklasser adskilte Frederiksbjerg sig fra købstæderne generelt ved at have en større befolkningsgruppe under 20 år, en lidt mindre del i alderen 20-60 år og ligeledes en mindre del over 60 år. Af den voksne befolkning i den produktive alder 20-60 år var gruppen 20-40 år stærkest repræsenteret, ligesom i de øvrige provinsbyer.

Overvægten af personer under 20 år, hvoraf langt de fleste var børn, skyldes, at størstedelen af de voksne i den produktive og fertile alder levede i ægteskab og havde børn. Der var altså mange familier med børn; det var et ungt kvarter. Disse afvigelser/forskelle mellem Frederiksbjerg og provinsbyerne skyldes, at Frederiksbjerg var et nyt kvarter, beboet af de befolkningsgrupper, som vandrede i denne periode, medens talmaterialet for de andre byer viser både den oprindelige befolkningssammensætning og de eventuelle nye arbejderkvarterer. Denne undersøgelse af befolkningssammensætningen på Frederiksbjerg har derfor også gyldighed for sammensætningen i arbejderkvarterer, opført i samme tidsrum i andre byer, hvortil der vandrede mange nye beboere.

Ser vi på erhvervsfordelingen var Frederiksbjerg et rent arbejderkvarter. Gennemsnitlig 87% af beboerne var arbejdere. Der var en mindre del af ufaglærte. Kun 6-10% var selvstændige, handlende og højere funktionærer.

Med denne befolkningssammensætning i henseende til køn, alder, civilstand og erhverv udgjorde Frederiksbjerg et særdeles homogent kvarter.

Der var en klar sammenhæng mellem kvarterets dannelse/udvikling og arbejdsstedets beliggenhed, idet afstanden mellem bopæl og arbejdsplads var meget ringe. Undersøgelsen over arbejdsstedet viste, at nogle få virksomheder på eller i umiddelbar nærhed af kvarteret beskæftigede hovedparten af beboerne. 2/3 af arbejderne på Frederiksbjerg havde således under 500 m mellem arbejdsplads og bopæl. Mange af arbejdspladserne var anlagt allerede før Frederiksbjergs dannelse.

Omkring arbejdernes boligmiljø på Frederiksbjerg kan det konkluderes, at de to vigtigste faktorer for udformningen af boligmiljøet var økonomi og love og vedtægter for byggeriet.

Frederiksbjergs boligmiljøs vigtigste karakteristika var lave ejendomme: 1, 1½, 2 og 2½ etages, med et grundareal på ca. 48 m^2 og i reglen kun en lejlighed på hver etage. Lejlighederne var omkring 39 m^2 og på i reglen 2 værelser. Grundene var lange og smalle på 118-197 m^2, hvoraf 40-50% var bebygget.

At den lave etagehøjde var den foretrukne skyldes, at bygherrerne ofte

var arbejdere, og at også ejerne og de potentielle købere var arbejdere, hvorved deres økonomiske formåen har sat en grænse for etagehøjden. Dertil kom bestemmelser om, at ejendomme på 3 etager og derover skulle have to trapper, hvilket var ret kostbart. Grundenes størrelse var i en vis grad også determinerende for etagehøjden. I 1895 blev der imidlertid foretaget en ændring i vedtægterne, således at det blev tilladt at opføre 4 og 4½ etages ejendomme, som derefter blev de mest dominerende etagehøjder. Dermed skete der også et skift i ejerforholdene, idet arbejderne blev lejere.

Også grundenes størrelse var bestemt af økonomiske forhold, idet de store grundejeres gevinster blev størst ved at udstykke små grunde med højere alen^2-priser, mens køberne kun havde råd til relativt små grunde. Bebyggelsesgraden var fastsat af bestemmelserne i bygningsloven og blev så nogenlunde overholdt.

Husenes grundareal var temmelig lille, set med vore øjne, idet det ofte var muligt at bygge husene større på de givne grunde, men også her spillede økonomien naturligvis ind. Huse med et grundareal over 300 alen^2 skulle have 2 trapper. Men af større betydning var loven om fritagelse for bygningsafgift, fordi lejligheder med et indvendigt areal på under 100 alen^2 (fra 1893 110 alen^2) var fritaget for bygningsafgift, hvilket var af stor betydning. Dette afgjorde/forklarer dermed også, at 2 værelses-lejligheder var de mest almindelige.

Med skiftet i etagehøjden blev det mere almindeligt med to eller flere lejligheder på hver etage, og 3 værelses-lejligheder blev hyppigere. Således faldt beboelsestætheden efter 1895 til under 2 personer pr. værelse, hvilket var en forbedring af boligforholdene.

Der var igennem hele perioden i høj grad tale om ejerboliger. Men ændringen i bygningsvedtægten i 1895 ændrede dette, idet der med den dominerende etagehøjde på 4 og 4½ etage blev tale om udlejningsbyggeri. Ændringen i bygningsvedtægten betød i det hele taget en markant ændring i boligmiljøet.

Om løn- og arbejsforholdene viser undersøgelsen samme tendenser, som er fremgået af andre undersøgelser: lønnen steg både nominelt og reelt, og arbejdstiden faldt. Årsagen er blandt andet den stigende faglige organisering. Fra i 1870'erne og 80'erne at have levet fra hånden og i munden fik arbejderne ved århundredskiftet mere tålelige levevilkår.

Det har ikke været muligt at undersøge forholdene for arbejdere på Frederiksbjerg specielt, men for de århusianske arbejdere generelt. Der er dog ingen tvivl om, at mange af arbejderne på Frederiksbjerg tilhørte den

bedrestillede del af arbejderklassen, hvilket kan konkluderes på baggrund af, at det var så almindeligt selv at eje sin bolig.

Ud over at være en lokalhistorisk undersøgelse af et kvarter, er det vort håb, at denne undersøgelse sammen med lignende fra andre byer/kvarterer eller over andre aspekter af industriarbejdernes vilkår under den tidlige industrialisering kan bidrage til en mere fuldstændig belysning af dette emne, som ikke tidligere har været genstand for megen interesse. Almindelige menneskers hverdag, den måde hvorpå den påvirkes af givne historiske omstændigheder, bør være et egnet og relevant emne for historisk undersøgelse.

Utrykte kilder

Erhvervsarkivet

Århus Havnevæsens arkiv.
Århus Kommunale Værkers arkiv.
Arbejdernes Byggeforenings arkiv.
Den nordiske Industri- og Kunstudstilling i København 1872.
Ny Jydske Købstads-Creditforenings arkiv.
Kommunale mandtal 1885 og 1895.
Skatteligningsprotokoller 1855 og 1872.
Bygningskommissionens arkiv.
Forhandlingsprotokol for Murerarbejdsmændenes Fagforening for Århus og Omegn, 1893-1900.

Byggesagsarkivet

Byggesager.
Bygningsinspektørens protokoller.

Metalarbejderforbundets

forhandlingsprotokoller, Århus-afd. 1883-1900. (Materialet befinder sig hos forbundet)

Murernes Fagforening

forhandlingsprotokoller, Århus-afd. 1875-1904. (Materialet befinder sig hos fagforeningen)

Landsarkivet i Viborg

Skøde- og panteprotokoller.

Rigsarkivet

Folketællingerne 1880, 1890 og 1901.
Indenrigsministeriets undersøgelse af arbejdernes økonomiske kår 1872.
Industritællingen 1855.

Industritællingen 1871/72.
Ministeriet for Offentlige Arbejder. Jernbanesager.
Generaldirektoratet for Statsbanerne.

Trykte kilder

Uddrag af Byrådsforhandlingerne, div. årgange.
Danmarks Statistik.
Falbe-Hansen og Scharling: Danmarks Statistik 1-5. Kbh. 1885.
Statistiske Meddelelser.
Statistisk Tabelværk.
Tabelværk til Kjøbenhavns Statistik.
Statistisk Årbog for Århus 1946.
Vejviseren for Århus.
Love og Anordninger.
Rigsdagstidende.
Demokraten.
Jyllands Adresseavis, Tagfat, 1887-88.
Statsbanedriften. Almindelig Samling alm. Ordrer og Bestemmelser, Serie A og C. Det Kongelige Bibliotek, Småtrykssamlingen.

Litteratur:

Bagge, Poul: Anmeldelse af Rich. Willerslevs »Studier...«, i Historisk Tidsskrift, 11. rk. 1953, 105-122.
Bayer, J. T.: Dansk Provinsindustri statistisk fremstillet (1885)
Boje, Per: Det industrielle miljø 1840-1940. 1976.
Bruun, H.: Stof og studier til de faglige byorganisationers historie i Danmark fra 1864 til ca. 1900. I P. Engelstoft og H. Jensen (red.): Bidrag til arbejderklassens og arbejderspørgsmålets historie i Danmark fra 1864-1900. (1931).
Christensen, Chr.: En rabarberdreng vokser op. 1964.
Christensen, J. P.: Lønudviklingen indenfor dansk håndværk og industri 1870-1914. 1975.
Clausager, J. P.: Industrialiseringsprocessen i Horsens. En vurdering af kildematerialet og et forsøg på at konstatere og tidsfæste et muligt industrielt gennembrud. (Utrykt spec. 1974).
Clausager, J. P.: Fabrikker i Horsens indtil 1914. En redegørelse for kildematerialet til belysning af industrialiseringen. (Forelæsning, holdt d. 25. sep. 1973).
Cohn, Einar: Dansk håndværk og industri ved midten af det 19. årh. i Nat.Øk.Tids. 1953, 97-118.
Dalgaard, K.: Arbejderklassens økonomiske kår i Danmark i de sidste 50 år. Nat.Øk.Tids. 1926.
Degn, O. og V. Dybdahl (red.): Borgere i byens råd. Medlemmer af Århus bys borgerrepræsentation og byråd, 1838-1968. 1968.
Magistratens 2. afdeling: Frederiksbjerg øst. Århus. Registrant. 1979.
Glud, Troels: Kreditforeningsinstitutionen i Danmark. 1951.
Hansen, Sv. Aa.: Økonomisk vækst i Danmark. Bind I: 1720-1914. 1976.
Hansen, Sv. Aa.: Early industrialisation in Denmark. 1970.
Hein, A.: Vore kreditforeninger (Deres tilblivelseshistorie) i Nat.Øk.Tids. ny rk. 6, 1888, 409-467.
Dybdahl, V. (red.): Hus og Hjem i Århus 1890-1940. 1977.
Dybdahl, V. (red.): Sundhed og sygdom mens Århus blev stor. 1963.
Jensen, J. og C. M. Olsen: Oversigt over fagforeningsbevægelsen i Danmark i tiden fra 1870-1900. 1901.
Jensen, Jacob B.: Dannelsen af det første arbejderkvarter og arbejderklassens oprindelse under industrialiseringen af Horsens ca. 1870-1901. (Utrykt konf. 1973).

Nørregaard, Georg: Arbejdsforhold indenfor dansk håndværk og industri 1857-1899. 1943/77.
Pedersen, N. H.: Byudvidelse og boligbyggeri i Århus ca. 1870-1917. (Utrykt spec. 1974).
Sejr, E. (red.): Aarhus gennem tiderne 1-4.
Scharling, W.: Den danske arbejderstands økonomiske vilkår. Nat.Øk.Tids. 1874.
Sørensen, Th.: Beboelses- og huslejeforholdene i København. Nat.Øk.Tids. 1888.
Trap: Danmark. Statistisk – topografisk beskrivelse af Danmark, Almindelig del – Speciel del. 1., 2. og 3. udgave.
Willerslev, W.: Studier i dansk industrihistorie 1850-1880. 1952.
Willerslev, W.: Sådan boede vi. 1979.

Festskrifter og småskrifter:

Aktieselskabet Thomas Ths. Sabroe & Co. Århus 1897-1922.
Ambolten. Jubilæumsnummer 1854-1954, 4. sep.
Christensen, Erik: Chr. Christensen, Stenhuggeri & Marmorværk A/S. 1867-1967.
De danske Statsbaner 1847-1947. 1947.
Eriksen, S. Hjort: Nicolauskilde. 1876-1976.
Hansen, Leonhard: Smede- og Maskinarbejdernes Fagforening i Århus 1883-1933. 1933.
Holm, Peter: A/S Bagernes Rugbrødsfabrik Århus 1897-1922.
Holm, Peter: Arbejdernes Byggeforening i Århus gennem 50 år. 1872-1922. 1922.
Lund, Einar: Jern- og Metalindustriarbejdsmændenes Fagforening.
Nielsen, Søren: Beretning om Virksomheden i Arbejdsmændenes Fagforening for Århus og omegn. 1889 – 23. April – 1914.
Nørgaard, C. P. N.: Bryggeriet Ceres, Århus 1856-1931. 1931.
Petersen, P. Chr. Eftf., F. Clausen, Chokolade- og Sukkervare- og Confecturefabrikken »Elvirasminde« 1893-1918.
Sabroe gennem 50 år. Århus 1947.
Sneum, A.: Kuskenes Fagforening i Århus 1897-1947.
Sneum, A.: Bryggeri- og brænderiarbejdernes Fagforening 1898.
Søgaard, H.: C. Langballe & Søn Århus 1834 – 1. Maj – 1934.
Ved Dansk Textilarbejderforbund Århus Afdelings 70 års jubilæum. 1964.

Noter

Kvarterets udvikling

1. Statistisk Årbog for Århus 1946, 4.
2. Erik Korr Johansen: Storbyen vokser frem. Byens udvidelse og bebyggelse 1860-1940. I Hus og Hjem i Århus 1890-1940.
3. Afsnittet bygger på Byrådsforhandlingerne 1872, tillæg, 49-84.
4. Samme.

Befolkningssammensætningen

1. På grund af materialets enorme omfang er der foretaget en udvælgelse af nogle repræsentative gader. Det betyder, at undersøgelsen omfatter følgende antal personer: 1885: 793 personer, 1890: 1475 personer, 1895: 1643 personer, 1901: 2050 personer = ialt 5961 personer.
2. Statistisk Tabelværk 5. A 5 1905, 40.
3. Samme. 16.

4. Et grafisk billede af disse vandringer kan ses i vort speciale, indtegnet på 5 Danmarks-kort for årene 1880, 1885, 1890, 1895 og 1901.
5. Denne sammenhæng mellem vandringer og infrastruktur har J. Jensen vist for Horsens. J. Jensen: Dannelsen af det første arbejderkvarter og arbejderklassens oprindelse under industrialiseringen af Horsens ca. 1870-1901, kap. III.
6. Statistisk Tabelværk 4. r. 3 1883, LV.
   Ibid., 4.r. A8a 1894, CXX.
   Ibid., 5.r. A 3 1903, 23 (tallene er beregnede).
7. Lilla Voss i »Sociale studier. Kriminalitet, prostitution og fattigdom i Århus ca. 1870-1906«.
8. Erik Hansen, samme, 225-228, kortene 1-3.

Boligmiljøet

1. Se foregående afsnit.
2. Byrådsforhandlinger, kommunale mandtal og folketællinger.
3. Århus registrant, Frederiksbjerg Øst indeholder et kort, som viser udbygningen af/byggeaktiviteten i kvarteret øst for Frederiks Allé.
4. Da denne statistik er forskudt, således som der er redegjort for i specialet, er det første indeholdte år 1894.
5. Optalt på hele det område, der blev indlemmet i 1874.
6. N. H. Pedersen: Byudvidelse og boligbyggeri i Århus ca. 1870-1917, 206, bilag 4.
7. Se hertil N. H. Pedersens speciale.
8. Med det forbehold, at bygherren kan have opført et hus i en gade, der ikke er undersøgt.
9. 1 alen = 2 fod = 24 tommer = 0,6277 m.
   1 alen^2 = 0,3940 m^2.
10. Bemærk, at der ikke er medregnet kældre som selvstændige etager, og kvistlejligheder er medregnet som ½ etage. Det vil i dette tilfælde sige, at det maksimalt var tilladt at opføre 4½ etages huse.
11. Tabelværk til Københavns Statistik, nr. 10 og 13.
12. Bygningen med 16 lejligheder indeholder 2 opgange og er altså i realiteten 2×8 lejligheder.
13. Tabelværk til Københavns Statistik nr. 10 og 13.
14. Samme, nr. 13.
15. To lejligheder omfattede også henholdsvis butik og værksted, hvorfor den årlige husleje er atypisk for en 1 værelses lejlighed, idet disse to kostede henholdsvis 250 og 100 kr. årligt mod almindeligt 70-85 kr.
16. To lejligheder omfattede også butik, hvilket dog ikke er afspejlet i den årlige huslejes størrelse.
17. En lejlighed bestod af et 1 etages hus med værelser på loftet og var beboet af ejeren. Det var ansat til 200 kroner årligt.
18. Tabelværk til Københavns Statistik, nr. 13, 30.
19. Beskrivelse af forholdene i 1891.
20. Den kommunale tælling 1895 og folketællingen 1901.

Lønforholdene

DSB

1. Det er, kort skitseret: Loven om Statsbanedriftens Ordning i 1892, 1898 og det midlertidige lønningsreglement fra 1887 samt forskellige journalsager, udkast til lønningsregulativer, og 'Statsbanedriften. Almindelig Samling af Ordrer og Bestemmelser, serie A (1893) og serie C (1898)'. Der ligger meget mere, som måske kunne indeholde noget af interesse.
2. Lønningsreglement af 1887. Love og Anordninger 1887.
3. DSB 1847-1947, 608.
4. De følgende oplysninger er fra: Driftsregnskaber 1879/80. Jysk-fynske Statsbaner.
5. Samling af Ordrer, Serie F, nr. 331. stk. 4. Henlagt under E-journalsag nr. 2692b/1912.
6. Demokraten 13-1-1894.
7. Rigsdagstidende 1897/98 Tillæg B. Oversigt over det ved statsbanedriften ansatte personales gennemsnitlige arbejds- og hviletid.
8. E-journalsag 2792/1890. Alle oplysninger for 1890 stammer herfra.
9. Loven af 1898, § 26.
10. E-journalsag 2950/1899.
11. Om banearbejderes, banevogteres, ledvogteres og ledvogterskers lønning, uniformering, spise- og fritid, overarbejde og natarbejde, samt enke- og børneforsørgelse. E-journalsag 2950/1899.
12. E-journalsag 2787e/1894, henlagt under 3124/1915. Findes også i Statsbanedriften. Almindelig Samling ... Serie A, ordre nr. 25 (gl. nr. G 24).
13. DSB 1847-1947, 455-457.
14. Industri- og Håndværkertællingen 1871.
15. Indenrigsministeriets Undersøgelse... 1872/73.
16. Demokraten 31-1-1890.
17. Indenrigsministeriets Undersøgelse ... 1872/73.
18. Demokraten 17-8-1884.
19. Samme, 13-1-1890.
20. Samme, 20-8-1891.
21. Samme, 23-8-1891.
22. Samme, 21-8-1891.
23. E-journalsag 3024/1899.
24. Reglement for Centralværkstedets arbejdere og andre ansatte. 15. nov. 1883.
25. Demokraten 23-3-1887.

Smede- og maskinarbejderne

1. Indenrigsministeriets undersøgelse af arbejdernes økonomiske kår 1872.
2. Demokraten 21-8-1891.
3. Samme, 28-8-1891.
4. Byrådsforhandlingerne 1893, T, 11.
5. Demokraten 29-5-1895. Ligeledes forhandlingsprotokollerne for Århusafdelingen, 30-5-1895.
6. Forhandlingsprotokollerne 7-6-1895 og 15-7-1895 samt Demokraten 20-7-1895.
7. Forhandlingsprotokollerne 18-2-1898, 7-3-1898 og 26-3-1898.
8. Samme, 30-10-1900 og 27-11-1900.

Murerne:

1. Indenrigsministeriets undersøgelse af arbejdernes økonomiske kår 1872.
2. Murernes forhandlingsbøger 16-5-1891.
3. Samme, 24-2-1893.

4. Byrådsforhandlingerne 1893, T, 11.
5. Forhandlingsbøgerne 24-5-1894.
6. Demokraten 29-3-1895.

De ufaglærte:

1. Indenrigsministeriets undersøgelse af arbejdernes økonomiske kår 1872.
2. J. P. Christensen: Lønudviklingen inden for dansk håndværk og industri 1870-1914, 180.

Gasværket:

1. Materialet består af Gasværkets løn- og fordelingsbøger og for 1896-1901 årslønsoversigterne.
2. Se bl.a. hertil Georg Nørregaard: Arbejdsforhold indenfor dansk håndværk og industri 1857-1899, 219.

Havnearbejderne:

1. Udateret arbejdsreglement: Arbejdsbestemmelser for havneudvalgets arbejdere ved Århus havn. Ligger i »Ugelister, dagløn«, juli 1885- dec. 1893 og stammer formodentlig fra denne periode.
2. Materialet består af: Ugelister, dagløn 1877-1885 og Ugelønningslister 1889-1894 og 1895-1903 i Århus Havnevæsens arkiv.

Realløn:

1. Se hertil bl.a. Will. Scharling: Den danske arbejderstands økonomiske vilkår, i Nat.øk.Tids., bd. 4, 1874, og K. Dalgaard: Arbejderklassens økonomiske kår i Danmark i de sidste 50 år, i Nat.øk.-Tids., 1926, og Th. Sørensens Hobro-undersøgelse.
2. Indenrigsministeriets undersøgelse af arbejdernes økonomiske kår 1872.

Om banker og revision

Af J. Hassing-Jørgensens erindringer

Minister og bankdirektør *Jens Hassing-Jørgensen* (1872-1952) skrev i sine sidste år nogle erindringer, som dog ikke blev gjort færdige. Efter hans død blev de afleveret til Rigsarkivet, hvor forskere nok har haft adgang til dem, men de har ikke været kendt af en større kreds. Erhvervshistorisk Årbog bringer her de afsnit, der specielt handler om Hassing-Jørgensens virke inden for bankverdenen; i særdeleshed behandles indgående oprettelsen af Revisionsbanken og denne helt specielle banks første tiår. Derimod er skildringen af tiden som minister (1913-20 minister for offentlige arbejder og 1913-16 tillige handelsminister) udeladt, da den ikke bringer oplysninger, som ikke er kendt i forvejen. Noterne er udarbejdet af Chr. R. Jansen, der også har foretaget enkelte rettelser af oplagte fejl i navnestoffet.

Barndom og ungdom

Mine forældre, Niels Jørgensen[1] og Karen Jensen[2], mødtes på en bondegård i Tønning ved Horsens, hvor han arbejdede en tid som tømrer, og hun tjente som pige. De var lige gamle – født i 1832 – og lige fattige, men giftede sig og flyttede ind i et lille hus i Vrold ved Skanderborg. I 1864 måtte han med i krigen, blev taget til fange og hjemsendt ved krigens slutning, hvorefter de flyttede til Silkeborg, hvor han arbejdede som tømrersvend, og hun drev en lille handel med brød, mælk og fløde samt en rulle. De fik tre døtre, Helene, Elise og Katrine, og to sønner. Mine søstre var fra 6 til 11 år ældre end jeg, min bror, Peter, 1½ år yngre. Jeg er født d. 3. september 1872. Tre år senere flyttede familien til Århus, hvor far samtidig med, at han arbejdede som tømrer, oprettede en lille forretning med cigarer, øl og spiritus, som blev passet af mor og min ældste søster. Men det gik dårligt. Jeg kan svagt huske, at nogle møbler blev fjernet efter udpantning, og at vi flyttede tilbage til Silkeborg, hvor vor tilværelse formede sig som tidligere, kun at alle søstrene nu havde plads som tjenestepiger. De kom ofte hjem og var meget kærlige mod deres to små brødre. Jeg var da 6 år og kom ind i borgerskolen.

Fars helbred var ikke godt. Han led af gigt og astma, tålte dårligt det strenge tømrerarbejde og gik over til snedkerfaget, stadig som svend og med en løn af 3 kr. om dagen. Han var indesluttet og tung af sind, hvorimod mor var rask og munter og fuld af djærve talemåder. Hun genoptog den tidligere handel med brød, mælk og fløde samt rullen, som var mig en stadig plage, fordi jeg var ene om at hjælpe hende med den.

Vi havde det som alle dem, vi kendte. Byen bestod af småkårsfolk: Papirfabrikkens arbejdere, som boede i fabrikkens arbejderboliger, Længerne og Smedebakken, andre daglønnede arbejdere, der som vi boede i små to-værelsers lejligheder og en del små selvstændige håndværkere, træskomagere, træhandlere og en del små købmænd. Så var der enkelte større købmænd, som handlede med landboerne fra oplandet, og der var birkedommeren, postmesteren, stationsforstanderen, toldforvalteren, præsten, papirfabrikkens direktør, nogle læger, sagførere og lærere. Det var, hvad vi kaldte de fine, men standsforskellen var ikke stor og udviskedes ganske ved den årlige fugleskydning og andre festligheder.

Papirfabrikkens og byens grundlægger, Michael Drewsen[3], hvis statue står på torvet, må have været som en konge i det lille samfund. Han døde i 1874, da handelspladsen Silkeborg må have haft ca. 3.000 indbyggere.

Den for mig afgørende begivenhed i min barndom var, at jeg i 9 års alderen opnåede en friplads i realskolen, oprindelig en almindelig betalingsskole, oprettet af Joh. P. Andersen[4], som omkring 1880 optog Kr. Johansen[5] som medindehaver. Skolen fik da ret til at føre elever frem til alm. forberedelseseksamen (præliminæreksamen), og da denne kunne træde i stedet for 1. del af skolelærereksamen, fik realskolen en betydelig tilgang af 17-20 årige elever fra oplandet. De gennemgik på to år realklasserne for derefter at gå videre på et seminarium.

En tilsvarende udvikling fik frøken Theodora Langs[6] betalingsskole for piger under hendes og frøken Høltzermanns[7] ledelse. Begge skoler oprettede senere hver for sig et seminarium og endnu senere et gymnasium. Silkeborg fik derved betydning som skoleby og som åndeligt centrum for Midtjylland, hvis landbefolkning overvejende sluttede sig til den grundtvigske bevægelse og politisk til Venstre.

Det gik mig meget godt som elev i realskolen. Om end jeg kom fra et andet socialt niveau end kammeraterne, var forskellen ikke overvældende. Jeg led ikke af noget mindreværdskompleks, et begreb, man næppe kendte dengang. Af lærerne var den oprindelige indehaver af skolen, Joh. P. Andersen, måske, sagligt set, den svageste, men han var en venlig og godhjertet mand, og hans religionsundervisning i grundtvigsk retning,

såvel som hans historieundervisning, der holdt sig nøje til Fr. Barfoeds fædrelandshistorie, var i tidens ånd. Skolens egentlige leder var Kr. Johansen, som med en strålende intelligens og energi forbandt megen lærdom og moderne pædagogisk forståelse. Han viste mig megen venlighed og fulgte min udvikling med interesse, også senere i livet. Det store ansvar og de mange vanskeligheder, han havde at overvinde, må dog have slidt på hans nerver. Efter at seminariet var blevet oprettet, trak han sig tilbage og etablerede en bogtrykkervirksomhed. Hans to sønner, Kristian[8] og Henning Haugen-Johansen[9], blev ansete og landskendte mænd, den ældste som stiftamtmand i Københavns amt, den yngste som direktør i Nationalbanken.

Af realskolens lærere mindes jeg med megen hengivenhed P. J. M. Vinther[10], den senere seminarieforstander og højt ansete foredragsholder, og A. H. N. Kirkeskov[11], som senere blev leder af realskolen.

Også kammeraterne var gennemgående meget flinke mod mig. Det var kun sjældent, at jeg kom til nogen af dem i deres hjem, jeg var også afskåret fra at gøre gengæld, men der opstod ingen problemer deraf. Det afgørende for mig var at klare mig i skolen, og jeg blev hverken miskendt eller undervurderet, heller ikke af mig selv. Da jeg kom op i realklasserne, sluttede jeg mig uvilkårligt til de før omtalte ældre elever, som skulle være skolelærere. De var jo meget mere modne og målbevidste end vi drenge, men til gengæld var vi længere fremme i sprog og matematik, hvad jeg udnyttede økonomisk ved at give nogle af dem undervisning i disse fag mod en godtgørelse af 25 øre i timen.

Efter at jeg havde fået min eksamen i 1888, var enhver tanke om at læse videre aldeles udelukket af økonomiske grunde. Jeg søgte forgæves adskillige stillinger, men opnåede omsider en ansættelse som vinterskolelærer i Vostrup i Lønborg sogn ved Tarm. Der findes endnu rester af den særlige skoleordning, som dengang var meget udbredt i Vestjylland. Den gik ud på, at børnene i sommerhalvåret kun fik undervisning en dag om ugen. Den fastansatte lærer kunne følgelig i disse 6 måneder klare skolens to klasser med to undervisningsdage om ugen, hvorimod han i vinterhalvåret, hvor de skulle have 6 dages undervisning om ugen, måtte have en hjælpelærer til den yngste klasse. Det var den stilling, jeg fik mod en løn på 100 kr. for hele perioden; men jeg fik kost og logi hos gårdejer Jeppe Søgaard[12] for 60 kr. og har aldrig fået en bedre forplejning. Mit indtryk af denne skoleordning er egentlig ikke ilde. Der blev kun undervist i de elementære fag, men ret udførligt og under ivrig medvirken fra hjemmene, hvor lærerne altid fik den venligste modtagelse. Forudsætningen for ord-

ningen er naturligvis, at eleverne bygger videre på skolens grundlag ved selvstudium og kursus på højskole, landbrugsskole eller ved anden faglig uddannelse.

Den 1. april 1889 ophørte min ansættelse ved Vostrup skole, men forinden var det lykkedes min far at skaffe mig plads i Silkeborg Bank, hvor han selv havde haft plads som bud siden bankens oprettelse i 1882.

Silkeborg Banks oprettelse var et betydningsfuldt led i byens udvikling. Den fik en aktiekapital på 100.000 kr. Den havde et bankråd på 15 medlemmer, dels fra byen og dels fra et udstrakt opland, og blev ledet af 7 direktører, hvoraf den ene, direktør Th. Nielsen[13], tillige var bogholder. De 6 øvrige direktører var herredsfuldmægtig Oscar Lund[14], der var formand, og 5 næringsdrivende borgere. De skiftedes til at være til stede, to og to, i den officielle kontortid fra kl. 10-12 og passede kassen. En aften om ugen samledes de til et direktionsmøde, hvor de i ugens løb stedfundne udlån blev refereret og sager af større betydning behandlet. Et par gange om året kørte direktørerne ud på landet for at se på de forskellige landbrugsbedrifter. De interesserede sig særligt stærkt for hedeegnenes opdyrkning og ydede en mængde små kautionslån til husmændene, som kautionerede gensidigt for hinanden. Det var meget sjældent, banken led tab på disse udlån. Banken bidrog i høj grad til, at Silkeborg kunne udvide sit opland til egne, som tidligere havde haft tilknytning til Horsens, Skanderborg, Århus og Viborg, men det var overvejende et fattigt opland, som trængte til driftskapital, og da indlånene kom sparsomt, måtte banken i betydelig udstrækning støtte sig til sin hovedforbindelse, Privatbanken i København, som stillede sig meget velvilligt hertil og ydede en kredit, som i vore dage ikke ville være tænkelig under hensyn til Silkeborg Banks egne virkemidler. Medvirkende hertil var ganske sikkert de fortrinlige skriftlige fremstillinger, bankdirektør Th. Nielsen gav af forholdene i sin korrespondance med Privatbanken. Jeg spurgte engang en betroet dame lidt ud om H. N. Andersen[15] og hans fremgangsmåder. »Ja« sagde hun, »han forstod at skrive til folk sådan, at de gjorde, hvad han ville have«. Denne karakteristik kunne passe på Th. Nielsen, som personlig var meget beskeden og tilbageholdende.

Han var i øvrigt overmåde dygtig, hans banktekniske indsigt fuldstændig, og han beherskede tysk og engelsk, i hvert fald skriftligt. Men han havde alt for meget at bestille. Indtil min ansættelse havde han kun haft en tidligere købmand til at hjælpe sig med bogføringen om eftermiddagen. Han havde derfor dårligt tid til at lære mig op, så jeg måtte i middagstiden selv se at finde ud af bogføringen og korrespondancen. Jeg var derfor i

flere måneder ikke ret meget værd som medhjælp, men efterhånden kunne jeg dog gøre mig nyttig og kom på god fod med ham. Vi blev senere meget gode, personlige venner.

I disse ungdomsår kom jeg en del sammen med andre unge af handelsstanden, men holdt også forbindelse med de unge lærere i realskolen og seminariet, af hvilke enkelte havde været mine kammerater. Jeg læste meget, overvejende dansk og norsk litteratur, men også de mange fortrinlige oversættelser fra fransk, russisk og engelsk. Det var en levende oplysningstid, præget af optimistiske forhåbninger om løsning af de undertrykte nationers og de fattige befolkningsklassers problemer, om forståelse og samarbejde mellem nationerne og om de store og hastige videnskabelige fremskridt, som skulle mildne kampen for tilværelsen. Mere konkret satte man her i landet sin lid til en nær forestående sejr i forfatningskampen, i Norge til en løsning af unionsproblemet.

Jeg var levende interesseret i alt dette og i de lokale folkelige bevægelser, bl.a. også i afholdsbevægelsen, som dengang var stærkt tiltrængt – og vel er det fremdeles. Jeg må tilstå, at jeg efter adskillige års aktiv deltagelse svigtede den. Der kom en tid, hvor det var praktisk uigennemførligt for mig ikke at have vin på bordet, medens jeg dog stadig kunne være personlig afholdende og var det, indtil jeg i 1924 flyttede til Schweiz[16]. Jeg nærer ingen tvivl om, at denne min holdning har haft betydning for min arbejdsevne gennem mange år. Selvfølgelig tog jeg tidligt del i de politiske møder og hørte bl.a. C. Berg[17], Harald Holm[18] og Hørup[19], såvel som i højskoleforeningens sammenkomster. To gange kom Bjørnstjerne Bjørnson[20] til Silkeborg. Første gang holdt han det meget omtalte foredrag: »Engifte og mangegifte«. Anden gang var det Fredsforeningen[21], som formåede ham til at tale om fredssagen på Himmelbjerget. Han forlangte det svimlende honorar 500 kr., hvorfor der måtte foretages en omfattende garantitegning, som dog blev overflødig, idet over 10.000 mennesker stævnede sammen, og derved alle udgifter dækkedes. Bjørnson var den pragtfuldeste taler, jeg nogen sinde har hørt. Han begyndte med ordene: »Ingen sag er for stor for dig, uden den bliver en del af din religion!« Det var en personlig sandhed, og mange »sager« var dele af hans religion. Han lagde hele sin sjæl i sine taler, der overvældede tilhørerne som et uvejr af ideer, af ånd og tanker og kaldte på deres begejstring og deres forbitrelse. Det må have været i 1892, da den internationale optimisme stod i fuldt flor.

Jeg husker en anden norsk taler fra dene periode: unitaren og forfatteren Kristofer Janson[22], som stilfærdigt og gribende gjorde rede for de indiske solsagns gentagelse i kristendommen.

Den unge redaktionssekretær, Sofus Sørensen[23], søn af redaktør H. S. Sørensen[24], Silkeborg Avis, tog mig, skønt han var nogle år ældre, undertiden med til politiske møder i oplandet. Han blev efter faderens død ejer og redaktør af avisen, som i 1894 havde sluttet sig til det forhandlende Venstre (Bojsen-Neergaard-Berntsen). Sofus Sørensen var en fordomsfri, tolerant mand, som ikke lagde megen vægt på politik, men stillede sit blad til rådighed for alle bevægelser, der havde lokal betydning.

Da jeg var 19-20 år, fik jeg min første ferie i Silkeborg Bank. Jeg tilbragte 8 dage hos en tante i København. Foruden alle de forlystelser, jeg naturligvis var besluttet på at få del i, havde jeg et særligt formål med rejsen: Jeg ville se Tietgen[25]. Nutiden vil vanskeligt kunne forestille sig, hvilken anseelse der stod om den mand, og dog giver et studium af Greens Danske Fonds og Aktier[26] endnu i vore dage rigt stof til vurdering af hans enestående indsats i dansk erhvervsliv. Fortegnelsen over hans fremdeles bestående selskaber er det stolteste monument, der kunne rejses over en enkelt mands dygtighed og genialitet.

I Silkeborg Banks direktion og formentlig i alle provinsbanker omtaltes han hyppigt og med beundring. Man spurgte ham undertiden til råds og fik høfligt og venligt svar. Privatbanken havde kontor i børsbygningen, hvor jeg gik op og afleverede et visitkort til et bud, der straks efter viste mig ind til geheimeetatsråden. Ville det mon være gået så let i vore dage? »Værsgod, tag plads, og hvad vil De?« Jeg forklarede så, at jeg gerne ville have plads i Privatbanken. Han spurgte mig lidt ud om forholdene i Silkeborg Bank, der jo ikke frembød mange muligheder for avancement, og sagde så: »De kan godt få en plads i Privatbanken, men De får ingen løn det første år«. Det måtte jeg naturligvis tænke nærmere over, og så var samtalen forbi. Men jeg havde nu talt med Tietgen og refererede udførligt samtalen for min direktør.

Efter at jeg havde været soldat, blev jeg forlovet og forhandlede derefter med direktionen om en fremtidig ordning, og det var i sandhed beskedent, hvad jeg forlangte. Forhandlingerne faldt ikke ud til min tilfredshed, hvorfor jeg erklærede, at jeg kun ville blive, til jeg havde fundet en anden stilling. Et forsøg på at komme til England mislykkedes, og det var i det hele meget vanskeligt at opnå blot nogenlunde ordentlige stillinger i begyndelsen af halvfemserne.

I samråd med min direktør havde jeg fundet ud af, at der kunne være mulighed for at oprette en bank i Sæby, en meget lille by ganske vist, men med et stort opland. Jeg skrev da i forsommeren 1894 til byens største skatteyder, købmand Carl C. Møller[27], som venligt svarede, at man fra tid

til anden havde drøftet betimeligheden af at oprette en bank i Sæby, og at han nu ville drøfte min henvendelse med nogle af byens næringsdrivende og derefter skrive til mig igen. »Tag hellere straks derop!« tilrådede direktør Th. Nielsen mig, og jeg rejste. Carl C. Møller blev temmelig forbløffet over at se mig, men tilkaldte dog konsul Ørum[28], en ældre højt begavet og foretagsom mand, som han løseligt havde drøftet sagen med. Og da jeg nu var der, blev vi enige om, at man nok kunne indbyde en snes af byens mere fremtrædende borgere til et møde om aftenen på hotel Harmonien. Således kom jeg i en egentlig uforudset situation, at jeg måtte indlede en forhandling, altså holde et foredrag. Jeg var endnu ikke fyldt 22 år, men stærkt opfyldt af ideen og overbevist om, at banken måtte blive et værdifuldt foretagende, udviklede jeg mine planer, idet jeg foreslog en organisation og en forretningsgang, der var en næsten nøjagtig kopi af Silkeborg Bank, dog kun med en aktiekapital på 50.000 kr. Efter at jeg yderligere havde forklaret, hvilken nytte købmændene ville have af banken, og hvorledes den kunne betjene oplandets landmænd og andelsforetagender, kom en tilfredsstillende og velvillig diskussion i gang, og der blev nedsat et udvalg til sagens gennemførelse. Nogle af udvalgets medlemmer påtog sig at køre ud i oplandet for at hverve medlemmer til bankrådet. Man regnede med at kunne tegne 20.000 kr. aktier på landet og 20.000 kr. i byen. De resterende 10.000 kr. mente jeg at kunne tegne i Silkeborg, hvad også lykkedes, om end med betydeligt større besvær, end jeg havde troet. Den lokale aktietegning forløb som ventet, og der blev indkaldt til stiftende generalforsamling i Sæby d. 27. august 1894, hvor 40 aktionærer kom til stede, og hvor der der efter enstemmig vedtagelse af vedtægterne valgtes 15 bankrådsmedlemmer, 7 fra byen, 8 fra landet. Bankrådet valgte derefter 5 direktører, hvoraf jeg blev den ene. De fire øvrige direktører var herredsfuldmægtig, kancelliråd Hellum[29], der blev formand, Carl C. Møller, konsul Ørum og boghandler H. P. Thomsen[30]. Og så begyndte banken sin virksomhed d. 1. oktober 1894.

Jeg følte mig meget lykkelig over nu at skulle være ledende i en ny virksomhed, hvis eksistensberettigelse jeg ikke tvivlede om. På det faglige område var jeg helt kompetent, og de 4 jourhavende direktørers omfattende kendskab til de lånsøgende i byen og oplandet gav fuld sikkerhed for udlånenes soliditet; men halvfemserne var en meget pengerigelig periode med lav rentefod, og navnlig den store landbosparekasse i Ålborg med adskillige filialer begrænsede udlånsmulighederne. Da en hesteavlsforening havde købt en hingst for 16.000 kr., som skulle lånes, tog jeg ud til foreningens formand for at forklare ham, at dette lån burde optages i

Sæby Bank, hvilket så også skete. I 1895 kom den sidste af de store konverteringer af kreditforeningsobligationer fra 4 til 3½%, og under disse forhold var det svært at opnå nogen større rentefortjeneste. Det tog selvfølgelig også sin tid, inden banken fik indskud af betydning. Hele udviklingen blev således væsentlig langsommere, end jeg havde tænkt mig. Efter 1½ års forløb beløb hele balancen sig til 311.000 kr. Banken var uhyre beskedent installeret og udgifterne meget små, og dog blev overskudet for det første regnskabsår kun 5.760 kr., hvoraf 3.000 kr. blev anvendt til 6% udbytte af aktiekapitalen.

J. Hassing-Jørgensen som han så ud i sidste halvdel af 1890'erne.
Foto i A/S Sæby Bank 1894-1944, 1944.

Men jeg var jo meget ung, desuden nok lidt for selvbevidst og luftede ubekymret mine temmelig radikale anskuelser på forskellige områder. Mit kendskab til de konventionelle omgangsformer var også noget mangelfuldt. Der opstod straks en latterlig strid mellem kancelliråd Hellum – direktionens formand – og mig angående formen for bankens korrespondance. Jeg skrev »vi«, hvor han ville skrive »man« og andet tilsvarende. Han erklærede, at han ikke kunne samarbejde med mig og ville have, at jeg skulle træde tilbage. Det kunne han dog ikke føre igennem og måtte så selv udtræde, hvorefter købmand Leonor Pedersen[31] indtrådte i hans sted.

Siden foregik samarbejdet i direktionen upåklageligt. En ung sagfører, Chr. Nielsen[32], som havde kontor i samme ejendom som banken, og som senere kom til at spille en betydelig rolle som bankrådets formand, slutte-de sig til mig, og det blev til et venskab for livet, som jeg under senere omskiftelser har været taknemlig for. Vi drøftede en dag i begyndelsen af 1896 et avertissement i Jyllands-Posten angående oprettelse af en bank i Esbjerg, til hvilken man søgte en direktør. Det var jo dengang »Danmarks Klondyke« med eventyrets glans over sig, og vi besluttede da, at jeg skulle melde mig under det opgivne mærke. Jeg fik omgående brev fra konsul Ditlev Lauritzen[33], indehaver af det allerede dengang meget anseelige firma J. Lauritzen. Han foreslog mig at komme til Esbjerg, jeg fulgte opfordringen, og vi blev hurtigt enige. Han havde tidligere deltaget i oprettelsen af Esbjerg-Fanø Bank, men var ikke tilfreds med dens ledelse. Han havde sikret en aktietegning til den projekterede handelsbank på 125.000 kr. Da jeg gjorde ham opmærksom på, at den nye bank næppe ville være i stand til at finansiere hans firma, oplyste han, at han forlængst var trådt i forbindelse med Københavns Handelsbank, hvor han blev fuldt ud betjent. Det var af hensyn til byens almindelige udvikling, at han ønskede en ny bank, som skulle holde sig til egentlige handels-, import- og eksportfirmaer og holde sig uden for byggeri og spekulation i byggegrunde. Jeg blev meget betaget af alt, hvad han udviklede for mig, ikke mindst de planer, han havde om etablering af industrielle virksomheder. Det endte altså med, at jeg accepterede hans tilbud om at knytte mig til den nye bank som dens direktør, og han var slet ikke betænkelig ved, at jeg knap var 24 år gammel.

Jeg blev løst fra mit engagement i Sæby og drog til Esbjerg i oktober 1896. Jeg fik senere grund nok til at ræsonnere, at jeg havde gjort klogere i at blive i Sæby. Jeg havde giftet mig[34], men mine økonomiske vilkår var ikke tilfredsstillende, og banken havde ikke råd til at forbedre dem. Heller ikke Lauritzen fristede mig med nogen stor indtægt, og jeg var selv klar over, at den nye bank måtte være meget tilbageholdende med sine udgifter, men noget bedre blev jeg dog stillet, og Esbjerg betød dog de store muligheder.

Som meddirektør fik jeg sagfører J. Clausen[35], der tillige skulle være kasserer, og foruden konsul Lauritzen indtrådte flere ret ansete forretningsmænd i bankrådet, bl.a. den meget ansete og solide jernstøber N. J. Poulsen[36] og tømmerhandler Laurids Bøtker[37], som i øvrigt også havde direkte forbindelse med Københavns Handelsbank. Det gik i og for sig meget godt med banken. Jeg vægrede mig mod spekulanterne og holdt

mig næsten udelukkende til egentlige handelsfirmaer, hvis veksler jeg diskonterede, og det første år forløb uden tab og med et overskud, der kunne tillade 6% udbytte. Men indlånene ville ikke komme. Alle var nybegyndere, alle trængte til driftskapital, og kun få havde eksisteret længe nok til at have lagt noget op. Efter udløbet af det første regnskabsår besluttede bankrådet sig derfor til at indlede forhandling med Københavns Handelsbank om oprettelse af en filial. Konsul Lauritzen havde haft grund til at mene, at Handelsbanken havde tænkt på noget sådant, og det var derfor, han havde ønsket, at den nye bank skulle hedde »Handelsbanken i Esbjerg« i den mening, at når Københavns Handelsbank besluttede sig til at anlægge en filial, skulle det være svært at komme uden om den nye bank. Det gik da også som ventet, geheimeetatsråd P. N. Damm[38] havde mod på at lægge en filial i Esbjerg. Han var veltilfreds med de oplysninger, jeg kunne give ham, og med det aflagte regnskab. Han sendte kontorchef Carlsen[39] over for at gennemgå engagementerne, og da der intet var at udsætte på dem, tilbød han at overtage aktiekapitalen til pari med tillæg af 6% rente fra 1. januar 1898. Men nu kom jeg ud for den første alvorlige modgang. For første gang måtte jeg høre, at man da ikke kunne gøre en 26 årig mand til leder af en filial af en københavnsk hovedbank. Københavns Handelsbank måtte ansætte en 1ste direktør, og jeg kunne blive 2den direktør og bogholder. Det var ikke muligt for mig at modsætte mig en overenskomst af denne grund, da vi i øvrigt var enige. Overdragelsen fandt da sted, og kontorchef Carlsen blev ansat som filialens leder. Derefter overgik Københavns Handelsbanks direkte engagements i Esbjerg til filialen, dog med undtagelse af konsul Lauritzens, der insisterede på at opretholde sin direkte forbindelse med hovedbanken. I det følgende år strammedes forholdene i Esbjerg til en alvorlig krise, og direktør Carlsen, som viste sig at være en usmidig og lidet omgængelig mand, der ikke forstod at komme i kontakt med bankens kunder, ønskede at komme tilbage til hovedkontoret. Som hans efterfølger udnævntes bogholder i Jydsk Handels- og Landbrugsbank Frederik Paulsen[40], som jeg fra begyndelsen af kom på den bedste fod med. Men krisen tilspidsedes, og filialens største kunde, L. Bøtkers Tømmerhandel, der tillige havde et savværk og en mislykket cementfabrik, led betydelige tab. Jeg tilbød da at indtræde i tømmerhandelens ledelse med dens eventuelle likvidation for øje, og dette tilbud accepterede Handelsbanken. Det blev til likvidation i året 1900, og den nærmede sig sin afslutning i løbet af sommeren 1901 med et ikke ubetydeligt tab for handelsbanken. Jeg skrev da til direktionen en henstilling om at lade mig vende tilbage til banken, evt. til dens

hovedkontor, men fik til svar, at man ikke mente at kunne tilbyde mig nogen passende stilling.

Jeg blev både bestyrtet og forbitret over denne afgørelse, som også Frederik Paulsen fandt aldeles urimelig, da jeg jo ikke havde været filialens direktør og derfor ikke havde noget ansvar for dette engagement, men derimod havde gjort mig de alvorligste anstrengelser for at begrænse tabet. I sommeren 1901 var min kone afgået ved døden efterladende mig en lille datter på 5 år, som jeg fik anbragt hos hendes bedsteforældre i Silkeborg nu, da jeg måtte finde ud af at skabe mig en ny tilværelse.

Revisionsbanken

Allerede i året 1900 havde jeg i aviserne læst om en kreds af yngre forretningsfolk, som havde besluttet at oprette en ny bank i København under navn af Revisionsbanken, hvis formål skulle være at gennemføre revision under bureaumæssige former og at yde kredit til sådanne virksomheder, som i henhold til revisionsvirksomhedens skøn måtte anses som kreditværdige. Blandt de angivne navne valgte jeg at skrive til overretssagfører A. Kristjansen[41] for at få nærmere oplysninger. Jeg fik også fra ham tilsendt et udkast til vedtægter for den planlagte bank, men med den tilføjelse, at planens ophavsmand, som hed Jensen[42], var kommet fra Amerika og havde skabt en vis interesse om sit projekt, men var derefter afgået ved døden, og at der nu næppe ville komme noget ud af sagen.

Efter brudet med handelsbanken tog jeg denne sag op til nærmere overvejelse, idet jeg også havde været stærkt optaget af et foredrag, som etatsråd Fr. Nørgaard[43], dengang direktør i Aarhuus Privatbank, havde holdt om den særlige engelske institution, de såkaldte »Chartered accountants«[44], som han mente burde efterlignes i Danmark. Jeg drøftede sagen med direktør Fr. Paulsen, som fandt den interessant og opmuntrede mig til at arbejde videre med den. Jeg rejste da til København, fik forbindelse med overretssagfører A. Kristjansen og gennem ham med overretssagfører V. M. Amdrup[45], veksellerer A. F. Lamm[46], fabrikant Budde-Lund[47] og flere. Jeg forklarede dem, at revisionsbankprojektet interesserede mig, men at det springende punkt efter mit skøn måtte være, om et bureaumæssigt organiseret revisionskontor kunne etableres og trives, og at jeg var indstillet på at forsøge dette. Hvis dette forsøg lykkedes, ville jeg ikke være i tvivl om, at man med held kunne supplere revisionskontoret med en lille bank, og jeg henstillede til dem, at jeg nu for egen regning skulle gøre dette forsøg, og at de, hvis det lykkedes, ville genoptage bankplanen

sammen med mig. Dette var de alle villige til og interesserede i.

Jeg åbnede mit revisionskontor d. 1. september 1901 i Rådhusstræde nr. 17 ved Vandkunsten, yderst beskedent med to små værelser, hvoraf jeg de første måneder benyttede det ene som soveværelse. Et skilt blev opslået over vinduerne med inskriptionen: Revisionskontoret. Jeg udsendte et par hundrede cirkulærer angående virksomheden, og jeg begyndte at aflægge besøg hos mindre forretninger, fortrinsvis små engrosforretninger og mindre fabrikker. Det blev til et lille stereotypt foredrag, kun varieret efter virksomhedens art, og man hørte ret venligt på mig. Jeg ville anlægge et bogholderi, som let kunne føres af indehaveren eller af en kontordame, eller, hvis virksomheden var noget større, af det forhåndenværende personale, som jeg skulle vejlede, og så ville jeg hver måned afslutte regnskabet og indføre råbalancen i den private hovedbog, som skulle opbevares af indehaveren. Jeg tør nok sige, at sådanne forslag var noget, man aldrig havde tænkt sig at komme ud for. En enkelt af mine tilhørere udtalte, hvad sikkert mange tænkte: Ja, der er mange måder at tjene penge på! Og hvad skulle det så koste? 300 kr., 600 kr. årligt. Og hvorledes skulle man så indtjene disse penge yderligere? for udgifter havde man jo nok af. En ret stor eksportgrosserer udbrød, efter godmodigt at have hørt efter en halv time: »Jeg har aldrig hørt mage! Jeg skulle give Dem adgang til mine bøger, betro Dem mine forretningsforbindelser og de vilkår, vi arbejder under. Jeg ville jo fuldstændig være i Deres vold og udsætte mig for, at De gav Dem til at konkurrere med mig!«. Det tog lang tid, inden jeg overhovedet fik nogen kunde. Jeg havde derfor også tid til at opsøge nogle sagførere, som måske kunne få brug for mig, når de skulle gennemføre en akkord for en klient, eller når en klient havde været ude for et bedrageri, og endelig gik jeg hver dag på Børsen, hvad måske vil undre, thi jeg skulle jo ikke gøre forretning af nogen art. Jeg havde drøftet mine planer med flere grosserere under mine daglige akkvisitionsbesøg, og dem snakkede jeg så med igen på Børsen. Måske morede de sig lidt over dette mærkelige forehavende, men de præsenterede mig venligt for nogle af deres kollegaer. Børssalen var dengang fuld af folk, som kom der hver dag – jeg minder om Krøyers store børsbillede – og de havde alle god tid. Når noteringerne var forbi, skulle man spørge nyt og fortælle historier og sige vittigheder, og hvorfor så ikke ofre 10 minutter på denne unge mand fra Esbjerg, som havde denne snurrige idé? Da der var gået et par måneder, kendte jeg dem alle, d.v.s. var på hat med dem. Ved nytårstid 1902 begyndte det altsammen at virke. Et firma ville have mig til at medvirke ved statusopgørelsen, en lille fabrikant havde tænkt på, om man alligevel

Den af Hassing-Jørgensen omtalte annonce er ikke i hans arkiv, så derfor er det ikke helt sikkert, at der er tale om den afbillede. En gennemgang af en række københavnske aviser har vist, at Revisionskontoret annoncerede i slutningen af 1901 og begyndelsen af 1902 i Berlingske Tidende, ikke daglig, men ca. en gang om ugen. En to-spaltet annonce bragtes i 1901 sat med avisens almindelige typer, mens den viste fra 1902 er en specialfremstillet kliché. Derfor er det formentlig den, som Sylvester Hvid lavede til kontoret. Teksten i de to annoncer er i øvrigt den samme.
Berl. Tid. 25.1.1902, s. 1.

ikke skulle gennemføre dette kolonnebogholderi, som jeg havde foreslået. Efter 5-6 måneders forløb havde jeg pludselig nok at gøre med at passe mine kunder og havde ikke mere tid til at agitere eller til at gå på Børsen. Blandt mine virkemidler må dog endnu nævnes min avertering i aviserne. Sylvester Hvid[48] havde lavet mig en lille kliche, som her gengives.

Den blev indrykket hver dag i et københavnsk dagblad og gav mine venner og andre det indtryk, at jeg averterede hver dag i alle københavnske blade. Denne avertering fortsatte jeg med i lang tid, og den var utvivlsomt meget virksom. Jeg måtte nu snart have et par medhjælpere, hvad slet ikke var så let, bl.a. fordi jeg ikke turde binde mig til ret store faste udgifter, også fordi det var vanskeligt at få fat i nogen, der kendte noget til regnskabsvæsen, som ikke havde bedre vilkår, end jeg foreløbig kunne byde.

En dag fik jeg besøg af bestyrelsen for »Det tredobbelt-forenede Begravelsesselskab«[49]. Det lyder som en vittighed, men det var seriøst nok, en levning fra det 18. århundredes begyndelse, da spiren blev lagt til livsforsikringsvirksomheden. Bogholderen var død, og man ville nu have en revision for at se, om alt var i orden. Det var fuldstændig i orden, og man valgte en ny bogholder. Men få måneder efter kom man igen, for det havde vist sig, at den ny bogholder havde taget 2.000 kr. af kassen. Han

havde tegnet en kautionsforsikring for dette beløb. Da jeg under revisionen spurgte ham om grunden til, at han ikke havde taget mere, svarede han mig: »Nej, jeg er jo en ærlig mand«. Hvormed han simpelthen mente, at han ikke ville snyde de gamle. Det med forsikringen var jo en forretning, som han havde betalt for. Bestyrelsen henstillede nu til mig, om jeg ikke kunne passe begravelseskassen for dem. Jeg havde jo mit kontor, og de ville betale 1.000 kr. årligt for det. Det gik jeg ind på, men efter et års tids forløb, begyndte jeg at reflektere nøjere over sagen. Medlemmerne skulle have 100-200 kr. ved deres død, og de betalte 50 øre eller 1 kr. om måneden, så længe de levede. Men de var alle gamle, alle over 60 år. Der var en kapital i obligationer på ca. 50.000 kr., men når jeg gjorde op det samlede beløb, der kunne blive tale om, manglede der ca. 30.000 kr. Jeg henvendte mig til Hafnia, som undersøgte sagen og derefter svarede mig, at fra et forsikringsteknisk synspunkt var kassen god nok, men min bekymring var ikke uberettiget, fordi medlemsantallet var så ringe, og fordi medlemmerne var så gamle, at f.eks. en influenzaepidemi kunne blive skæbnesvanger. Hafnia var imidlertid villig til at overtage selskabets samlede forpligtelser mod at få obligationsbeholdningen overdraget, og de månedlige bidrag kunne derefter frafaldes. Jeg måtte da anbefale de gamle at vælge denne løsning, hvad de også efter mange betænkeligheder gik ind på. Denne sidste episode fandt først sted, efter at Revisionsbanken var trådt i virksomhed.

En anden gang blev jeg anmodet om at revidere »Foreningen af københavnske Skotøjsfabrikanter«s akkordafdeling[50], hvor den daglige leder havde skuffet bestyrelsens tillid. Efter at jeg havde afsluttet revisionen og drøftet sagen med bestyrelsen, blev jeg anmodet om at overtage ledelsen, ved indtrædende betalingsstandsninger at gennemgå skotøjshandlerens forhold, at forberede et forslag om akkord, at bistå bestyrelsen ved forhandlingen med kreditorerne og senere modtage pengene fra debitor og udlodde dem til kreditorerne. Jeg overtog hvervet og blev desuden sekretær for selve fabrikantforeningen. I denne var den gamle skotøjsfabrikant Johnsen[51] formand, medens direktør Scheel[52] i Hertz' skotøjsfabrik[53] var formand for akkordafdelingen. Jeg var meget vel tilfreds med den indtægt, mit revisionskontor derved opnåede, og begge bestyrelser viste mig megen venlighed og tillid. Samarbejdet fortsattes i flere år efter Revisionsbankens oprettelse, og honoraret indgik i revisionsafdelingens indtægter.

I foråret 1903 kunne jeg med god grund genoptage forhandlingerne med de tidligere nævnte, overretssagførerne Kristjansen og Amdrup samt vekselerer Lamm og fabrikant Budde-Lund angående Revisionsbanken,

idet jeg kunne dokumentere, at Revisionskontoret var i særdeles god gænge og gav et tilfredsstillende overskud. Men i den forløbne tid havde jeg opretholdt en venskabelig forbindelse med direktør Frederik Paulsen i Handelsbankens filial i Esbjerg. Han besøgte mig i København, vi drøftede bankplanen, som interesserede ham meget, og vi blev sluttelig enige om at ville realisere den i fællesskab. Vi aftalte, at vi skulle søge hver at tegne 25.000 kr. aktier, hvilket var lettere for direktør Paulsen, som havde pengene, end for mig, som ikke havde dem, men jeg var dybt betaget af, at han ville gå sammen med mig og give afkald på sin stilling i Esbjerg. Selv om vi havde vished for, at revisionsvirksomheden kunne blive lønnende, uagtet administrationsomkostningerne måtte væsentlig forøges, så var det jo et helt andet spørgsmål, om vi også kunne få en lille bank til at betale sig. Foreløbig henvendte jeg mig til en række af mine venner i provinsen fra tidligere tid, i Silkeborg, Sæby og Esbjerg, fremstillede mine planer og bad dem tegne et lille beløb i aktier. Jeg kan meget vel tænke mig, at adskillige af dem ikke nærede nogen større tillid til foretagendet, men at de dog fandt, at det ville være rart, om jeg kunne få en chance, og de var alle ret velhavende. Jeg fik positivt svar fra de allerfleste af dem. De tegnede sig gennemgående for 1.000 kr. hver, og jeg kunne derefter henvende mig til de tidligere nævnte interesserede, hvortil yderligere havde sluttet sig grosserer Frederik Aarbye[54] og papirhandler Clausen[55], og meddele dem, at direktør Paulsen og jeg kunne skaffe 50.000 kr. Vi enedes om, at vi kunne begynde banken med en aktiekapital på 200.000 kr. De øvrige herrer mente, at de kunne skaffe de resterende 150.000 kr., og der blev så holdt en række møder til sagens videre tilrettelæggelse. Man skulle finde et passende lokale, som skulle udstyres, man skulle enes om bankrådets sammensætning osv. Nogen tid før sagen var i orden, fortalte vekselerer Lamm mig, at geheimeetatsråd Damm havde talt med ham på Børsen og spurgt, om det var rigtigt, at han var i færd med at oprette en bank sammen med mig, hvad Lamm havde bekræftet. De efterfølgende ytringer fik jeg ikke nøjagtig rede på, men meningen at advare Lamm havde dog været tydelig nok. Jeg sagde nu til Lamm, at jeg syntes, det var forkert af ham, at han var gået så langt med mig uden at have sikret sig fyldestgørende oplysninger om mig. Jeg gav ham min liste over de tegnede aktier og bad ham skrive til hver af aktietegnerne. Da han efter nogle dages forløb meddelte mig, at han havde fået fortrinlige oplysninger, og at aktietegningerne var blevet bekræftede, sagde jeg yderligere, at disse folk jo var mine venner, og at måske andre ville ytre sig anderledes, men nu ville han ikke høre mere derom!

INDBYDELSE

TIL

TEGNING AF AKTIER

I

REVISIONSBANKEN I KØBENHAVN

AKTIESELSKAB

Paa en d. 23. April d. A. afholdt konstituerende Generalforsamling er der stiftet et Aktieselskab med ovenstaaende Firmanavn og med det Formaal at yde Assistance til Handlende, Industridrivende og Andre

dels ved Udførelse af Bogholderianlæg, Statusopgørelser og Revisioner af enhver Art,

dels ved Foretagelse af Udlaan, Vekseldiskonteringer og andre Bankforretninger, væsentlig paa Grundlag af Bankens kritiske Undersøgelse af Laansøgernes Forhold.

Bankens Aktiekapital er

KRONER 250,000,

der herved udbydes til offentlig Tegning.

Tegningen foregaar Tirsdag den 28. og Onsdag d. 29. April fra Kl. 10—2 hos **Vekselererfirmaet M. H. Cohen & Lamm, Holmens Kanal 30, Stuen,** der er bemyndiget til at modtage og kvittere for Indbetalingerne paa Bankens Vegne.

Statuterne henligge til Gennemsyn eller Udlevering paa Tegningsstedet.

København, 23. April 1903.

Fr. Aarbye, Grosserer. **V. M. Amdrup,** Overretssagfører. **Ernst Bojesen,** Direktør.

J. Jørgensen, Theaterejer. **A. F. Lamm,** Vekselerer. **S. Laub,** Direktør, Kaptajn.

J. P. Larsen, Kaptajn. **G. Budde-Lund,** Grosserer. **A. Kristjansen,** Overretssagfører.

Frederik Paulsen, Bankbestyrer. **Hassing Jørgensen,** Indehaver af „Revisionskontoret i København".

I Henhold til omstaaende Indbydelse modtage vi Tegning af:

Kr. 250,000 Aktier

i **Revisionsbanken i København, Aktieselskab** til Pari Kurs.

Aktiernes Størrelse bliver Kr. 1000 og Kr. 200.

Tegningen foregaar Tirsdagen d. 28. og Onsdagen d. 29. April, Kl. 10—2, men sluttes, saasnart Beløbet er tegnet.

Aktiebeløbene skal indbetales saaledes:

25 pCt. ved Tegningen,
25 pCt. d. 1. Juli d. A.
25 pCt. d. 1. Oktober d. A. og
25 pCt. d. 1. Decbr. d. A.

For Indbetalinger udstedes Interimskvitteringer, der ved sidste Rates Indbetaling ombyttes med Aktiebreve.

København, d. 24. April 1903.

M. H. Cohen & Lamm,
Holmens Kanal 30, Stuen.

Annonce i Nationaltidende 25. april 1903.

Revisionsbanken begyndte sin virksomhed den 3. august 1903. Vi havde fået et ganske anseligt lokale på 1. sal i Ernst Bojesens[56] ejendom på Købmagergade (oven over À Portas café). Pressen havde været os ganske gunstig og havde fundet den grundlæggende idé, revision kombineret med bankvirksomhed, interessant og kommenteret den udførligt. Dette gav sig udslag i, at vi i den første tid fik henvendelse fra en masse projektmagere og svindlere, som meget gerne ville underkaste sig vor revision, når blot de kunne få penge, og som derfor blev meget skuffede, når de forstod, at revisionen måtte komme først. Der gik flere måneder, inden vi fik en kundekreds, som passede os. Enkelte af revisionskontorets kunder kunne dog straks accepteres fra vor side, men mange, som vi godt kunne have tænkt os at yde kredit, ville med rette se tiden an, thi for dem måtte jo problemet blive, om nu også den nye bank var levedygtig. I modsat fald kunne det blive en alvorlig sag for dem at forlade den bankforbindelse, de havde. Med indskudene gik det meget småt, en bank med en kapital på 200.000 kr. var ikke imponerende. Der er en forbindelse mellem en banks låneklientel og dens indskydere, som kan synes mærkelig, men dog forklarlig. Den dårlige mening, som projektmagerne uvilkårlig proklamerede om os, var gavnlig for os i forhold til sådanne lånsøgere, som drev deres virksomhed med alvor og omtanke. De, der har penge at sætte ind, får ad mange veje indtryk af bankens karakter både gennem de lån, den yder, og dem, den afslår, og jo flere vederhæftige låntagere, en bank træder i forbindelse med, des flere indskydere vil direkte og indirekte blive tilskyndet til at træde i forbindelse med den. Næsten lige så bange, som vi var over for projektmagerne, var vi over for gamle firmaer, som havde haft mangeårig forbindelse med de gamle banker. Når de søgte forbindelse med en ny bank, var der al sandsynlighed for, at de ikke nød tillid, hvor de var. Overvejende kom vort klientel til at bestå af nyoprettede firmaer, som ikke straks skulle have kredit ud over nogen vekseldiskontering, men holdt folio hos os i forventning om, at de senere kunne forelægge os deres problemer, dels af mindre håndværkere og industridrivende, som i forvejen var kunder i revisionskontoret, og hvis selvtillid rettede sig op, efterhånden som regnskaberne viste, at de kunne klare sig. Mange små virksomheder, som begyndte hos os med en kredit på 3-4-5.000 kr., blev i årenes løb anselige og velhavende. Vi gav dem mange gode råd og kunne jo også stimulere dem, når rådene blev fulgt. Når jeg nu upartisk bedømmer hele sagen, er jeg dog kommet til det resultat, at kombinationen bank-revision alligevel ikke var helt rigtig. Trods al forsigtighed syntes jeg også dengang, at vi havde lovlig store tab. Vi var måske lidt for intime,

lod os lidt for stærkt påvirke af den mening, vi dannede os på grundlag af revisionen. Kombinationen bank-revision er helt rigtig, når banken er nogen for sig og revisionen uafhængig. Banken tager da revisionens opgivelser til efterretning på linje med alle andre oplysninger. Kombinationen viste sig også mindre heldig i den forstand, at størstedelen af revisionsafdelingens kunder som låntagere hørte til andre bankers klientel, og de andre banker kunne ikke lide, at vi var inde i deres engagementer. Begge betragtninger førte nogle år senere til en udskillelse af revisionsafdelingen ved oprettelsen af Revisions- og Forvaltnings-Institutet[57] med særskilt bestyrelse og direktion.

For nu foreløbig at holde mig til revisionsafdelingen kan jeg oplyse, at dens position hastigt voksede efter Revisionsbankens oprettelse. Særdeles anselige firmaer, som aldeles ikke skulle have kredit, anmodede os om at gøre dem forslag, og det måtte jo blive mig, som aflagde dem besøg. Min fremgangsmåde var da den, at jeg erkyndigede mig om forretningsgangen i alle retninger og derefter affattede en beskrivelse af, hvorledes jeg havde opfattet det hele. Når denne beskrivelse var godkendt af firmaet, udarbejdede jeg forslag til bogholderiet, hvilket så en af mine medhjælpere kunne indarbejde. Selvfølgelig indeholdt vore forslag altid en passus om, at vi skulle foretage råbalanceopgørelsen hver måned indtil videre, og altid den første årsopgørelse. Det endte næsten i alle tilfælde med en aftale om vort permanente medarbejderskab. En vigtig ting var at vinde kontorpersonalets tillid og at afværge deres frygt for at komme ud for ubehageligheder ved nærgående revisionsanmærkninger. Vi kunne naturligvis ikke finde os i dårligt arbejde, sløseri eller forsøg på at tilsløre urigtigheder. Men vi sørgede for stiltiende at få rettet uagtsomme og forklarlige fejl, og vi opøvede funktionærerne, hvis deres uddannelse var lidt mangelfuld, hvad den i øvrigt ofte var. Jeg advarede altid mine medarbejdere mod at mistænke nogen for uærlighed, før afgørende bevisligheder forelå. På den anden side lod jeg funktionærerne blive i den tro, de næsten altid havde, at efter indførelsen af det dobbelte bogholderi med den private hovedbog i chefens skrivebord, kunne der ikke stjæles fra lageret, uden at det blev opdaget. Mærkeligt er det at tænke på, i hvor ringe omfang man dengang anvendte det dobbelte bogholderi, selv i meget store virksomheder. Som følge heraf var kun meget få bogholdere udlært i denne nu så selvfølgelige disciplin. Jeg har hørt adskillige ansete købmænd tage afstand fra indførelsen af et sådant efter deres mening vidtløftigt bogholderi, bl.a. med den motivering, at det er så vanskeligt at få det til at stemme.

Vi antog i hurtig rækkefølge de fornødne og efter datidens forhold ret

vellønnede medarbejdere, af hvilke den første var den senere mangeårige, ansete direktør i Revisions- og Forvaltnings-Institutet, J. Michelsen[58]. Personlig havde jeg et umådeligt slid i en årrække. Det pinte mig meget at tænke på disse revisorer, jeg havde sendt ud, og hvilke fejl eller dumheder, de nu kunne lave, og jeg forhørte dem indgående, når de kom hjem fra deres ekspeditioner. Dog – der var jo ingen andre muligheder end under omhyggelig vejledning at oplære dem, og dermed gjorde jeg mig megen umage. Der var visse skriftlige indberetninger, som jeg i lang tid ikke mente, andre kunne lave helt rigtigt end jeg selv, og jeg lagde den største vægt på, at alle skriftlige arbejder skulle være affattet i et klart og ulasteligt sprog, som nøjagtigt gengav vore iagttagelser. En dag, da jeg havde dikteret en del af en sådan indberetning til den i sagen medvirkende revisor, måtte jeg afbryde diktatet for at deltage i et møde i banken. Da jeg kom tilbage, havde han ganske roligt fortsat nedskrivningen, og derefter dikterede jeg ikke mere til ham. Det var den senere direktør Wellendorff[59]. Under en alvorlig sygdom, som tvang mig til et hospitalsophold, kom de forskellige revisorer ud til mig på hospitalet og forelæste deres indberetninger for mig, og selv om jeg nu og da ville have foretrukket en anden udtryksmåde, fandt jeg efterhånden ud af, at det nok kunne gå an at lade hver især arbejde på sin personlige måde. Kun hvis der var et eller andet, som jeg ikke umiddelbart kunne forstå ved oplæsningen, hersede jeg ubarmhjertigt med dem, indtil enhver mulighed for misforståelse var fjernet.

Allerede i 1904-05 fik vi overdraget den interessante opgave at medvirke ved en omlægning af Københavns kommunes regnskabsvæsen. Den hidtil anvendte regnskabsform var umulig og uoverskuelig. Visse aktiver, som tjente egentlige kommunale formål så som rådhuset, skolerne etc., opførtes i status »inden for linjen«, hvilket skulle udtrykke den forsigtige tankegang, at da de ikke kunne realiseres, var de ikke noget værd. På den anden side blev deres anskaffelse finansieret ved lån, som måtte opføres som passiver, og følgen var, at kommunens status viste en negativ formue. Værre var det, at det løbende budgetregnskab, grundlaget for skatteudskrivningen, ingen dækning indeholdt for den af slid og forældelse følgende forringelse af de kommunale aktivers værdi. Der blev fra bogholderiet forelagt borgerrepræsentationen et forslag om en ny og noget forbedret regnskabsform, og dette gav mig anledning til at forfatte en indgående kritik både af den gamle og den foreslåede regnskabsform samt at fremsætte et helt nyt forslag bl.a. indeholdende krav om årlige afskrivninger på de kommunale anlæg. I dette forslag var naturligvis alle aktiver opført på

den ene side, alle passiver på den anden, udvisende kommunens regnskabsmæssige formue. Jeg anså mig ikke kompetent til at fastsætte detaljerede regler for afskrivningerne og satte dem derfor i forslaget lig med, hvad der skulle afbetales på lånene. Ved borgerrepræsentanterne vekselerer Lamms og fabrikant Budde-Lunds hjælp blev dette forslag forelagt magistraten, hvor stærkt afvigende meninger blev gjort gældende. Når en offentlig institution bliver kritiseret af »udenforstående«, er den sædvanlige, ufravigelige regel, at man lader som ingenting, ignorerer den »upåkrævede« indblanding eller karakteriserer den som misvisende og hvilende på urigtige forudsætninger, hvorefter man, hvis kritikken dog var rigtig, i stilhed søger at udforme de fornødne ændringer lidt efter lidt og helst med ændrede betegnelser. Jeg oplevede ved denne lejlighed, hvad jeg aldrig har oplevet før eller senere, at den pågældende offentlige myndighed, i dette tilfælde borgmester Jens Jensen[60], sendte bud efter mig og efter en første samtale forestillede mig for magistraten. På dette møde drøftede man nu mit forslag i enkeltheder. Jeg husker bl.a., at rådmand Gustav Philipsen[61] sagde til mig: »De vil da ikke, hr. Hassing-Jørgensen, opføre rådhuset som et effektivt aktiv med 5 mill. kr. (hvor utroligt nu, at dette var rådhusets anskaffelsespris). Det kan det jo umuligt være værd i handel og vandel«. Jeg spurgte ham da, om han ville være med til at sælge det, hvis jeg kunne skaffe en køber, hvad han naturligvis ikke ville, for kommunen kunne jo ikke undvære det. »Altså må det være alle pengene værd for kommunen«. Og dette åbnede hans øjne for det selvfølgelige, at de kommunale aktiver måtte opføres til den værdi, de havde for det kommunale formål uden hensyn til, om de var salgbare til andre formål.

Jeg vil nu tilstå, at jeg allerede var lidt i ledtog med fuldmægtig Johannes Schaarup[62], den senere direktør for stadens regnskabsvæsen, og endnu senere departementschef i finansministeriet. For ikke at »plumpe i«, havde jeg vist ham mit udkast og erfarede, at han havde forsøgt lignende planer uden at kunne komme igennem, og hvis det nu lykkedes for mig, ville han med glæde samarbejde med mig. Da derfor borgmester Jensen senere spurgte mig, om jeg ville være til rådighed for en omarbejdelse ikke blot af regnskabsformen, men af alle de kommunale kontorers bogholderier i forening med stadens bogholderikontor, betænkte jeg mig ikke på at acceptere. Således begyndte da mit samarbejde med Schaarup. Det blev mangeårigt og omfattende, idet jeg senere fik hans medvirken til omlægning af en lang række købstadskommuners regnskabsvæsen. Da jeg mange år senere – i 1920-21 – endnu en gang blev tilkaldt af borgmester Jensen for at gennemgå kommunens økonomiske forhold og fremsætte

eventuelle forslag til deres sanering, stillede jeg som betingelse, at det skulle ske i samarbejde med direktør Schaarup. Jeg mindes med den største sympati og anerkendelse denne fremragende og retlinede embedsmand.

Vor medvirken til modernisering af Københavns kommunes og derefter også en lang række andre kommuners regnskabsvæsen fik megen betydning for revisionsafdelingens prestige, og talrige store firmaer engagerede os som revisorer. Imens gik også bankforretningen ganske pænt fremad, om end i langsommere tempo. Vi udvidede aktiekapitalen flere gange[63] med støtte af vekselererkonsortiet, og banken opnåede en ikke ringe kredit i Privatbanken. I slutningen af 1907 og begyndelsen af 1908 standsede Centralbanken, Københavns Grundejerbank, Detailhandlerbanken, Den lille Lånekasse og flere andre banker deres betalinger som følge af en krise i byggeriet[64]. Man regnede med, at København havde et overskud af beboelseslejligheder på ca. 10.000 lejligheder. Disse banker havde udvidet deres aktiekapitaler i hastigt tempo og tiltrukket betydelige indlånsmidler. Der var stor skandale og megen forargelse. Staten og hovedbankerne overtog garanti for indskudene, og bankerne måtte træde i likvidation. Fejlen var den væsentlige, at bankerne havde overvurderet, hvad de kunne disponere over, selve byggeriet var, om end noget overdrevet, sundt nok. De 10.000 lejligheder var ikke mere, end hvad byen kunne få brug for i løbet af 3-4 år. Ejendommene blev naturligvis solgt langt under deres anskaffelsespris. Aktiekapitalerne blev tabt, og staten og hovedbankerne led også tab, men da alt byggeri derefter standsedes, tjente køberne af ejendommene mange penge i løbet af få år. Under et langsommere likvidationstempo kunne meget have været reddet. Revisionsbanken var heldigvis helt uden for byggeriet. Både direktør Fr. Paulsen og jeg havde fra vor Esbjerg-periode en sådan skræk for byggeri, at vi havde holdt os helt udenfor, og i øvrigt havde vi haft nok at gøre med at finansiere vore små industrielle kunder. Ved vor generalforsamling, som afholdtes samme dag, som Detailhandlerbanken standsede, tog borgerrepræsentant, fabrikant Budde-Lund, ordet i sin egenskab af medlem af vor kontrolkomité og udtalte, at når kontrolkomiteen havde påtegnet vort regnskab med en erklæring om, at den havde gennemgået bankens engagementer og fundet den stillede sikkerhed betryggende, var denne erklæring at forstå ganske bogstaveligt. Hans udtalelser blev refereret ordret i alle aviserne, og der blev ikke den fjerneste uro om banken.

Året 1908 bragte imidlertid endnu en nedslående begivenhed, da Alberti[65] i september over for politiet meldte sig som skyldig i bedrageri og

falsk over for Den sjællandske Bondestands Sparekasse. De politiske konsekvenser heraf er velkendte, men selv bortset herfra var det en for landets økonomi meget alvorlig begivenhed, som bl.a. fik udtryk deri, at Nationalbanken forhøjede sin diskonto til 8%. Jeg blev efter anbefaling af overretssagfører Amdrup af indenrigsminister Sigurd Berg[66] anmodet om at foretage en revision af sparekassen, som havde standset sine betalinger. Denne revision tog et par måneder, og samtidig gennemgik prokurist Jul. Jørgensen[67] fra »Messen«[68] smøreksportforeningens regnskabsmateriale. Vi nåede til samme resultat, at besvigelserne androg 15 millioner. Over for ministeriet og sparekassens bestyrelse kunne jeg ikke anvise nogen anden udvej, end at sparekassen måtte likvidere, når staten ikke påtog sig garanti for indskyderne, og det ville ikke have været politisk muligt. En dag meldte sig en gammel, meget anset gårdejer og tidligere politiker, Feldthusen[69], og gjorde gældende over for bestyrelsen og Klaus Berntsen[70], som imidlertid var blevet indenrigsminister, at en likvidation af sparekassen ikke var den rette udvej. Sparekassen var rejst af de sjællandske bønder under den gamle Albertis førerskab. Den var ment som et middel til at hævde de sjællandske bønders uafhængighed af den kapitalmagt, som havde støttet sig til godsejerstanden og byernes overklasse, og nu kunne bondestanden ikke lide den forsmædelse, som en likvidation ville være, uden at tage skade på sin sjæl. Med hjælp af mange andre gode mænd ville han påtage sig at genrejse sparekassen. Han rådførte sig nu med mig, og jeg blev meget betaget af hans tankegang. Lidt efter lidt og under talrige møder mellem ham og en række politikere tog hans planer form. Der blev i rigsdagen vedtaget en lov, hvorefter sparekassen skulle deles i en likviderende afdeling, der skulle overtage de usikre aktiver, herunder det besvegne beløb, og en fortsættende afdeling, i hvilken der skulle foreligge fuld dækning for det beløb, hvortil sparekasseindskudene måtte nedskrives. Som driftskapital for den fortsættende afdeling skulle staten indskyde 5 mill. kr. I realiteten betød denne, at sparekassen skulle afskrive tabet ved en nedskrivning af sparernes tilgodehavende med 40%. Feldthusen og adskillige andre rejste rundt fra møde til møde og tegnede en garantikapital på 4 mill. kr., hvoraf 5% skulle indbetales kontant. Staten skulle støtte sparekassen ved et indskud på 5 mill. kr. til imødegåelse af de uddrag, som måtte blive krævet ved sparekassens genåbning. Garanterne holdt generalforsamling og valgte en ny bestyrelse med Feldthusen som formand, og jeg blev anmodet om at bistå bestyrelsen med ledelsen indtil videre. Feldthusen var dengang antagelig 75 år. Han fik megen hjælp fra mange andre gode mænd, men hans personlige indsats

var en umådelig bedrift. Da sparekassen lukkede op, sad han sammen med andre af bestyrelsens medlemmer og mig og tog imod dem, der kom for at hæve penge, blandt dem formændene for de forskellige andelsforetagender. Ingen kunne stå sig for ham. Det var ganske ubetydeligt, hvad der blev hævet, skønt mange erklærede, at de var godt gale i hovedet. Der blev praktisk talt ingen brug for statens 5 mill. kr. Efter blot et par måneders forløb var det øjensynligt, at sparekassen var blevet bragt på fode. Hvad der endnu stod tilbage var at få valgt en dygtig, administrerende direktør foruden overretssagfører Amdrup, der var udset som juridisk direktør. Feldthusen ville gerne have mig, men jeg kunne slet ikke tænke mig at forlade Revisionsbanken. Klaus Berntsen var også stærkt på tale, men han ville ikke opgive sin politiske virksomhed, og det endte da med, at min kollega i Revisionsbanken, Frederik Paulsen, overtog stillingen. Han reformerede sparekassens forretningsgang, indførte folio og kassekreditter, byggede ejendommen om og sørgede for ordentlige lokaler og kyndig betjening af kontorstederne i de sjællandske købstæder. Feldthusen var lykkelig over samarbejdet med Paulsen, indtil denne et års tid senere blev anmodet om at indtræde i direktionen for Københavns Låne- og Diskontobank. Jeg måtte ledsage Paulsen ved hans forhandling med Feldthusen, og kun mit tilsagn om at skaffe ham en anden direktør bevægede ham til at give afkald på Paulsen. Den mand, jeg udpegede, og som påtog sig stillingen, var direktør Gyring[71] fra Morsø Bank. Han vandt også hurtigt Feldthusens tillid og førte under sin mangeårige virksomhed som direktør sparekassen frem til stigende anseelse. Den blev allerede i Gyrings tid landets trediestørste sparekasse, en position, den fuldt ud har bevaret under hans efterfølgere.

Ud over de foran nævnte for revisionsafdelingen så betydningsfulde opgaver kan jeg af selvfølgelige grunde ikke komme ind på enkeltheder i dens virksomhed. Efter de første års grundlæggende arbejde var der ingen vanskeligheder forbundet med at erhverve tilgang af nye kunder. Det drejede sig nu kun om at få arbejdet nogenlunde jævnt fordelt over hele året og at sikre tilgang af veluddannede revisorer. Der var ikke blot de sæsonmæssige vanskeligheder, som knyttede sig til nytårsopgørelserne, men der kunne uden varsel melde sig store, forbigående opgaver, som måtte løses samtidig med, at de faste aftaler måtte overholdes. Det hændte nu og da, at en af vore veltjente revisorer fik lyst til at oprette sin egen virksomhed, hvad jeg aldrig modsatte mig, idet jeg gik ud fra, at jo flere revisionsvirksomheder, der blev, desto større klientel ville vi få i tale. Adskillige af de således udtrædende revisorer oparbejdede anselige virk-

somheder, og andre kom til udefra, men det viste sig, at de i alle tilfælde måtte gennemføre en lignende organisation, som vi havde, et antal medhjælpere, som måtte uddannes, og hvis virksomhed måtte kontrolleres og specialiseres under indehaverens ansvar.

På initiativ af dr. L. Birck[72] og efter langvarige drøftelser blev der i 1909 gennemført en lov om statsautoriserede revisorer. Det var den form, hvorunder man her i landet bedst mente at kunne gennemføre en ordning svarende til den engelske ordning med chartered accountants. Der er den forskel, at den engelske ordning beror på en forening af revisorer, som meddeler dens medlemmer autorisation, når de på fyldestgørende måde over for foreningen har godtgjort en tilfredsstillende uddannelse. Den danske lov af 14. maj 1909 bemyndiger handelsministeren til at autorisere revisorer, hvis kvalifikationer efter ministerens skøn er tilfredsstillende, og dette sker nu først, efter at den pågældende revisor har aflagt en tilfredsstillende prøve, medens ministeren i de første 5 år efter lovens ikrafttræden kunne meddele beskikkelse uden sådan prøve. Ingen havde rådført sig med mig om denne sag, uagtet Revisionsbankens revisionsafdeling, længe før lovforslaget blev forelagt, var blevet en betydelig institution. Jeg havde ingen forestilling om, at loven kunne indeholde nogen vanskelighed for os, før jeg efter dens vedtagelse henvendte mig til handelsminister Johan Hansen[73], som meddelte mig, at jeg ikke kunne opnå beskikkelse, fordi jeg var bankdirektør. Det var nok noget af en skuffelse, og det varede i øvrigt mere end et år, inden de første 10 revisorer fik deres beskikkelse uden at have aflagt prøve, så jeg slog mig foreløbig til ro, men det gav mig anledning til at genoptage mine overvejelser angående en udskillelse af revisionsafdelingen til en særlig institution.

I disse overvejelser inddrog jeg højesteretssagfører Vagn Aagesen[74], redaktør H. Green[75] og flere andre kyndige folk, og i 1912 besluttede vi da at oprette et nyt aktieselskab under navnet Revisions- og Forvaltnings-Institutet, idet vi mente, at der på forvaltningsområdet kunne foreligge en ny betydningsfuld opgave. Revisions- og Forvaltnings-Institutet blev stiftet med en garantikapital på 1 mill. kr., som tegnedes af private, og hvoraf 10% skulle indbetales, samt med en aktiekapital på 1 mill. kr. fuldt indbetalt. Heraf var dog 250.000 kr. afsat som goodwill til Revisionsbanken som erstatning for, at den gav afkald på indtægterne fra revisionsafdelingen. Ved aftale med direktør Fr. Paulsen i Københavns Låne- og Diskontobank overtog denne bank halvdelen af aktiekapitalen, medens Revisionsbanken beholdt den anden halvdel. Revisions- og Forvaltnings-Insti-

tutet fik en særskilt bestyrelse med højesteretssagfører Vagn Aagesen som formand og revisor Wellendorf som direktør.

Da direktør Wellendorf derefter henvendte sig til handelsministeriet for at opnå beskikkelse som statsautoriseret revisor, blev hans henvendelse afvist med den begrundelse, at han var direktør for et aktieselskab. Først da jeg et par år senere som handelsminister nedsatte et udvalg, bestående af dr. L. Birch og redaktør H. Green, lykkedes det at udfærdige sådanne regler, at revisorer, der var knyttede til et revisionsaktieselskab, kunne blive autoriserede, når de underkastede sig de samme personlige forpligtelser og bestemmelser, som private revisorer skulle underkaste sig.

Efter at direktør Fr. Paulsen var overgået til Den sjællandske Bondestands Sparekasse, skulle jeg være enedirektør i Revisionsbanken. Jeg anbefalede da bankrådet at ansætte Chr. Fabricius[76] som kontorchef, hvorhos grosserer Fr. Aarbye (gift med den kendte oversætterinde Josephine Aarbye) påtog sig som kommitteret at være daglig til stede. Fra de oprindelige 200.000 kr. var bankens aktiekapital blevet udvidet, først til 250.000 kr., derefter til 500.000 kr., senere til 1 mill. kr. og endelig til 1.500.000 kr. Disse udvidelser var blevet foretaget under medvirken af vekselererkonsortier med vekselerer Lamm i spidsen. Efter Chr. Fabricius' ansættelse blev aktiekapitalen nu yderligere udvidet til 2. mill. kr.[77], idet de sidste 500.000 kr. blev overtaget af en ham nærstående kreds af godsejere, som blev repræsenteret i bankrådet af godsejer P. Fabricius[78], Lyngbygård, en djærv og velstående mand, som viste banken megen velvilje.

Vi nåede derved op på en balance på 10 mill. kr., altså stadig en lille bank, som dog nød en vis anseelse som en særpræget institution med sit eget ansigt. Allerede i 1905 havde vi medvirket til oprettelsen af Ordrup-Charlottenlund Bank med en aktiekapital på 50.000 kr. og med et bankråd, bestående af ansete næringsdrivende og andre gode folk i Ordrup og Charlottenlund, med overlærer Rasmussen[79] som formand og overretssagfører J. Dam-Nielsen[80], fuldmægtig Gustav Andersen[81] i Privatbanken og mig som medlem af kontrolkomiteen. Af de øvrige bankrådsmedlemmer nævner jeg læge Andresen[82], som endnu i en meget høj alder yder sin værdifulde indsats som bankrådets formand, og isenkræmmer Tofte[83]. Disse to mænd er de eneste tilbageblevne af det oprindelige bankråd. Af stor værdi har det været, at man stedse i bankrådet har sørget for at have særlig bygningskyndige håndværkere, som kunne fastlægge en fornuftig grænse for belåning af de talrige byggeforetagender, som banken havde

rigelige midler til at finansiere. De to første var tømrermestrene Jacobsen[84] og Schiøth[85]. Nu da der i Charlottenlund er anlagt filialer af alle de store københavnske pengeinstituter, hævder Ordrup-Charlottenlund Bank stadig en førende stilling beroende på, at den begrænser sig til betjening af dens naturlige, lokale opgaver, og at den stedse har haft tilslutning fra de betydeligste deltagere i det lokale erhvervsliv. Det er den typiske provinsbank inden for hovedstadens område. Et års tid senere medvirkede vi på lignende måde til oprettelse af Lyngby Bank, som efter en del års forløb blev købt af Privatbanken. Endnu skal nævnes, at vi medvirkede til oprettelsen af Købmands- og Håndværkerbanken[86] i Århus, hvis direktør i en årrække var Andersen-Alstrup[87], den senere generaldirektør for statsbanerne. Oprettelsen af de nævnte små banker var et led i vore bestræbelser for at knytte forbindelse med provinsbankerne.

Efter udskillelsen af revisionsafdelingen udviklede Revisionsbanken sig stadig tilfredsstillende. De 250.000 kr., vi havde fået i good-will, blev henlagt til reservefonden og pyntede ikke så lidt på balancen. Vi besluttede at købe ejendommen Frederiksberggade nr. 17, hjørnet af Kattesundet, hvortil vi flyttede i 1912. Omtrent samtidig oprettede vi en filial på Kongens Nytorv, som hurtigt tiltrak mange nye kunder. Skønt stadig af beskedent omfang var banken på dette tidspunkt virkelig ved at slå igennem, at blive anset som et pengeinstitut med særlige opgaver og egne metoder. Medvirkende hertil havde i høj grad været vort forhold til pressen lige fra begyndelsen. Vi havde altid, hvad man kalder en god presse. Den første betingelse herfor er, at man selv respekterer pressen og dens opgaver, den anden er, at det, man påkalder opmærksomheden på, er lidt særpræget, ikke alt for banalt. En institution må, som en person, have sit eget ansigt, hvis den skal kunne tildrage sig pressens interesse, og dens ledelse må have et vist begreb om, hvad der kan interessere offentligheden. Vi havde al grund til at være tilfredse med pressens holdning over for os i almindelighed. Men særlig må jeg fremhæve værdien af, at vi fra første færd stod på en god fod med dagbladet Børsen, hvis redaktører H. Green og H. Stein[88] ofte uden særlig anledning kom ind til os for tvangfrit at drøfte den foreliggende situation. Den position, som dette blad har opnået gennem en lang årrækkes sagligt underbygget arbejde, var dengang langt fra nået. Vi kunne nu og da give redaktørerne et fortroligt vink om forestående begivenheder, hvad de altid forstod at benytte med fuldendt diskretion, og Børsen på sin side fulgte med opmærksomhed Revisionsbankens forskellige fremstød og fremhævede, at vi havde løst adskillige opgaver med dygtighed. Mellem de to redaktører og mig bestod der under mange omskif-

telser en fortrolig og gensidig forståelse, et personligt venskab, som flere gange i livets løb fik afgørende betydning for mig.

Også Politiken, Berlingske Tidende og Nationaltidende viste os et venligt sindelag, navnlig ved anmeldelsen af vore regnskaber.

Inden overflytningen til den nye ejendom i Frederiksberggade oplevede vi en ret dramatisk episode. En større kreds af landmænd i Vestsjælland med godsejer Lawaetz[89] i spidsen havde arbejdet for oprettelse af en sukkerfabrik på Kalundborgegnen, som De danske Sukkerfabrikker modsatte sig. Det var hermed givet, at hverken Landmandsbanken eller Privatbanken kunne medvirke, og da Københavns Låne- og Diskontobank viste nogen tilhøjelighed til at interessere sig for planen, nedlagde konferensråd Heide[90] som direktør i Privatbanken og som medlem af Diskontobankens bankråd indsigelse derimod. Lawaetz henvendte sig da til Københavns Handelsbank, som syntes villig. Det trak imidlertid ud med dens endelige tilsagn, og Lawaetz blev utålmodig. Kontorchef Fabricius i Revisionsbanken kendte noget til Lawaetz og fik ham til at henvende sig til mig. Lawaetz betroede mig da, at hans fætter, geheimerat Ziese[91] i firmaet Schichau[92] i Elbing muligt ville garantere aktietegningen mod at blive leverandør af maskineriet. Jeg måtte naturligvis svare Lawaetz, at jeg ikke kunne forhandle med ham, så længe han endnu forhandlede med Københavns Handelsbank, og et par dage efter havde han afbrudt disse forhandlinger og mødte op hos mig med sine papirer. Vi skrev så til firmaet Schichau, at vi var villige til at fremlægge aktiekapitalen, 2 mill. kr., til offentlig tegning, hvis firmaet ville garantere tegningen. Samtidig skrev Lawaetz til geheimerat Ziese privat. Men der gik måske 14 dage, uden at vi fik noget svar. Vi skrev da, at vi gerne ville have en mundtlig forhandling med firmaet, som derefter indbød os til et møde i Berlin et par dage senere. Jeg mødte da i hotel Russischer Hof to direktører fra firmaet. På mit spørgsmål, hvad der var i vejen, indtrådte en forlegen tavshed. Jeg fortsatte da:

»Har De måske fået mindre gunstige oplysninger om os?«, hvortil der blev svaret: »Det kan man egentlig ikke sige, men Deres bank er vist meget lille!«. Ordlyden af de københavnske bankers oplysninger blev mig ikke meddelt, men jeg fortsatte:

»Det drejer sig om, hvorvidt Deres firma kan regne med, at Revisionsbanken, når aktietegningen har fundet sted, kan og vil umiddelbart efter remittere Dem det tegnede beløb, indtil 2 mill. kr. Ville De føle Dem rolige, hvis vi i Nationalbanken deponerede ½ mill. kr. danske kreditforeningsobligationer til sikkerhed for, at vi opfylder vore forpligtelser?«

»Hvornår kunne dette ske?«

»I dag, telegrafisk.«

De to direktører foreslog nu en pause, som jeg gik ud fra skulle benyttes til en telefonsamtale med geheimeråden. Da forhandlingen blev genoptaget, gennemgik vi alle enkeltheder, og i løbet af en times tid havde vi udarbejdet en formel overenskomst, hvori Revisionsbanken påtog sig at udbyde aktiekapitalen og omgående at remittere det tegnede beløb til firmaet Schichau, som på sin side påtog sig at levere samtlige maskiner i henhold til tidligere tilbud og at garantere den del af aktiekapitalen, som ikke måtte blive tegnet med udbydelsen. Der blev ikke talt yderligere om sikkerhedsstillelse.

Aktietegningen blev en stor succes, og det fulde beløb blev omgående afsendt til firmaet Schichau, men sukkerfabrikken Vestsjælland kom ud for adskillige vanskeligheder, idet man var kommet så langt hen på året, at fabrikkens igangsættelse måtte udskydes et år. Der måtte forhandles med firmaet Schichau om optagelse af et betydeligt lån, og jeg blev tilkaldt til denne forhandling, som resulterede i, at Revisionsbanken skulle yde lånet mod kontant deponering af hele beløbet fra firmaet Schichau. Lawaetz, som var en vanskelig mand, gik ind på at træde tilbage som formand og på, at Revisionsbanken skulle udpege en ny formand, men fik dog den indrømmelse, at han kunne placere lånet i en anden bank på Revisionsbankens betingelser. Det viste sig, at Københavns Handelsbank var villig til at afløse Revisionsbanken, og den udpegede da ingeniør Poul Larsen[93] af firmaet F. L. Smidth & Co. som formand. Dette skete kort før min indtrædelse i ministeriet Zahle.

I 1912, kort efter Revisionsbankens overflytning til den nye bygning i Frederiksberggade, skulle der vælges en ny direktør i Nationalbanken i stedet for afdøde nationalbankdirektør Tvermoes[94]. Repræsentantskabet var delt i tre grupper, een, som ønskede cand. polit. Carl Thalbitzer[95], der støttedes af direktionen, en anden, som ønskede grosserer Westy Stephensen[96], og en tredie, som ønskede mig. De to grupper havde aftalt, at de ville slutte sig sammen om den af deres kandidater, som ved prøvevalget fik flest stemmer. Ved prøvevalget om formiddagen fik Thalbitzer 3 stemmer, Stephensen 4 og jeg 5 stemmer. Da dette rygtedes, fik geheimeetatsråd P. N. Damm travlt, og det lykkedes ham i middagspausen at tilvejebringe forståelse mellem de tre grupper om, at de alle skulle stemme på Westy Stephensen. Jeg vil ikke nægte, at jeg derved kom til at nære yderligere bitterhed mod geheimeetatsråd Damm. På den anden side har jeg altid kunnet erkende, at valget af Westy Stephensen var fortrinligt.

Skønt beskeden af optræden og lidet talende var han overordentlig indsigtsfuld, og han udøvede en betydningsfuld indflydelse under de vanskelige forhold, som indtrådte efter den første verdenskrigs afslutning.

I sine kommentarer til valget mente Børsen sig berettiget til at profetere, at repræsentantskabet ved næste valg, som ville finde sted et års tid senere, ville samle sig om mig, men da dette valg fandt sted, var jeg afskåret fra at være kandidat, idet jeg i juni 1913 var blevet medlem af ministeriet Zahle.

[Hassing-Jørgensen skildrer i det følgende sin ministertid 1913-20. Dette afsnit er ikke medtaget her.]

Min deltagelse i politik havde jeg ikke tænkt mig nær så langvarig, som den blev, men det var ikke min hensigt at forlade bankvejen. Jeg ville vende tilbage og fortsætte et stykke længere fremme. At Revisionsbanken skulle få en så rivende udvikling, som den fik under krigen, havde jeg ikke tænkt mig. Jeg vidste naturligvis besked derom, men var ikke glad derved, omend jeg ikke anede, hvor usund udviklingen havde været. Sammenslutningen mellem Diskontobanken[97] og Revisionsbanken havde forekommet mig naturlig, men at den også fra Diskontobankens side var et svaghedstegn, vidste jeg ikke. Diskontobanken havde siden 1908 tilhørt hovedbankernes kreds, omend som langt den mindste af dem. Ved sammenslutningen dannedes en hovedbank jævnsides med de tre andre, dog stadig den mindste.

Efter ministeriet Zahles fald ventedes jeg ved lejlighed at skulle have del i den sammensluttede banks ledelse, men det store antal af direktører (6) var en foreløbig hindring. I 1921 modtog jeg dog valg til bankrådet og kontrolkomiteen og blev valgt til formand i Revisions- og Forvaltnings-Institutet, hvorved jeg sikredes en vis indkomst. Ved bankens regnskabsaflæggelse for året 1921 blev jeg nogenlunde klar over, at ikke alt var, som det burde være, og kursen på bankens aktier var stærkt vigende. Direktionen opfordrede mig da i begyndelsen af 1922 til at søge en forhandling med Nationalbanken for at få den til at støtte aktiekursen ved opkøb, hvad Nationalbanken dog ikke ville gå med til uden i forbindelse med de øvrige hovedbanker. Efter at den havde forhandlet med disse, blev jeg tilkaldt til en ny forhandling og fik da den meddelelse, at man var villig til i begrænset omfang at støtte kursen, hvis jeg ville indtræde i Diskonto- og Revisionsbankens direktion. Jeg var meget lidt glad for denne vending. Heller ikke bankens direktører var glade for den. Men hvorledes skulle

man få det afværget? Turde man lade den uheldige kursudvikling fortsætte til skade for bankens anseelse? Og turde jeg sige nej og derved forskærtse en meget ønskelig hjælp?

En alvorlig krise var allerede under udvikling i erhvervslivet, og at der var lidt og skulle lides meget betydelige tab, kunne der ikke være tvivl om, efter at der efter krigens ophør var købt uhyre store varepartier fra udlandet og kontraheret en mængde skibsbygninger til meget høje priser. De utroligt høje priser truede alle brancher og alle pengeinstituter, og under konjunkturopgangen var der kun sørget for en mangelfuld konsolidering. Jeg havde oplevet adskillige kriser, og hver gang havde dog forholdene trukket sig i lave. Spørgsmålet var i hovedsagen, hvor hurtigt et prisfald ville slå igennem, og hvor dybt det ville ramme. Det var ikke muligt for mig mere end for alle andre at bedømme dette. Jeg ræsonnerede da ganske enkelt. Krisen har først ramt Diskonto- og Revisionsbanken. Det er her, konsolideringsbestræbelserne må begynde. Jeg kan sætte al kraft ind på at nedbringe bankens engagementer og undgå alle nye risici. Nu tror hovedbankerne, at jeg snarere end nogen anden vil være egnet til at gennemføre denne konsolidering, og at min indtræden vil styrke bankens anseelse. Er det så rigtigt at sige nej? Jeg sagde altså ja, men den dag mødte jeg min skæbne. Fra den dag var jeg uløseligt knyttet til Diskonto- og Revisionsbanken. Fra den dag havde jeg ikke en rolig time. Bankdirektør Brorson[98], som havde været svagelig i nogen tid, tilbød at træde tilbage, og kort efter tilbød også direktør Wellendorf at gå. Meget kort tid efter min indtræden opdagede jeg, at hovedbogholderen havde bedraget banken for 700.000 kr., og en sådan kendsgerning måtte selvfølgelig straks meddeles offentlig, men det var jo ikke nogen heldig debut. Min efterfølgende trængen til bunds i engagementerne gav et bedrøveligt resultat og overbeviste mig om, at bankens status ikke kunne opretholdes. Jeg fandt det da nødvendigt at gennemføre en rekonstruktion ved afskrivning af de åbenbart uholdbare engagementer, hvorved ikke blot reservefonden måtte afskrives, men også en del af aktiekapitalen, og en sådan operation kunne jeg ikke tænke mig gennemført uden, at den ville medføre betalingsstandsning, medmindre i hvert fald en del af afskrivningen opvejedes ved tilførsel af ny aktiekapital. Herom måtte jeg forhandle med Nationalbanken og de andre hovedbanker. Det lykkedes, om end med stort besvær. Aktiekapitalen blev nedskrevet med [ca. 54] % til [22] mill. kr. Reservefonden blev nedskrevet med [ca. 87] % til [2,1 mill. kr.], og nye aktier blev tegnet for [14] mill. kr[99]. Om end jeg ikke kunne bedømme stillingen fuldt ud, havde jeg gerne afskrevet adskilligt mere, eventuelt

hele aktiekapitalen, men dette havde været ensbetydende med en betalingsstandsning, thi det ville have været umuligt at få de andre banker til at gå ind på. Jeg havde spændt buen til det højeste, idet Handelsbanken endog nægtede at gå med til, hvad jeg havde foreslået, og kun samtykkede i at tage del i et driftslån til imødegåelse af, hvad der straks måtte blive

Hassing-Jørgensen portræteret i Politiken den 18. juli 1924, da avisen bragte meddelelsen om Diskonto- og Revisionsbankens betalingsstandsning.

hævet på indlån. Rekonstruktionen blev altså gennemført, men forudsætningen for dens holdbarhed var, at de økonomiske tilstande ikke forværredes, i hvert fald alt for stærkt. Nationalbanken førte vedblivende en henholdende diskontopolitik til gavn for de nominelle værdiers opretholdelse, men til skade for kroneværdien. Dog, den første modgang mødte rekonstruktionen på bankens generalforsamling, hvor nedskrivningerne skulle godkendes. Her mødte redaktør Chr. Reventlow[100] og professor Birck som selvbestaltede opponenter og kritikere. Jeg antager ikke, at de havde nogen risiko hverken som aktionærer eller som indskydere. Alvorligst var en indskudt bemærkning af Birck, da jeg havde udviklet, at banken herefter kunne føres igennem: »Det sætter De altså Deres navn og ære ind på!« Bemærkningen ramte, som Birck havde tænkt sig. Hvad kunne jeg svare andet end ja?

Men de økonomiske forhold udviklede sig ikke efter mine forudsætninger. Få måneder efter Diskontobankens rekonstruktion udsendtes den første meddelelse om Landmandsbankens vanskeligheder, gående ud på, at banken uden for årsregnskabet havde anset det for rigtigt at afskrive betydelige tab på reservefonden og derefter havde formået Nationalbanken til at indskyde en ny reserve på 30 mill. kr. Uroen om Landmandsbanken steg fra dag til dag. Bankinspektøren måtte meddele, at han ikke havde kunnet anse bankens afskrivninger for på langt nær fyldestgørende. Inden året var omme, erkendtes hele aktiekapitalen at være tabt, og staten påtog sig garanti for indlånene, ...

[Her standser Hassing-Jørgensens erindringer].

Noter

1. Død 1903.
2. Død 1912.
3. 1804-74, søn af papirfabrikanten og politikeren J. C. Drewsen, Strandmøllen. Da Silkeborg Papirfabrik startede i 1844, flyttede M. D. hertil fra København og boede her indtil et år før sin død, da han flyttede tilbage til København. Fabrikken havde han afstået i 1870.
4. 1841-1921, kom 1871 til Silkeborg, hvor han overtog en friskole, der havde eksisteret fra omkring 1860. Skolen udvides 1881 med en realskole og ledes fra 1881 til 1890 af Joh. P. Andersen i fællesskab med Kr. Johansen, idet Andersen især tog sig af børneskolen. Han ophører som lærer i 1890, da skolen sælges til P. J. M. Vinther og A. H. N. Kirkeskov (se note 10 og 11).
5. 1852-1931, kom 1881 til Silkeborg, hvor han sammen med Joh. P. Andersen ledede Silkeborg Fri- og Realskole, idet han først og fremmest tog sig af realskolen. 1886 oprettede Johansen den første seminarieklasse ved skolen og startede dermed Silkeborg Seminarium. Da han og Joh. P. Andersen i 1890 solgte skolen, ophørte han med skolearbejde og beskæftigede sig derefter med mange forskellige ting, bogtrykkeri, bankvæsen og jordspekulation.

6. 1855-1935, blev 1882 leder af en mindre pigeskole i Silkeborg. Skolen udvidedes stærkt, fik lærerseminarium knyttet til i 1896 og gymnasium i 1907.
7. Anna Höltzermann, 1862-1933, lærerinde på Th. Langs skole 1882 og senere dens forstanderinde.
8. 1882-1955, cand. jur. 1908, i indenrigsministeriet, 1926-35 amtmand over Thisted amt, 1935-52 stiftamtmand over Københavns og Roskilde amter og amtmand over Københavns amt.
9. 1890-1957, direktør i Nationalbanken 1939-57.
10. 1863-1944, lærer på Silkeborg Realskole og Silkeborg Seminarium fra 1886, 1890 overtog han sammen med Kirkeskov (se note 11) de to skoler og blev forstander for seminariet.
11. 1863-1928, lærer på Silkeborg Realskole fra 1887, 1890 overtog han sammen med Vinther Silkeborg Seminarium og Silkeborg Realskole og var leder af realskolen til 1907.
12. 1828-1914. Ejendommen ligger i Vostrup, nu Tarmvej 63.
13. 1857-1907, direktør i Silkeborg Bank fra 1882 til sin død.
14. 1852-1912, birkefuldmægtig i Silkeborg 1875-1902, fra 1882 direktør i Silkeborg Bank, fra 1904 tillige medlem af direktionen for Ny jysk Kreditforening.
15. 1852-1937, stifter af og direktør for ØK.
16. Da Københavns Diskontobank og Revisionsbank i 1924 måtte standse betalingerne, valgte Hassing-Jørgenen at gå i frivillig landflygtighed i Schweiz. Han havde i 1922 ved bankens rekonstruktion erklæret, at banken herefter kunne føres videre (jf. side 154), og da dette ikke kunne lade sig gøre, følte han, at han måtte forlade landet. Først i 1929 vendte Hassing-Jørgensen tilbage.
17. 1829-91, venstrepolitiker, skoleforstander og bladudgiver.
18. 1848-1903, venstrepolitiker.
19. Viggo Hørup, 1941-1902, venstrepolitiker, i modsætning til Berg og Holm imod forlig med Højre, redaktør, trafikminister 1901 til sin død.
20. 1832-1910, norsk digter.
21. Oprettet 1882 som Foreningen til Danmarks Neutralisering, fra 1885 Dansk Fredsforening. Bjørnson arbejdede stærkt for fredssagen.
22. 1841-1917, digter, folkehøjskolelærer, unitarpræst i USA 1881-93.
23. 1865-1947, redaktionssekretær ved Silkeborg Avis 1884, dens redaktør fra 1891, 1899-1940 tillige udgiver.
24. 1838-1902, redaktør for og udgiver af Silkeborg Avis fra 1862 til henholdsvis 1891 og 1899.
25. 1829-1901, bl.a. direktør for Privatbanken 1857-97.
26. Oversigtsværk over danske aktie- og obligationsudstedende foretagender, startet 1883 af Theodor Green (1838-1909).
27. 1840-1934, købmandsforretning i Sæby frem til 1896, i direktionen for Sæby Bank 1894-1924.
28. Niels Andreas Buchwald Ørum, 1828-1915, brygger og strandingskommissionær, i direktionen for Sæby Bank 1894-1914.
29. Niels Petersen Jensen Hellum, 1837-1918, by- og herredsfuldmægtig 1868-1900, i direktionen for Sæby Bank 1894-95, i repræsentantskabet 1907-15.
30. 1836-1904, bogbinder i Sæby 1860, boghandler fra 1878 til sin død, i direktionen for Sæby Bank fra 1894 til sin død.
31. 1863-1928, købmand i Sæby 1893, i direktionen for Sæby Bank 1895-96 og i repræsentantskabet 1894-97 og 1911-28.
32. 1869-1935, sagfører i Sæby fra 1895, medlem af repræsentantskabet for Sæby Bank 1897-1933, fra 1911 som formand.
33. 1859-1935, startede 1884 i faderens navn firmaet J. Lauritzens Trælastforretning i Esbjerg, hvortil senere føjedes forretning i andre varer. 1895 oprettede han dampskibsselskabet Vesterhavet.
34. 1895 i Silkeborg med Gravina Graversen (1874-1901).

35. 1862-1938, sagfører og sagførerfuldmægtig i en række byer, fra 1899-1924 praksis i Esbjerg.
36. 1853-1921, anlagde 1876 sammen med en kompagnon Esbjerg Jernstøberi, eneejer 1882, sælger det 1896, formand for bankrådet for A/S Handelsbanken i Esbjerg 1896-98.
37. 1855-1935, oprettede 1893 en isenkramhandel, der nogle år senere indgår i en tømmerhandel. Efter dennes likvidation danner han et nyt firma, L. Bøtker's Tømmerhandel A/S.
38. 1839-1918, direktør for Handelsbanken fra 1888 til sin død.
39. Johan Carlsen, 1857-1931, kontorchef i Handelsbanken.
40. 1861-1935, ansat i Jydsk Handels- og Landbrugsbank 1887, direktør i Revisionsbanken 1903-09, i Den sjællandske Bondestands Sparekasse 1909-10, i Københavns Låne- og Diskontobank 1910-19 og i Københavns Diskontobank og Revisionsbank 1919-21.
41. 1859-1946, overretssagfører 1891, fra 1893-1936 i København.
42. Det har ikke været muligt at finde ud af, hvem denne Jensen var.
43. 1861-1937, direktør for Aarhuus Privatbank 1888-1909, for Handelsbanken 1909-31.
44. Chartered accountants må nærmest oversættes med autoriserede revisorer. I Skotland fra 1853 og i England fra 1880 finder man private sammenslutninger af revisorer, der ved kongelig »charter« fik ret til at kalde sig »chartered accountants« mod at stå inde for medlemmernes faglige dygtighed.
45. 1860-1937, overretssagfører 1888, juridisk direktør for Den sjællandske Bondestands Sparekasse fra 1909 til sin død.
46. 1856-1927, leder af vekselerer- og bankfirmaet M. H. Cohen & Lamm fra 1880, medlem af Revisionsbankens bankråd fra 1903, formand for samme 1904-18, medlem af Københavns Diskontobank og Revisionsbanks bankråd 1919-21.
47. Gustav Budde-Lund, 1846-1911, indehaver af Københavns Pensel, Børste- og Gadekostefabrik 1874-99.
48. 1866-1928, grundlagde i 1899 et reklamebureau i København, var vel den første »reklamemand« i Danmark.
49. Det tredobbelt forenede Begravelsesselskab blev stiftet 1760 som et af de første begravelsesselskaber i landet.
50. Foreningen af københavnske Skotøjsfabrikanter, dannet 1890, dens akkordafdeling oprettet 1901.
51. S. Johnsen, 1836-1907, formand for Skotøjsfabrikantforeningen fra dens start i 1890 til sin død.
52. Anton Scheel, 1860-1937, administrerende direktør i Hertz Garveri & Skotøjsfabrik, senere M. J. Ballins Sønner & Hertz Garverier & Skotøjsfabrik 1900-1928.
53. Hertz Garveri & Skotøjsfabrik blev grundlagt som garveri i 1821, skotøjsfabrikken startede i 1898. 1918 blev virksomheden sluttet sammen med M. J. Ballins Sønner.
54. 1844-1919, købmand i Århus 1873-93, derefter grosserer i København, kommitteret i Revisionsbanken fra 1903 til sin død.
55. V. Clausen, 1866-1945, etablerede sin papirhandel i København i 1897.
56. 1849-1925, forlagsboghandler, bl.a. 1903-14 meddirektør for Gyldendalske Boghandel Nordisk Forlag.
57. Se side 146.
58. 1881-1968, i Revisionsbanken 1903-12, derefter i Revisions- og Forvaltnings-Institutet og dets direktør 1918-57.
59. A. H. Willendorff, 1874-1956, i Revisionsbanken 1905-12, direktør i Revisions- og Forvaltnings-Institutet 1912-18, derefter direktør i Revisionsbanken og senere i Københavns Diskontobank og Revisionsbank 1918-21.
60. 1859-1928, maler, borgerrepræsentant 1893-1903, borgmester for 2. afd. 1903-24, derefter overpræsident til sin død.
61. 1853-1925, medlem af Københavns borgerrepræsentation 1893-1904, derefter rådmand til sin død.

62. 1875-1948, ansat i Københavns magistrat fra 1900, direktør for hovedbogholderiet og revision 1918-30, departementschef i finansministeriet 1930-42.
63. Se side 147.
64. Efter 1902 havde der specielt i København fundet et omfattende byggeri sted, der i 1907 viste sig vanskeligt at udleje, og de banker, der havde finansieret de foregående års byggespekulation, led betydelige tab og måtte have støtte fra staten, Nationalbanken og de store hovedbanker.
65. P. A. Alberti, 1851-1932, justitsminister 1901-08, 1890-1908 formand for Den sjællandske Bondestands Sparekasse, 1888 stifter af Danske Landmænds Smøreksportforening og dens formand til 1908. Meldte sig 1908 til politiet og idømtes 1910 8 års tugthus for bedrageri og falskneri mod sparekassen og eksportforeningen. Skandalen bevirkede 1908, at venstrestatsministeren J. C. Christensen trådte tilbage, men ministeriet blev rekonstrueret under Niels Neergaard.
66. 1868-1921, venstrepolitiker, redaktør, indenrigsminister 1905-08 og 1920-21.
67. 1861-1925, prokurist i Messen, derefter fra 1910 statsautoriseret revisor, medstifter af Foreningen af autoriserede revisorer og dens formand fra 1921 til sin død.
68. Messen oprettedes i 1880 som detailmanufakturforretning for firmaet Hilligsøe, Kødt & Co. Forretningen lå i Købmagergade, Kbh., og havde i en periode filialer over hele landet.
69. Johannes Feldthusen, 1836-1917, gårdejer, venstrepolitiker, i folketinget 1876-79 og 1881-87 samt 1890-92, formand for Den sjællandske Bondestands Sparekasses tilsynsråd 1909-15.
70. 1844-1927, fri- og højskolelærer, bladudgiver, venstrepolitiker, minister i en række regeringer, bl.a. indenrigsminister 1908-09.
71. J. N. Gyring, 1865-1948, direktør for Morsø Bank 1893-1910 og for Den Sjællandske Bondestands Sparekasse 1910-35.
72. 1871-1933, professor i statsvidenskab, medlem af folketinget (konservativ) 1903-10 og 1918-20.
73. 1861-1943, skibsreder, handelsminister 1908-09, medlem af bestyrelsen for Revisions- og Forvaltnings-Institutet fra 1924 til sin død.
74. 1866-1939, højesteretssagfører 1910, kst. kammeradvokat 1910-35.
75. 1875-1931, redaktør af Børsen 1901-19, udgiver af Greens Fonds og Aktier 1902-19, Nationalbankdirektør 1923-31, formand for Revisions- og Forvaltnings-Institutet 1923-31, formand i likvidationskomiteen for Københavns Diskontobank og Revisionsbank 1924.
76. 1875-1940, kontorchef i Revisionsbanken fra 1910, direktør i samme 1913-19, derefter til 1923 direktør i Københavns Diskontobank og Revisionsbank.
77. Hassing-Jørgensen husker forkert her. Udvidelsen til 2 mill. kr. skete allerede 1907, mens Chr. Fabricius først ansattes 1910.
78. 1842-1917, medlem af Revisionsbankens bankråd fra 1909 (og ikke 1910) til sin død.
79. Frantz Rasmussen, 1854-1912, lærer i Skovshoved fra 1876, medlem af Gentofte sogneråd 1898-1909, formand for Danmarks Lærerforening 1902-06, formand for Ordrup-Charlottenlund Bank fra 1905 til sin død.
80. 1867-1944, overretssagfører 1895-1939, medlem af bestyrelsen for Ordrup-Charlottenlund Bank fra 1905 til sin død.
81. 1865-1937, fuldmægtig, senere bankbestyrer i Privatbanken, 1905 til sin død medlem af bestyrelsen for Ordrup-Charlottenlund Bank, fra 1920 som næstformand.
82. Ludvig Frederik Andresen, 1866-1959, medlem af bestyrelsen for Ordrup-Charlottenlund Bank fra 1905 til sin død, 1921-53 som formand.
83. Johs. Tofte, 1876-1954, startede isenkramforretning 1902, medlem af bestyrelsen for Ordrup-Charlottenlund Bank 1905-30, derefter i bankens repræsentantskab til 1953.
84. Niels Jacobsen, 1840-1920, tømrermester i Ordrup fra 1860'erne, medlem af sognerådet 1880-85, medlem af bestyrelsen for Ordrup-Charlottenlund Bank fra 1905 til sin død.
85. Frederik Schiøth, 1852-1930, drev fra 1876 snedkerforretning og ligkistemagasin i Gentofte, medlem af bestyrelsen for Ordrup-Charlottenlund Bank fra 1905 til sin død.
86. Stiftet 1905, nu Århus Bank.

87. Theodor Andersen-Alstrup, 1868-1947, direktør for Købmands- og Håndværkerbanken 1905-15, generaldirektør for DSB 1915-31.
88. 1874-1944, redaktør af Børsen fra 1901 til sin død og udgiver af Greens Danske Fonds og Aktier fra 1902 til sin død.
89. Carl Lawaetz, 1868-1944, forpagter og ejer af en række sjællandske godser, var med til at stifte sukkerfabrikken Vestsjælland i 1911.
90. Axel Heide, 1861-1915, direktør i Privatbanken fra 1897 til sin død.
91. Carl H. Ziese, 1848-1917, efter Ferdinand Schichaus død 1896 indehaver og chef for virksomheden F. Schichau.
92. F. Schichau, skibsværft og maskinfabrik, grundlagt 1837 af Ferdinand Schichau, lå før 2. verdenskrig i Elbing i nærheden af Gdansk, men ligger i dag i Bremerhaven.
93. 1859-1935, medindehaver af F. L. Smidth & Co. fra 1887, eneindehaver 1923.
94. Rudolph Tvermoes, 1832-1912, direktør i Nationalbanken fra 1892 til sin død.
95. 1876-1970, ansat i Nationalbanken 1901-14, redaktør/udgiver af Finanstidende fra 1915 til sin død, direktør i Kongeriget Danmarks Hypotekbank 1940-54, medlem af Nationalbankens repræsentantskab 1922-66.
96. 1868-1950, medindehaver af grossererfirmaet Chr. Nielsen 1899-1913, direktør i Nationalbanken 1913-39.
97. Københavns Låne- og Diskontobank og Revisionsbanken blev sammensluttet i 1919 under navnet Københavns Diskontobank og Revisionsbank.
98. Carl J. Brorson, 1862-1931, kontorchef i Københavns Låne- og Diskontobank fra 1895, direktør i samme 1904-19, derefter til 1921 i Københavns Diskontobank og Revisionsbank.
99. Bankens aktiekapital udgjorde før rekonstruktionen 48 mill. kr., men efter rekonstruktionen den 29. januar 1922 vedtoges det på den årlige ordinære generalforsamling at afskrive 4 mill. kr. på aktiekapitalen, at nedskrive den således til 44 mill. kr. reducerede aktiekapital med 50% til 22 mill. kr. og at udvide aktiekapitalen med 14 mill. kr. nye aktier, der i første omgang skulle overtages af Nationalbanken. Reservefonden udgjorde før rekonstruktionen 16.227.727,57 kr., der blev nedskrevet til 2.210.464,19 kr.
100. 1867-1954, redaktør af en række aviser, sidst Lolland-Falsters Stiftstidende 1901-14, siden en årrække landmand i Skåne og skribent, folketingsmand (uden for partierne) 1906-10.

Træk af den industrielle udvikling 1897-1914

AF JØRGEN FINK

I artiklen dokumenterer seniorstipendiat, cand. mag. Jørgen Fink, at den gængse opfattelse, at provinsen var bestemmende for den industrielle udvikling 1897-1906, er forkert. Provinsen halede ind på København, men nåede ikke dennes niveau. 1906-1914 sakkede provinsen atter bagud på grund af koncentrationstendenser, lokaliseret til København.

Det er den gængse opfattelse, at perioden 1897-1914 falder i to dele m.h.t. den danske industris lokalisering. I den første periode 1897-1906 var det provinsen, der var bestemmende for den industrielle udvikling; i den følgende periode 1906-1914 var det hovedstaden, hvis industri voksede stærkest.[1] Synspunktet går tilbage til Rich. Willerslev, der fremsatte det i 1954 i en artikel, som han skrev i forlængelse af sin disputats.[2] I artiklen præciserer Rich. Willerslev, at hans resultater må vurderes med forbehold som følge af mangler ved kildematerialet, og han gør det yderligere klart, at det kun er antallet af industriarbejdere, han bruger som mål for den industrielle vækst, hvorimod han ikke tager hensyn til faktorer som mekaniseringsgrad, produktionsmåde o.l.[3] Endelig anfører han en klar definition af, hvad han forstår ved industri. Tre kriterier skal være opfyldt: 1) Det skal være virksomheder med mere end 5 arbejdere. 2) De må ikke høre til de traditionelle håndværkerfag. 3) De skal høre til fag, der kan sammenlignes fra industritælling til industritælling. Den konkrete anvendelse af denne definition fremgår af en liste over hvilke fag, der regnes for industrielle.[4] Denne liste tager udgangspunkt i 1914-industritællingen, der havde inddelt virksomhederne i 246 fag, og det fremgår af listen, at Willerslev regner 137 fag med til industrien.[5] Ud fra sin definition når Willerslev frem til følgende tal:

Tabel 1. Antallet af industriarbejdere 1897-1914

	1897	1906	1914
K	ca. 32.050	37.580	47.040
P	ca. 26.690	33.600	38.820
L	ca. 13.860	18.610	21.930
Ialt	72.590	89.790	107.790

Kilde: Willerslev, s. 247
K = København, P = Provinsbyerne, L = Landdistrikterne

Kildegrundlaget er de tre industritællinger 1897, 1906 og 1914. De foretager en tillempet kulturgeografisk inddeling af Danmark i tre områder: København, Provinsbyerne og Landdistrikterne. 1897-tællingen adskiller sig fra de to andre ved at regne Frederiksberg til Provinsbyerne, og Sundbyerne, Valby og Brønshøj til Landdistrikterne, medens de to senere tællinger regner disse områder til København. Det skaber problemer, når det specielt er industriens fordeling på hhv. København og provinsen, der undersøges. Willerslev søger forholdet korrigeret gennem nogle beregninger. De indebærer bl.a., at gennemsnitsstørrelsen på industrivirksomhederne i 1897 beregnes til 50 arbejdere på Frederiksberg mod 117 arbejdere i Sundbyerne m.v.[6] Det er nok et spørgsmål, om det er realistisk at regne med, at forskellen i gennemsnitsstørrelse har været så stor, men nogen direkte indvending skal der ikke rettes på dette punkt. Det skal der derimod på tre andre.

1) Definitionen er for snæver.[7] Det skyldes for en del hensynet til tællingernes sammenlignelighed. Det anføres således som forklaring på, at en så vigtig industri som konfektionsindustrien holdes udenfor. Nu er det klart, at hensynet til sammenligneligheden kommer til at veje tungere, når man som Willerslev undersøger hele perioden 1850-1914, end når man som her begrænser undersøgelsen til perioden 1897-1914, og for sidstnævnte periodes vedkommende forekommer det ikke rimeligt at udelukke konfektionsindustrien, selvom det er korrekt, at der knytter sig særlige problemer til netop denne industri.[8]

Det er imidlertid ikke kun hensynet til sammenligneligheden, der gør definitionen for snæver. Willerslev udelukker de traditionelle håndværksfag uden hensyn til, at i nogle af disse har de store virksomheder fabrikskarakter. Det gælder f.eks. bagere og slagtere, der udelukkes med det resultat, at brødfabrikker, eksportslagterier o.l., der i industritællingerne henregnes til samme rubrik som hhv. bagere og slagtere, også udelukkes.

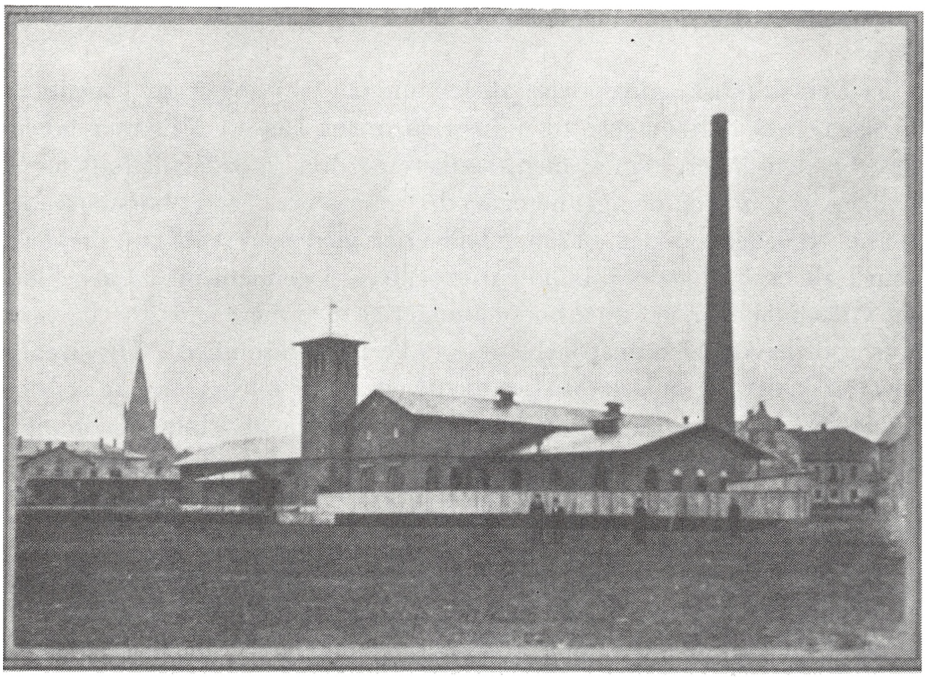

Vejle Bomuldsspinderi 1892

Vejle Bomuldsspinderi 1892.
Der var blevet gjort forsøg med bomuldsspinderi i Danmark 1780-1807 og igen midt i 1800-tallet, men det var først i 1890'erne, at der blev etableret en dansk produktion af bomuldsgarn. Det var altså en ny industrigren i Danmark, og den blev fra starten lagt stort an. Pioneren på området var manufakturhandler og klædefabrikant M. Windfeld-Hansen, der i 1892 oprettede A/S Vejle Bomuldsspinderi. I løbet af 1890'erne blev der oprettet endnu et bomuldsspinderi i Vejle samt et i Ålborg og Odense. De to spinderier i Vejle og spinderiet i Odense blev fra 1901 sluttet sammen til A/S Vejle Bomuldsspinderi. Denne virksomhed oprettede i 1907 et stort nyt spinderi i Valby og nedlagde spinderiet i Odense. Samtidig ændrede den navn til A/S De danske Bomuldsspinderier. Virksomhedens historie afspejler således i det små tekstilindustriens dominans i provinsen 1897-1906, som i den følgende periode aftog mærkbart.
Billedet fra L. Brahe Christensen: Aktieselskabet De danske Bomuldsspinderier.

Det betyder eksempelvis, at de 32 slagterier med mere end 20 arbejdere, der fandtes i 1914, og som tilsammen beskæftigede 1.538 industriarbejdere, ikke regnes med til industrien. Imidlertid er der nogle fabrikker i bager- og slagterfaget, der har specialiseret sig så meget, at de har fået en selvstændig rubrik i industritællingerne, og de bliver regnet med til industrien. Resultatet er at brødfabrikker udelades, men kiksfabrikker medtages, at eksportslagterier, pølsefabrikker og tarmrenserier udelades, men

talgsmelterier og røgerier medtages. Det leder over til den næste indvending.

2) Den praktiske anvendelse af definitionen er i nogen grad arbitrær. F.eks. regnes hattemagere til industrien, mens kasketfabrikanter udelades; børstenbindere regnes med, bødkere og drejere ikke, til trods for at bødkervirksomhederne gennemgående var større end børstenbinderierne.[9] Således var der i 1906 7 bødkerier med mere end 20 arbejdere, som i alt beskæftigede 371 industriarbejdere (i gennemsnit 53 arbejdere pr. virksomhed) mod kun 2 børstenbinderier med mere end 20 arbejdere, som i alt havde 47 industriarbejdere (23,5 pr. virksomhed). Tilsvarende bliver fiskenet- og sækkefabrikker medtaget, mens rebslagerier og sejl- og flagfabrikker udelades. Det indebærer bl.a. at Jacob Holm & Sønners Rebslageri i København ikke regnes med til industrien. Det beskæftigede i 1906 185 og i 1914 215 industriarbejdere.[10] Der findes flere lignende eksempler.

3) Den praktiske anvendelse af definitionen rummer regulære fejl. Det er f.eks. tilfældet med fag, der skiftede karakter i periodens løb. Det illustreres af ølaftapningsanstalterne, som er et af de fag, Willerslev udelader. I 1897 omfattede faget i alt 2 virksomheder med tilsammen 209 industriarbejdere. I 1906 var der kun 1 virksomhed. Den havde 616 arbejdere, og det fremgår, at det var en afdeling på Carlsberg.[11] Men i 1914 havde faget skiftet karakter og omfattede i alt 145 virksomheder, hvoraf kun 1 havde mere end 5 arbejdere – den havde 6. Som nævnt tog Willerslev udgangspunkt i 1914-tællingen, da han afgjorde hvilke fag, der skulle regnes med til industrien, og i den tælling fremstod ølaftapning som et udpræget småvirksomhedsfag, så det kan være rimeligt nok at holde det udenfor set ud fra den tælling, men det er en afgjort fejl, at Willerslev gør det i de to tidligere tællinger, og det får blandt andet den konsekvens for 1906-tallene, at 616 af de 1.014 arbejdere på Carlsberg ikke regnes med til industrien.

Som det fremgår af ovenstående eksempler, er definitionen i sig selv for snæver og den praktiske afgrænsning i nogen grad tilfældig, således at man ikke kan opretholde de resultater vedrørende industriens omfang og geografiske fordeling, som Willerslev nåede frem til.

I det følgende vil der blive brugt en videre industridefinition. Der vil kun blive skelnet mellem små og store virksomheder med 5 arbejdere som skillepunktet, idet dog bygge- og anlægsfagene holdes udenfor. Ved industri forstås altså virksomheder med mere end 5 arbejdere uden for bygge- og anlægsfagene.[12] Denne industridefinition er som nævnt forholdsvis vid,

og til en nøjere karakteristik af den industrielle udvikling vil der blive foretaget en belysning af de forskellige virksomhedsstørrelser og industrielle hovedgrupper. Denne fremgangsmåde fører naturligt nok til andre resultater end dem, Willerslev nåede, men det skal understreges, at der er en kerne af sandhed i disse, som imidlertid slog for stærkt igennem som følge af det meget snævre industribegreb. Den her valgte fremgangsmåde indebærer i øvrigt den fordel, at man slipper for problemerne med, at 1897-tællingens geografiske inddeling afveg fra de to andre tællingers (jvf. ovenfor), idet der i 1906-tællingen findes en tabel, hvor 1897-tallene er korrigeret efter 1906-tællingens principper.[13]

Artiklen består af tre dele. Først behandles industriens omfang og fordeling på de tre geografiske hovedområder København, Provinsbyerne og Landdistrikterne (i tabellerne forkortet K, P og L). Dernæst gives der en karakteristik af de tre områders industriprofil, og endelig gøres der rede for arbejderklassens struktur i de tre områder.

Industriens lokalisering

Som nævnt bliver bygge- og anlægsfagene ikke regnet med til den egentlige industri, men behandlet som et særligt område inden for den samlede industri/håndværkssektor. Indledningsvis skal udviklingen i bygge- og anlægsfagene kort omtales, begrænset til virksomheder med mere end 5 arbejdere, idet der i dette afsnit helt ses bort fra virksomheder med færre arbejdere.

Bygge- og anlægsfagene var den største hovedgruppe i industri- og håndværkssektoren i denne periode, men dens betydning for beskæftigelsen var relativt faldende. I København sank dens andel af samtlige industriarbejdere fra 22,2% i 1897 til 15,1% i 1914; i provinsen fra 25,9% i 1897 til 22,7% i 1914.[14] Det mest markante træk ved udviklingen var den kraftige nedgang i antallet af beskæftigede i København fra 1906 til 1914. Det er byggekrisen i 1907, der her gør sig gældende. Den førte til noget nær en lammelse af byggeriet i København i årene 1908-10. Først fra 1911 begyndte det igen at gå bedre, men endnu i 1914 var man ikke nået op på samme beskæftigelse som i 1906.

Antallet af arbejdere i den egentlige industri fremgår af Tabel 2.[15]

Tabel 2. Antallet af arbejdere i den egentlige industri 1897-1914

	1897	%	1906	%	1914	%	Tilvækstprocenten pr. år 1897-1906		1906-1914	
K	42.369	47,2	53.005	47,7	64.207	48,1	2,8		2,6	
P	32.047	35,7	38.590	34,8	45.344	34,0	2,3	2,5	2,2	2,4
L	15.307	17,1	19.474	17,5	23.895	17,9	3,0		2,8	
Ialt	89.723	100,0	111.069	100,0	133.446	100,0	2,6		2,5	

Kilde: se note 15

Tabellen viser, at Københavns andel af industriarbejderne var svagt stigende i hele perioden, men at denne udvikling var rolig, således at stabiliteten var mere fremtrædende end forandringerne. Sammenlignet med Willerslevs tal (Tabel 1) viser tabellen, at man ikke kan opretholde det synspunkt, at provinsen var førende i den industrielle udvikling 1897-1906.

Tabel 3 illustrerer, hvorledes væksten i antallet af industriarbejdere fordelte sig på de forskellige virksomhedsstørrelser. Der anvendes tre størrelsesgrupper: Virksomheder med 6-20 arbejdere, virksomheder med 21-100 og virksomheder med mere end 100 arbejdere.

Tabel 3. Tilvæksten af industriarbejdere 1897-1914

	1897-1906				1906-1914			
	6-20	21-100	>100	Ialt	6-20	21-100	>100	Ialt
København	780	3.682	6.174	10.636	−353	1.220	10.335	11.202
Provinsen	−210	3.813	7.107	10.710	2.186	4.312	4.677	11.175

Det fremgår af tabellen, at den samlede tilvækst målt i absolutte tal var praktisk talt ligeligt fordelt mellem København og provinsen. Denne ligelighed i tilvækst dækker over betydelige forskelle m.h.t. de forskellige virksomhedsstørrelser. I den henseende faldt udviklingen i to faser. I den første periode 1897-1906 var det inden for de mellemstore virksomheder (6-100 arbejdere) København, der havde den største tilvækst af arbejdere, mens det i de store virksomheder (> 100 arbejdere) var provinsen, der havde den største tilvækst. I den følgende periode 1906-14 var det omvendt. Her havde provinsen den største tilvækst i de mellemstore virksomheder, mens København havde den største tilvækst i de store. Endelig

viser tabellen, at tilvæksten i provinsen var skævt fordelt 1897-1906, og at dette mønster genfindes for Københavns vedkommende 1906-1914.

Tilvæksten af arbejdere i provinsen var altså koncentreret om de store virksomheder 1897-1906, og det var det forhold, der slog så stærkt igennem hos Willerslev, at han mente, at provinsen var industrielt førende i denne periode. En nærmere undersøgelse af dette forhold kræver imidlertid, at de industrielle hovedgrupper bliver inddraget.

Tabel 4. Antallet af arbejdere i de industrielle hovedgrupper 1897-1914[16]

	1897			1906			1914		
	Kbh.	Prov.	Ialt	Kbh.	Prov.	Ialt	Kbh.	Prov.	Ialt
Metal	10.965	8.882	19.847	14.574	11.941	26.515	19.124	16.587	35.711
Nærings-middel	7.883	9.323	17.206	9.047	11.126	20.173	10.734	13.828	24.562
Beklædning	9.418	5.252	14.670	12.747	4.525	17.272	14.979	5.573	20.552
Sten, ler, glas	1.999	9.963	11.962	2.030	10.763	12.793	2.016	12.382	14.398
Tekstil	4.403	6.570	10.973	4.713	9.175	13.888	4.913	8.700	13.613
Teknisk m.v.	5.764	4.742	10.506	7.911	6.561	14.472	10.463	7.970	18.433
Træ og læder	1.937	2.622	4.559	1.983	3.973	5.956	1.978	4.199	6.177
Ialt	42.369	47.354	89.723	53.005	58.064	111.069	64.207	69.239	133.446

Tabel 4 viser, at metal- og næringsmiddelindustrien var de to største grupper i hele perioden. København var førende inden for metalindustrien, og provinsen var førende inden for næringsmiddelindustrien, men forskellen mellem de to områder var ikke så stor, og for begge områders vedkommende var der tale om en støt tilvækst af arbejdere i de to hovedgrupper i hele perioden. Det forholder sig anderledes, når man ser på de tre følgende hovedgrupper. Her havde København en klart dominerende stilling i beklædningsindustrien, mens provinsen dominerede i sten-, ler-, glasindustrien og tekstilindustrien. Samtidig fremgår det, at København og provinsens udvikling ikke gik parallelt i disse tre hovedgrupper.[17] Interessen samler sig om beklædningsindustrien og tekstilindustrien, som specielt i perioden 1897-1906 var de hovedgrupper, hvor udviklingen i København og provinsen forløb mest forskelligt. Det illustreres yderligere af Tabel 5, hvor tilvæksten (positiv eller negativ) af industriarbejdere i provinsen er trukket fra tilvæksten af industriarbejdere i København. Tabellen siger ikke noget om den absolutte tilvækst, men er et mål for forskydningerne mellem de to områder. Positive tal betyder, at udviklingen har været i Københavns favør, negative at den har været i provinsens.

Tabel 5. Tilvæksten af industriarbejdere i København ÷ tilvæksten i provinsen 1897-1914

	1897-1906				1906-1914			
	6-20	21-100	> 100	Ialt	6-20	21-100	> 100	Ialt
Metal	–115	–399	1.064	550	–401	–1.206	1.511	–96
Næringsmiddel	92	–663	–68	–639	–786	–670	441	–1.015
Beklædning	1.233	1.547	1.276	4.056	–326	–329	1.839	1.184
Sten, ler, glas	98	–580	–287	–769	–417	–695	–521	–1.633
Tekstil	400	–13	–2.682	–2.295	69	228	378	675
Teknisk m.v.	–278	718	–112	328	–461	–492	2.096	1.143
Træ og læder	–440	–741	–124	–1.305	–217	72	–86	–231
Ialt	990	–131	–933	–74	–2.539	–3.092	5.658	27

Tabellen viser, at der er markant forskel på udviklingen i perioden 1897-1906 og 1906-1914. I den første periode var beklædnings- og tekstilindustrien klart afgørende for udviklingen, og forskellen mellem København og provinsen var meget stor i de to hovedgrupper. 1906-1914 var billedet mere kompliceret. Generelt var forskellen mellem de to områder mindre, og der var ikke enkelte hovedgrupper, der skilte sig klart ud. Tekstil gled i baggrunden, og udviklingen i beklædningsindustrien lå kvantitativt på linje med tre af de andre hovedgrupper. I tabellen er udviklingen belyst for de forskellige virksomhedsstørrelser, og det fremgår, at også i denne henseende var beklædnings- og tekstilindustrien udslaggivende for udviklingen 1897-1906: At København i denne periode voksede kraftigere end provinsen i de mellemstore virksomheder med 6-100 arbejdere skyldtes beklædningsindustrien (og inden for den specielt konfektionsindustrien), og at provinsen voksede kraftigere end København i de store virksomheder med over 100 arbejdere skyldtes tekstilindustrien. Tekstil- og beklædningsindustrien har altså været afgørende for udviklingen i den første del af perioden. Det forhold skal yderligere belyses af Tabel 6, der viser hvorledes udviklingen tager sig ud, hvis man ser bort fra tekstil- og beklædningsindustrien.

Et af værkstederne i Dansk Beklædningskompagni 1917.
Aktieselskabet Dansk Beklædningsindustri blev oprettet 1905 i København af Poul Pagh. Virksomheden omfattede foruden herre- og børnekonfektion også fremstilling af arbejdstøj og handel en gros med klædevarer. 1917 opkøbte virksomheden Silkeborg Klædefabrik og kombinerede derved som så mange andre virksomheder tekstil- og beklædningsindustri, men føjede sig ind i det generelle mønster med tekstilindustri i provinsen og beklædningsindustri i København.
Billedet fra Aktieselskabet Dansk Beklædnings Kompagni, København, 1917.

Tabel 6. Tilvæksten af industriarbejdere i den egentlige industri ÷ tekstil- og beklædningsindustrien 1897-1914

	1897-1906				1906-1914			
	6-20	21-100	> 100	Ialt	6-20	21-100	> 100	Ialt
København	725	1.689	4.583	6.997	143	979	7.648	8.770
Provinsen	1.368	3.354	4.110	8.832	2.425	3.970	4.207	10.602
Ialt	2.093	5.043	8.693	15.829	2.568	4.949	11.855	19.372

Tabellen viser, at det generelle træk i hele perioden 1897-1914 har været, at provinsen havde en kraftigere tilvækst end København i de mellemstore virksomheder, mens København havde en kraftigere tilvækst end provinsen i de store. Dette mønster blev imidlertid ændret i perioden 1897-

1906 af udviklingen i tekstil- og beklædningsindustrien. København havde en kraftig tilvækst af arbejdere i beklædningsindustrien i de mellemstore virksomheder, mens provinsen – og det var specielt provinsbyerne – oplevede et fald i disse virksomheder. Til gengæld havde provinsen – og det var igen specielt provinsbyerne – en kraftig tilvækst af arbejdere i tekstilindustrien i de store virksomheder. Det var dette forhold, der slog så stærkt igennem hos Willerslev, at han mente, at provinsen var industrielt førende i perioden 1897-1906. Som det fremgår af ovenstående, lader dette synspunkt sig imidlertid ikke opretholde.

Udviklingen var først og fremmest karakteriseret af en relativ stabilitet m.h.t. industriens fordeling mellem København og provinsen med en langsom forskydning i Københavns favør. Grundmønsteret i udviklingen var, at provinsen var førende i de mellemstore virksomheder (6-100 arbejdere), mens København var førende i de store (mere end 100 arbejdere). Dette mønster blev imidlertid vendt om i den første del af perioden (1897-1906) som følge af den særlige udvikling i tekstil- og beklædningsindustrien. Den kraftige tilvækst i konfektionsindustrien i København og den kraftige tilvækst i bomuldsspinderier, trikotagefabrikker og klædefabrikker i provinsbyerne blev afgørende, og det er korrekt, at provinsen var førende i disse fag, men disse fag var ikke så vigtige, at provinsen derved generelt blev førende i den industrielle udvikling. Snarere kan man karakterisere forskellen mellem de to perioder 1897-1906 og 1906-14 sådan, at den første periode var præget af en ekspansion, som for en del foregik inden for helt nye fag, hvor produktionen fra starten blev lagt stort an, og i denne udvikling var provinsen godt med, medens den anden periode mere var karakteriseret af en koncentration af produktionen på store virksomheder, hvilket især fandt sted i København.

Som nævnt brugte Willerslev alene antallet af industriarbejdere som mål på den industrielle udvikling. Når der derfor tales om, at det ene eller det andet område var industrielt 'førende', er der alene tale om fordelingen af tilvæksten i arbejdertal, hvorimod der ikke siges noget om karakteren af det pågældende områdes industri. I det følgende afsnit skal der gives en kort karakteristik af de tre områders industriprofil.

Industriprofil

Man kan først se på, hvad industrien betød i de respektive områder. Et mål for dette kan man finde ved at se på antallet af industriarbejdere (hvorved der altså forstås arbejdere i virksomheder med mere end 5 arbej-

dere uden for byggeri og anlæg) i procent af befolkningen. Det illustreres af Tabel 7.[18]

Tabel 7. Industriarbejdere i % af befolkningen 1897-1914

	1897	1906	1914
K	9,7	10,3	11,0
P	7,3	7,6	7,9
L	1,0	1,2	1,4
Ialt	3,8	4,3	4,7

Tabellen viser, at København var et relativt mere betydningsfuldt industriområde end provinsbyerne og landdistrikterne. Dette indtryk bekræftes, hvis man ser på den gennemsnitlige virksomhedsstørrelse i de tre områder. Det illustreres af Tabel 8.[19]

Tabel 8. De industrielle virksomheders gennemsnitsstørrelse 1897-1914

	1897					1906				1914			
	6-10	11-20	21-50	51-100	>100	6-20	21-100	>100	Ialt	6-20	21-100	>100	Ialt
K	7,4	14,6	30,9	71,6	208,4	10,4	43,7	230,1	33,1	10,1	44,6	245,5	38,9
P	7,5	14,3	30,3	70,7	215,6	10,1	40,0	212,3	25,1	9,9	42,1	209,2	26,5
L	7,3	14,4	31,7	68,2	190,7	9,6	40,6	204,6	23,7	10,0	40,3	232,6	24,7
Ialt	7,4	14,4	30,7	70,8	207,5	10,1	41,9	220,1	28,0	10,0	42,8	231,9	30,8

1897-tallene er ikke fuldt sammenlignelige med de øvrige, idet de også omfatter bygge- og anlægsfagene, ligesom de foretager en mere differentieret inddeling efter virksomhedsstørrelse. Dette forhold har ikke kunnet korrigeres. Men formentlig svarer tallene i grove træk til tallene for den egentlige industri. Under denne forudsætning viser tabellen, at København havde den største gennemsnitlige virksomhedsstørrelse, og at det er et forhold, der blev yderligere accentueret i periodens løb. Provinsbyerne stod klart tilbage for København bortset fra de store virksomheder med over 100 arbejdere i 1897.

Inden for provinsbyerne var der stor forskel på de større og mindre byer. Det illustreres af Tabel 9, der ikke er umiddelbart sammenlignelig med Tabel 7 og 8, idet det ikke har kunnet lade sig gøre at holde hverken virksomheder med 1-5 arbejdere eller bygge- og anlægssektoren ude. I tabellen sondres der mellem de 16 provinsbyer, der i 1914 havde mere end

10.000 indbyggere, og de øvrige.[20] Til sammenligning anføres de tilsvarende tal for København.

Tabel 9.[21] Industritæthed og virksomhedsstørrelse 1906-1914

	1906		1914	
	Indust. besk. pr. 1000 indb.	Antal arb. pr. virks.	Indust. besk. pr. 1000 indb.	Antal arb. pr. virks.
De 16 største provinsbyer	206	4,5	180	4,9
De øvrige provinsbyer	174	2,5	155	2,7
Provinsbyer ialt	193	3,5	170	3,8
København	202	6,5	206	6,4

Tabellen viser, at der var en tydelig forskel mellem de store provinsbyer med mere end 10.000 indbyggere og de øvrige. En sammenligning mellem København og de største provinsbyer viser, at den gennemsnitlige virksomhedsstørrelse i København lå tydeligt over provinsbyernes i hele perioden, og at industriens relative betydning var større i København end i de store provinsbyer i 1914, hvorimod situationen i 1906 var omvendt, idet industriens relative betydning var en smule større i de store provinsbyer end i København. Tiltrods for dette sidste forekommer det rimeligt at sige, at Københavns industriprofil var mere markeret end provinsens. Det illustreres yderligere af Tabel 10, der viser arbejdskraftens fordeling på de forskellige virksomhedsstørrelser.

Tabel 10. Arbejdernes procentvise fordeling efter virksomhedsstørrelse 1897-1914

	1897				1906				1914			
	6-20	21-100	>100	Ialt	6-20	21-100	>100	Ialt	6-20	21-100	>100	Ialt
K	24,7	38,9	36,4	100,0	22,0	38,5	39,5	100,0	18,6	33,4	48,0	100,0
P	43,7	35,0	21,3	100,0	37,3	31,7	31,0	100,0	34,3	33,7	32,0	100,0
L	41,9	32,6	25,5	100,0	41,1	33,4	25,5	100,0	40,8	33,5	25,7	100,0
Ialt	34,7	36,4	28,9	100,0	30,8	35,2	34,0	100,0	28,4	33,5	38,1	100,0

Tabellen viser, at de store virksomheder med mere end 100 arbejdere tegnede sig for en voksende del af beskæftigelsen, og at denne udvikling var nået længst i København, som i hele perioden var førende på dette punkt. Tabellen viser også, at provinsbyerne halede ind på København i

denne henseende 1897-1906, mens København øgede sit forspring i den følgende periode. Ser man nærmere på udviklingen i provinsbyerne 1897-1906, fremgår det af tabellen, at den kraftige tilvækst i de store virksomheder med mere end 100 arbejdere for en del kom i stand i kraft af en forbigående nedgang i den næststørste gruppe (21-100 arbejdere). I virkeligheden var der tale om en polarisering, idet kun virksomheder med 1 og 2 arbejdere og virksomheder med mere end 50 arbejdere havde et voksende antal arbejdere; i de mellemliggende virksomheder faldt antallet.[22] Det er den ovenfor omtalte kombination af et fald i beklædningsindustrien, især i virksomheder med 6-20 arbejdere og en vækst i tekstilindustrien i virksomheder med mere end 100 arbejdere, der her gjorde sig gældende.

Endelig kan man til karakteristik af industrien i de tre områder se på mekaniseringsgraden. Det illustreres af Tabel 11.[23]

Tabel 11. Mekaniseringsgraden 1906-1914

	Virksomheder med mek. kraft i % af samtlige virksomh.		Gennemsnitligt antal hk. pr. virksomhed			
	1906	1914	1906		1914	
K	39,3	57,1	37,3		47,4	
P	44,4	57,7	30,0	33,8	35,6	43,9
L	43,2	57,0	40,3		56,7	
Ialt	42,3	57,3	35,0		45,0	

Tabellen omfatter også bygge- og anlægsfagene. Den viser, at Københavns position m.h.t. mekaniseringsgrad ikke afveg så meget fra provinsens. København var noget bagefter provinsen m.h.t. mekaniseringens udbredelse, især i 1906, men var til gengæld førende m.h.t. maskinstyrken. Det gælder dog kun i sammenligning med hele provinsen, idet maskinstyrken i landdistrikterne var større end i København. Det hænger sammen med, at konfektionsindustrien, der var meget udbredt i København, og som var svagt mekaniseret, trak Københavns gennemsnit ned, medens den meget mekaniserede papir- og cementindustri, der dominerede inden for landdistrikterne, trak gennemsnittet i dette område op.

København var perioden igennem det område, hvor den industrielle udvikling var nået længst: Sammenlignet med provinsen betød industrien relativt mere i København, virksomhedernes gennemsnitsstørrelse var højere, og de største virksomheder med mere end 100 arbejdere havde en større andel af beskæftigelsen. Mekaniseringen var ikke så udbredt i Kø-

benhavn som i provinsen, men til gengæld var den gennemsnitlige maskinstyrke større. Alt i alt må man sige, at København i hele perioden havde den mest markante industriprofil og i den forstand var industrielt førende. Provinsbyerne halede ganske vist ind på København i perioden 1897-1906 som det f.eks. ses af tabel 10, men de nåede ikke op på Københavns niveau.

Generelt var industrien i København mere specialiseret end provinsens med et præg i en række fag af luksus- eller kunstnerisk industri. Landdistrikternes industri var præget af den lokalbundne (cement, teglværk) eller landbrugsrelaterede (maskinværksted) produktion. Provinsbyernes industriprofil lå midt imellem Københavns og landdistrikternes.[24] Som helhed mindede den mere om Københavns end om landdistrikternes, men det afhang i øvrigt af bystørrelsen. Grænsen, som naturligvis ikke var skarp, gik ved byer med 10.000 indbyggere. De store provinsbyer med mere end 10.000 indbyggere havde gennemgående et langt mere udtalt industripræg end de mindre, jvf. Tabel 9.

Arbejderklassens struktur

I de foregående to afsnit er industriudviklingen fortrinsvis blevet belyst ved hjælp af antallet af industriarbejdere. Derved har afsnittene indirekte bidraget til at belyse udviklingen i arbejderklassens struktur. Dette emne skal i dette afsnit tages op til nærmere behandling.

Industri og håndværk udgør kun en del af arbejderklassens beskæftigelsesområde; inden for landbrug m.v., handel og transport findes der også store grupper af arbejdere. Den foreliggende undersøgelse begrænser sig til industri og håndværk og kan altså kun belyse udviklingen i dele af arbejderklassens struktur. Så vigtige grupper som landarbejdere, søfolk, havnearbejdere, lager- og pakhusarbejdere og kuske lades ude af betragtning. Til gengæld omfatter undersøgelsen de egentlige industrielle arbejdere i hele industri- og håndværkssektoren, det vil sige at såvel bygge- og anlægsfagene som de små virksomheder med 1-5 arbejdere er taget med. Afsnittet falder i to dele. Først skitseres udviklingen i arbejderklassens fordeling efter lokalitet og virksomhedsstørrelse samt dens kønsmæssige og uddannelsesmæssige sammensætning. Dernæst gives der et kort rids af struktur og udvikling i hvert af de tre geografiske områder.

Arbejdskraftens fordeling efter lokalitet og virksomhedsstørrelse fremgår af Tabel 12.[25]

G. R. Berg (1844-1906), Svendborg, kombinerede manufakturhandel med konfektionsindustri. Virksomheden blev i Dansk Industriberetning 1906 betegnet som den største herrekonfektionsfabrik i provinsen. Den blev imidlertid ikke optaget i nogen af de tre industritællinger 1897-1914. (Karl Beukel og John W. Oldam: Udviklingslinjer i dansk konfektions- og hatteindustris historie 1870-1914. Erhvervshistorisk Årbog, 1966 s. 113). Eksemplet viser, at oplysningerne i industritællingerne ikke kan regnes for udtømmende. De to tællinger i 1897 og 1914 byggede på lister, som kommunerne udarbejdede over de industrielle virksomheder i området, og de har givetvis overset en del virksomheder især af hjemmeindustriel karakter. Tællingen i 1906 byggede på lister fra folketællingen samme år og anses derfor for at være mere udtømmende, men som eksemplet viser, nåede den heller ikke til bunds, og selv store virksomheder kunne blive overset, hvis de blev drevet som hjemmeindustri eller i forbindelse med andet erhverv. Industritællingerne kan derfor ikke regnes for fuldt pålidelige.
Billedet fra Danmarks industrielle etablissementer 1888.

Tabel 12. Arbejdere i industri og håndværk 1897-1914. Procenttal.

	1897				1906				1914			
	K	P	L	Ialt	K	P	L	Ialt	K	P	L	Ialt
1-5	14,9	30,9	59,8	33,0	15,4	28,3	54,5	30,6	14,4	26,8	51,3	29,0
6-20	21,0	30,2	16,8	23,2	18,5	26,8	18,7	21,4	15,9	25,0	19,9	20.2
21-100	33,2	24,2	13,1	24,4	32,6	22,7	15,2	24,4	28,6	24,7	16,3	23,8
> 100	30,9	14,7	10,3	19,4	33,5	22,2	11,6	23,6	41,1	23,5	12,5	27,0
Ialt	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Tabellen viser, at de små virksomheder med 1-5 arbejdere tegnede sig for

en svindende del af beskæftigelsen. Sammenlignet med Tabel 10 viser Tabel 12, at de tre områders industrielle særpræg yderligere accentueres, når man inddrager byggeområdet og de små virksomheder (jfr. Tabel 10). København havde ved periodens begyndelse haft tyngdepunkt i de store virksomheder, og det forhold blev mere udtalt i periodens løb. Landdistrikterne havde derimod tyngdepunkt i de små virksomheder, og trods en nedgang i disses andel tegnede de sig endnu i 1914 for over 50% af beskæftigelsen i industri/håndværk på landet. Provinsbyernes udvikling fulgte den generelle tendens til, at de større virksomheder repræsenterede en voksende del af beskæftigelsen, men alligevel var situationen i 1914 stadig den, at de små virksomheder med 1-5 arbejdere havde den største andel af beskæftigelsen og de store med mere end 100 arbejdere den mindste. Tabellen bekræfter altså billedet af København som det industrielt mest udviklede område.

Man kan dernæst se på kønsfordelingen inden for arbejderklassen. Den illustreres i hovedtrækkene af Tabel 13.[26]

Tabel 13. De kvindelige arbejdere i % af samtlige arbejdere 1897-1914

	1897	1906	1914
K	29,4	32,1	35,7
P	17,1	20,7	21,9
L	14,4	13,4	11,9
Ialt	20,8	23,1	24,3

Tabellen viser, at de kvindelige arbejderes andel var voksende i periodens løb. Det skyldes udviklingen i byerne, idet landdistrikterne afveg fra det generelle mønster og viste et fald i kvindernes relative betydning. Tabellen viser i øvrigt, at København var klart førende m.h.t. de kvindelige arbejderes andel i beskæftigelsen, selvom provinsbyerne halede ind på København 1897-1906. Dette sidste hænger sammen med den kraftige tilvækst i tekstilindustrien i denne periode, jvf. ovenfor.

De kvindelige arbejderes fordeling på de forskellige virksomhedsstørrelser fremgår af Tabel 14.[27]

Tabel 14. De kvindelige arbejdere fordelt efter virksomhedsstørrelse 1897-1914. Absolutte tal og % af samtlige arbejdere.

	1906							
	K	%	P	%	L	%	Ialt	%
1-5	3.987	32,6	3.663	18,4	3.996	12,7	11.646	18,3
6-20	4.103	28,0	2.943	15,7	836	7,8	7.882	17,9
21-100 / > 100	17.268	33,1	7.920	25,2	2.901	18,8	28.089	28,4
Ialt	25.358	32,1	14.526	20,7	7.733	13,4	47.617	23,1

	1914							
	K	%	P	%	L	%	Ialt	%
1-5	4.323	34,1	3.802	18,0	3.835	11,4	11.960	17,7
6-20	3.821	27,2	3.217	16,3	983	7,5	8.021	17,1
21-100	9.286	36,8	3.972	20,4	1.537	14,4	14.795	26,7
>100	14.092	38,8	6.227	33,7	1.447	17,7	21.766	34,5
Ialt	31.522	35,7	17.218	21,9	7.802	11,9	56.542	24,3

Som det ses, var det et gennemgående træk, at kvinderne var svagest repræsenteret i virksomheder med 6-20 arbejdere, en kategori der typisk omfattede de mellemstore håndværksvirksomheder i byggefagene, brødfabrikker, maskinfabrikker og lignende fag med mange faglærte mænd. Der var forholdsvis flere kvinder i de små virksomheder, blandt dem mange syersker, men forholdsvis flest i de største virksomheder.

De kvindelige arbejdere var koncentreret på 4 af de 11 industrielle hovedgrupper; de resterende 7 beskæftigede ikke over 10% af de kvindelige arbejdere, som heller ikke udgjorde nogen stor andel (varierende fra 0,6%-8,3%) af den samlede arbejdsstyrke i disse 7 hovedgrupper. De kvindelige arbejderes antal og andel af den samlede beskæftigelse i de 4 betydningsfulde hovedgrupper illustreres af Tabel 15.[28]

Tabel 15. De kvindelige arbejderes antal og andel af beskæftigelsen i udvalgte hovedgrupper 1897-1914

	1897		1906		1914	
	Antal	%	Antal	%	Antal	%
Næringsmiddel	7.400	24,3	10.068	30,3	12.243	32,1
Tekstil	7.782	62,1	9.269	64,9	9.838	68,4
Beklædning	14.827	52,4	19.373	61,3	23.384	66,3
Teknisk m.v.	3.790	30,2	5.169	31,4	6.603	31,2

Tabellen viser, at tekstil- og beklædningsindustrien klart var de to hovedgrupper, hvor den kvindelige arbejdskraft betød mest, et forhold som blev yderligere accentueret i periodens løb. Således steg kvindernes andel af beskæftigelsen i beklædningsindustrien fra godt halvdelen i 1897 til 2/3 i 1914. Det ses også af tabellen, at beklædningsindustrien var langt den største m.h.t. antallet af ansatte kvinder, mens tekstilindustrien spillede en mindre rolle og navnlig ikke havde så stor en tilvækst som beklædningsindustrien. I de to andre hovedgrupper, næringsmiddel- og teknisk m.v. -industri udgjorde kvinderne knap 1/3 af arbejdskraften.

Foruden arbejderklassens kønsmæssige sammensætning skal også antallet af faglærte og ufaglærte undersøges. Det er imidlertid vanskeligere at belyse end det foregående. Forholdet blev ikke behandlet i 1897-tællingen, og i 1914-tællingen opgav man at sondre konsekvent mellem de to grupper, fordi de voksende mellemgrupper af tillærte gjorde en skarp sondring illusorisk. Man må derfor fortrinsvis bygge på 1906-tællingen, og selv der er tallene ufuldstændige, fordi man på forhånd opgav at skelne mellem faglærte og ufaglærte i tekstil- og beklædningsindustrien, således at disse to grupper blev holdt helt uden for undersøgelsen. For de resterende hovedgrupper viser Tabel 16, hvor stor en procentdel de ufaglærte udgjorde.[29]

Tabel 16. Ufaglærte arbejdere 1906. Procenttal.

	K	P	L	Ialt	Heraf	
					Mænd	Kvinder
1-5	16	17	13	15	13	37
6-20	29	32	46	35	31	81
> 20	48	53	83	56	49	91
Ialt	40	38	38	39	33	80

Det fremgår af tabellen, at de ufaglærte spillede en voksende rolle, jo større virksomhed der var tale om. Det ses også, at de ufaglærte spillede en langt større rolle blandt de kvindelige arbejdere end blandt de mandlige. Endelig viser tabellen, at de ufaglærte udgjorde en større andel af arbejderne i København end i provinsen.[30] For 1914 foreligger en oplysning om, at de ufaglærte havde øget deres andel af beskæftigelsen fra 39 til 41%.[31]

De ufaglærtes andel inden for de forskellige hovedgrupper illustreres af Tabel 17.[32]

Tabel 17. Ufaglærte arbejdere 1906. Procenttal.

	Nærings-middel	Byggeri	Træ og Læder	Sten	Metal	Teknisk m.v.	Ialt
Mænd	39,0	25,1	30,3	82,7	15,8	54,7	33,4
Kvinder	78,6	74,1	98,1	60,2	95,4	80,5	80,0
Ialt	50,8	25,4	34,1	81,0	19,6	62,8	38,8

Som nævnt ovenfor spillede de kvindelige arbejdere ingen væsentlig rolle i hovedgrupperne byggeri, træ og læder, sten og metal. Det er kun i gruppen næringsmiddel og teknisk m.v., at procenten af ufaglærte blandt kvinderne fik nævneværdig indflydelse på den samlede procent af ufaglærte.[33] Tabellen viser, at i de numerisk betydningsfulde hovedgrupper byggeri og metal var procenten af ufaglærte blandt mænd meget lav, medens den var meget høj i sten-ler-glas industrien. Denne hovedgruppe var ikke så betydningsfuld numerisk og var geografisk set ret ensidigt knyttet til landdistrikterne.

På grundlag af ovenstående skitse af arbejderklassens geografiske, kønsmæssige og faglige sammensætning skal der forsøges en kort karakteristik af arbejderklassens struktur i hvert af de tre geografiske områder.

København havde i hele perioden den mest avancerede industristruktur, dvs. at sammenlignet med provinsen var en større del af arbejderne beskæftiget i de store virksomheder, og de kvindelige og de ufaglærte udgjorde en større andel af arbejderklassen. I den forbindelse skal man erindre, at denne undersøgelse er begrænset til industri og håndværk og derfor ikke kan sige noget om udviklingen i antallet af faglærte og ufaglærte i hele arbejderklassen, idet ufaglærte grupper som f.eks. havne- og lagerarbejdere ikke er omfattet af undersøgelsen. De vigtigste industrielle hovedgrupper var metal, beklædning, byggeri og næringsmiddel. I perio-

dens slutning begyndte også den teknisk-kemiske industri at gøre sig gældende. Blandt de faglærte arbejdere skete der i periodens løb en markant forskydning, idet metalarbejderne voksede kraftigt i antal, mens byggehåndværkerne efter byggekrisen i 1907 oplevede et direkte fald. Ved periodens slutning stod smedene derfor som dominerende gruppe blandt de faglærte. I sammenligning med provinsen var relativt mange af de faglærte beskæftiget i store virksomheder. Blandt de ufaglærte arbejdere var kvinderne i overtal, men igen her skal det understreges, at dette ikke gælder den samlede gruppe ufaglærte, men alene den del der arbejdede i industri/håndværkssektoren. Blandt de kvindelige arbejdere var syerskerne langt den største gruppe.

Provinsbyernes industristruktur[5] var mindre avanceret end Københavns trods en klar tendens til, at provinsbyerne halede ind på København i årene 1897-1906. Denne tendens blev imidlertid brudt i den følgende periode, hvor forskellen på de to områder voksede. Byggeriet oplevede en relativ nedgang i perioden, men bevarede positionen som største hovedgruppe. Der var ikke som i København tale om et fald i antallet af byggearbejdere. Metalindustrien voksede kraftigt i provinsbyerne, men spillede ikke så stor en rolle i det samlede industribillede som i København. Det mest markante træk ved provinsbyernes industriudvikling var i øvrigt den forbigående vækst i tekstilindustrien 1897-1906, der var koncentreret på virksomheder med mere end 100 arbejdere. For arbejderklassens struktur betød denne udvikling, at perioden faldt i to. 1897-1906 gik tendensen i retning af en polarisering af arbejderklassen, idet tilvæksten af arbejdere kun forekom i de helt små virksomheder med 1-2 arbejdere eller i de store med mere end 50 arbejdere. Langt størstedelen af tilvæksten kom i virksomheder med mere end 100 arbejdere og bestod især af to grupper: ufaglærte kvinder i tekstilindustrien og faglærte mænd i metalindustrien. Provinsbyernes arbejderklassestruktur nærmede sig altså Københavns i denne periode – i hvert fald inden for industri og håndværk – med en relativ kraftig stigning i antallet af kvinder og ufaglærte, men nåede ikke op på Københavns niveau. I den følgende periode 1906-1914 sakkede provinsbyerne agterud i forhold til København, for ganske vist øgede de kvindelige og de ufaglærte fortsat deres andel af arbejderklassen, men i et væsentligt langsommere tempo end i København. Væksten i arbejdertal var i denne periode mere jævnt fordelt på de forskellige hovedgrupper og virksomhedsstørrelser.

Landdistrikterne havde i hele perioden en overvægt af små virksomheder, og til trods for at tendensen entydigt gik i retning af, at deres betyd-

ning for beskæftigelsen blev mindre, arbejdede endnu i 1914 over 50% af arbejderne i virksomheder med 1-5 arbejdere. Det skyldtes alene byggeriet, hvor de små virksomheder havde en kraftig tilgang af arbejdere især i perioden 1897-1906 (stationsbyernes fremvækst). I den øvrige del af industrien var tilvæksten af arbejdere koncentreret om virksomheder med mere end 5 arbejdere. Den vigtigste industrielle hovedgruppe efter byggeriet var sten-ler-glas industrien, som metalindustrien dog halede ind på. Der var to grupper i arbejderklassen, der stod særlig stærkt i landdistrikterne. Det var blandt de faglærte håndværkere i byggefagene, som overvejende arbejdede i de små virksomheder, og blandt de ufaglærte arbejdere i sten-ler-glas industrien, som overvejende arbejdede i de større virksomheder. Begge grupper var mandsdominerede, og kvindernes andel af arbejderklassen faldt da også.

Sammenfatning

I korthed kan den industrielle udvikling sammenfattes således: Byggeriet mistede i periodens løb sin plads som den største industrielle hovedgruppe. Udviklingen inden for denne hovedgruppe var præget af den kraftige tilvækst på landet 1897-1906 (stationsbyerne) og det kraftige fald i København 1906-14 (byggekrisen 1907). Tyngdepunktet i erhvervet blev forskubbet fra byerne til landet og fra de store virksomheder til de små.

For den øvrige industris vedkommende falder udviklingen i to perioder. 1897-1906 var udviklingen præget af en generel ekspansion, for en del i form af en række helt nye industrier, hvor produktionen fra starten blev lagt stort an. I denne udvikling var provinsen godt med, specielt de store provinsbyer med mere end 10.000 indbyggere, og provinsen halede i denne periode ind på København, men nåede ikke op på Københavns niveau m.h.t. industristruktur og var ikke dominerende m.h.t. den industrielle vækst. Opfattelsen af provinsen som førende eller bestemmende for den industrielle vækst er ikke korrekt. 1906-1914 var udviklingen præget af en koncentrationstendens, som især var lokaliseret til København, således at provinsen i denne periode sakkede bagud i forhold til hovedstaden.

Hermed er i korthed givet en skitse af nogle vigtige træk i den industrielle udvikling i Danmark 1897-1914. Afslutningsvis skal der peges på begrænsningerne i undersøgelsens rækkevidde i et forsøg på at opregne nogle forhold, der skal medtages i de videre undersøgelser. Den foreliggende artikel er baseret på de tre industritællinger 1897, 1906 og 1914, og det skaber begrænsninger i tre henseender.

1) Afgrænsningen af arbejderklassen er for snæver. I sig selv er en undersøgelse af industriens lokalisering kun af begrænset interesse. For alvor interessant bliver undersøgelsen først, når den bliver sat i sammenhæng med den sociale og politiske udvikling. Til det formål er det nødvendigt at kunne belyse udviklingen i den samlede arbejderklasse. F.eks. et så vigtigt forhold som udviklingen i antallet af faglærte og ufaglærte kan ikke belyses, når man alene ser på industri og håndværk. Som nævnt ovenfor nærmede arbejderklassens struktur i provinsbyerne sig Københavns 1897-1906 i industri/håndværk. Tilvæksten af arbejdere var skæv og omfattede for en del områder, der hørte til de dårligere organiserede. Her tænkes især på de ufaglærte kvinder. Umiddelbart forekommer det derfor sandsynligt, at tilvæksten i provinsbyerne ikke fulgtes af en tilsvarende vækst blandt de organiserede arbejdere. Til afgørelse af dette spørgsmål og til beregning af organisationsprocent etc. er det imidlertid nødvendigt at inddrage den samlede arbejderklasse i undersøgelsen.

2) Industritællingerne foretager en tillempet kulturgeografisk inddeling af Danmark i de tre områder København, Provinsbyerne og Landdistrikterne. Der er ikke tale om en konsekvent kulturgeografisk inddeling, idet grundenhederne er administrative (kommunale) distrikter. Den enkelte provinsby kan således omfatte områder, der kulturgeografisk hører til landdistrikterne, og landdistrikterne kan omfatte områder af bymæssig karakter (forstæder, stationsbyer).[34] Stationsbyernes vilkår bliver for øjeblikket undersøgt i et særligt forskningsprojekt, hvis resultater må ventes med stor interesse. Her skal der derudover særligt peges på forstæderne, hvor ikke mindst de nordlige forstæder til København (Nordre Birk) tegnede sig for en betydelig del af landdistrikternes industri. Nordre Birks industri hører til hovedstadsområdet snarere end landdistrikterne, og det vil sige, at hovedstadens andel af industrien reelt har været større end det er fremgået af tabellerne ovenfor.

3) Industritællingerne fandt sted 1897, 1906 og 1914 og inddeler derved perioden i de to faser 1897-1906 og 1906-1914. Disse to faser går imidlertid på tværs af konjunkturudviklingen. Konjunkturelt er det årene 1895-1914 (1920), der udgør en helhed, og denne falder i tre delperioder: 1895-1901, 1902-1907 og 1908-1914. Når den industrielle udvikling ovenfor blev karakteriseret som overvejende ekspansion 1897-1906 og overvejende koncentration 1906-1914 er dette en ret grovmasket karakteristik, der ikke tager tilstrækkeligt hensyn til konjunkturudviklingen.[35]

Som det fremgår af ovenstående er resultaterne af nærværende undersøgelse behæftet med forbehold. Formålet har været at bidrage til en mere

præcis karakteristik af den industrielle udvikling 1895-1914 og herunder navnlig at vende sig mod opfattelsen af provinsen som industrielt førende frem til 1906.

Noter

1. Erling Olsen: *Danmarks økonomiske historie siden 1750.* 1962, 120 f. Sv. Aa. Hansen: *Økonomisk Vækst i Danmark I* 1972, 288 og Lennart Jörberg: The nordic Countries 1850-1914 i Carlo M. Cipolla (ed.): *The Fontana Economic History of Europe* IV, 2. London 1973, 408 og 411f.
2. Rich. Willerslev: Træk af den industrielle udvikling 1850-1914, Nationaløkonomisk Tidsskrift 92, 1954, 242-262. Samme: *Studier i dansk Industrihistorie 1850-1880.* 1952.
3. Samme, 242ff.
4. Samme, 243 og note 2) 246.
5. Dette gælder naturligvis kun virksomheder med mere end 5 arbejdere i de 137 fag, da alle virksomheder med 5 eller færre arbejdere holdes uden for i henhold til det 1. af Willerslevs kriterier.
6. Samme, 246, note 1).
7. En kritik i den retning kan også udledes af Hans Chr. Johansen: *Den økonomiske og sociale udvikling i Danmark 1864-1901* 1962, 43, hvor forf. på grundlag af egne beregninger når frem til, at antallet af industriarbejdere i 1897 var større end af Willerslev anført.
8. Tællingsgrundlaget er meget mangelfuldt netop m.h.t. konfektionsindustrien, der i vidt omfang var hjemmeindustrielt og forlagsmæssigt organiseret. Det gør det vanskeligt at finde frem til de beskæftigede og gør det vanskeligt at afgøre, om de er hovedpersoner eller arbejdere. Disse problemer vedr. specielt virksomheder med 5 eller færre arbejdere, og da virksomheder i den størrelsesgruppe under alle omstændigheder holdes uden for i henhold til Willerslevs industridefinition, forekommer det rimeligt at regne virksomheder med mere end 5 arb. i konfektionsindustrien med til industrien. Dog skal det understreges, at der er tale om minimumstal, da det virkelige antal arbejdere i konfektionsindustrien på grund af forlagssystemet og manglerne ved industritællingerne var større.
9. Willerslev gør selv opmærksom på, at børstenbinderfaget er en undtagelse fra de kriterier, han har opstillet, men giver i øvrigt ikke nogen begrundelse for at tage faget med.
10. Statistisk Tabelværk 5 A 7, 106^{+} og 5 A 12, 72.
11. Statistisk Tabelværk 5 A 7, 105^{+}.
12. Rent praktisk er man nødt til også at holde møbelindustrien udenfor, idet den i industritællingerne er slået sammen med bygge- og anlægsfagene. Det er sagligt set en fejl, at møbelindustrien ikke regnes med til industrien, men det kan ikke lade sig gøre at korrigere tællingerne på dette punkt.
13. Statistisk Tabelværk 5 A 7, 58^{+}f og 5 A 12, 50^{+}.
14. Samme + Statistisk Tabelværk 5 A 12, tabel I.
15. Hvor ikke andet anføres er kildegrundlaget for tabellerne de i note 13) anførte kilder. De tre tællinger er ikke fuldt ud sammenlignelige. 1897-tallene er for små, idet de ikke omfatter hjemmearbejdernes hjælpere. 1906-tællingen anvender generelt et bredere industriarbejderbegreb end de to andre, idet det også omfatter fanger og patienter, der arbejder på værkstederne i fængsler og hospitaler. Det er korrigeret her. 1914-tællingen har et mere indsnævret industriarbejderbegreb end de to andre, idet visse arbejdsformænd udelades. Det har ikke kunnet korrigeres. I øvrigt skal der peges på, at tilvækstprocenterne ikke er beregnet ud fra rentesrenteformlen.
16. For at lette overskueligheden er de 5 mindste hovedgrupper samlet i to. Rubrikken 'Teknisk m.v.' omfatter foruden den teknisk-kemiske også den grafiske og papirindustrien, mens de to selvstændige hovedgrupper træindustri og læderindustri her er slået sammen til en.

17. De to sidste hovedgrupper er som nævnt en sammenfatning af de 5 mindste hovedgrupper. København har en overvægt i gruppen teknisk m.v. (det er især inden for den teknisk-kemiske og den grafiske industri), mens provinsen har en overvægt i træ og læder (det er især i træindustrien), men i øvrigt er disse hovedgrupper ikke så afgørende for udviklingen.
18. Kildegrundlaget for tabel 7 er det samme som for tabel 2 suppleret med Statistisk Tabelværk 5 A 7, 15^+ og 5 A 12, 14^+f. Tallene for 1914 er beregnet.
19. Tabel 8 bygger på Statistisk Tabelværk 5 A 7, tabel 16, 18 og 19 og 5 A 12, tabel I.
20. De 16 provinsbyer er: Århus, Odense, Ålborg, Horsens, Randers, Vejle, Esbjerg, Helsingør, Fredericia, Kolding, Svendborg, Slagelse, Viborg, Roskilde, Nykøbing Falster, Nakskov.
21. Tabel 9 bygger på Statistisk Tabelværk 5 A 7, 69^+ og 5 A 12, 15^+-19^+.
22. Statistisk Tabelværk 5 A 7, 63^+f.
23. Tabel 11 bygger på Statistisk Tabelværk 5 A 7, tabel I og III A og 5 A 12, 86^+-88^+. Elektricitetsværkerne er ikke med i tabellen, da det er den industrielt anvendte og ikke den industrielt producerede kraft, der har interesse.
24. Statistisk Tabelværk 5 A 7, 30^+f.
25. Tabel 12 bygger på Statistisk Tabelværk 5 A 12, 50^+.
26. Tabel 13 bygger på Statistisk Tabelværk 5 A 12, 105^+.
27. Tabel 14 bygger på Statistisk Tabelværk 5 A 7, 113^+ og 5 A 12, 105^+.
28. Tabel 15 bygger på Statistisk Tabelværk 5 A 12, 66^+. Hovedgruppen 'Teknisk m.v.' omfatter teknisk-kemisk, grafisk og papirindustri. I øvrigt skal opmærksomheden henledes på, at de anførte tal er minimumstal, idet industritællingerne ikke var udtømmende og specielt havde svært ved at belyse det egentlige antal kvinder, der var beskæftiget i industri/håndværk.
29. Tabel 16 bygger på Statistisk Tabelværk 5 A 7, 125^+, 127^+ og tabel IX.
30. Det skyldes alene, at der var så mange arbejdere beskæftiget i virksomheder med mere end 20 arbejdere i København. Ser man på de enkelte virksomhedsstørrelser havde København ikke overvægt i nogen af dem, men dette forhold blev altså i de samlede tal vejet op af, at de større virksomheder med mere end 20 arbejdere dominerede beskæftigelsesmæssigt i København.
31. Statistisk Tabelværk 5 A 12, 113^+.
32. Tabel 17 bygger på Statistisk Tabelværk 5 A 7, tabel IX.
33. De to øvrige hovedgrupper hvor de kvindelige arbejdere spillede en rolle, tekstil og beklædning blev som nævnt holdt helt uden for undersøgelsen.
34. Se Per Boje og Ole Hyldtoft: »Økonomiske, geografiske og demografiske aspekter« i Grethe Autén Blom (red.): *Urbaniseringsprocessen i Norden.* Del 3, Industrialiseringens første fase. Oslo 1977, 180.
35. For nogle nyere tyske undersøgelser af konjunkturforløbet, se Volker Hentschel: *Wirtschaft und Wirtschaftspolitik im wilhelminischen Deutschland.* Stuttgart, 1978, Rainer Gömmel: *Wachstum und Konjunktur der Nürnberger Wirtschaft (1815-1914).* Stuttgart, 1978, og Reinhard Spree: *Wachstumstrends und Konjunkturzyklen in der deutschen Wirtschaft von 1820 bis 1913.* Göttingen, 1978.

Beretning om virksomheden

1. januar – 31. december 1981.

Afleveringer

Afleveringerne androg i kalenderåret 1981 ca. 8.000 bind og pakker. Der er modtaget følgende arkiver:

Organisationer

Andelsudvalget, København (fortsat aflevering). 8 bind og 110 pakker, 1901-77. Afleveringen består af vedtægter, medlemslister, mødereferater, korrespondance, cirkulærer og regnskaber.

Danmarks Sparekasseforening, København (fortsat aflevering). 40 pakker journalsager, 1948-77, vedrørende Sparekasseskolen, Sparekassehøjskolen og sparekassekongresser m.m. samt materiale om skoleopsparingen.

Elektronikcentralen, Hørsholm. Indholdet af 5 kartoteksskabe omfattende korrespondance 1940-75 i forbindelse med indsigelsessager. Radiobranchens Patentforening, der senere skiftede navn til ELDOK (Elektronisk Dokumentations- og Patentforening) blev i 1975 indlemmet i Elektronikcentralen, der er en selvejende institution, oprettet 1967, inden for Akademiet for de Tekniske Videnskaber, hvorved man etablerede en patent- og dokumentationssektion.

Forenede Danske Motorejere, FDM, København (fortsat aflevering). 220 bind og 26 pakker, 1909-81. Omfatter bl.a. historiske aktstykker, overenskomster, budgetter, årsregnskaber, markedsanalyser og emnesager.

Gartneribrugets Arbejdsgiverforening, Risskov. 43 bind og 8 pakker, 1938-73, forhandlingsprotokoller, mødereferater, medlemsforhold, mæglingssager samt indmeldelsesskemaer. Afleveringen omfatter desuden materiale fra Det faglige Fællesudvalg for Gartneri, Gartnernes Arbejdsgiverforening i og for 1. provins, 2. Fyns stift, 3. Ålborg amt m.fl., 4. Randers og omegn, 5. Århus m.fl. amter, 6. Ribe m.fl. amter, Planteskolernes Arbejdsgiverforening og Arbejdsgiverforeningen for Gartnernes Salgsforeninger, Pakkecentralen og frugtsalgsforeninger.

Grosserer-Societetet, København (fortsat aflevering). 4 bind og 90 pakker,

1887-1980. Afleveringen består af vedtægter, mødereferater, udvalgsbetænkninger, cirkulærer og avisudklip.

Landbrugets Arbejdsgiverforening i Jylland. 10 bind og 18 pakker, 1945-74. Arkivet består af vedtægter, forhandlingsprotokoller, mødereferater, årsregnskaber, overenskomster, mæglingssager m.m. Materialet omfatter Sammenslutningen af Landbrugets Arbejdsgiverforening, SALA, Landbrugets Arbejdsgiverforening i/for 1. Jylland, 2. Nordjylland, 3. Nordvestjylland, 4. Randers m.fl. amter, 5. Midt- og Østjylland, 6. Sydøstjylland, 7. Ribe amt og Kartoffelsorteringscentralernes Arbejdsgiverforening. Samtidig hermed modtoges »Sammenslutningen«, organ for SALA, 1948-75.

Sammenslutningen af Byggefagenes Mesterorganisationer i Århus Amt, Århus. 1. kassebog og diverse papirer, 1955-74.

Provinshandelsstandens Understøttelsesforening, Odense. 118 bind og 9 pakker, 1874-1976. Arkivet omfatter forhandlingsprotokoller, medlemsregistre, medlemsprotokoller, årsregnskaber og beretninger, regnskabsmateriale og statistik. Modtaget fra Provinsbanken, Odense.

Sammenslutningen af Arbejdsgivere indenfor Jern- og Metalindustrien i Danmark, København (fortsat aflevering). 3 bind forhandlingsprotokoller 1976-79.

Århus Amts Fællesledelse af Kvægavls- og Kontrolforeninger, Århus. 6 bind og 1 pakke, 1947-77. Forhandlingsprotokol, hovedbøger, kassebøger og diverse sager. Organisationen ændrede i 1977 navn til Fællesudvalget for Kvægbrug i Århus Amt.

Århus Amts Husmandsforeninger, Århus. 4 bind forhandlingsprotokoller og kassebog, 1925-80.

Industri og håndværk

Arkitekt *Th. Ry Andersen,* Århus. 12 pakker tegninger og byggebeskrivelser, 1933-79.

Johann H. Anthon A/S, træbearbejdningsmaskiner, Århus 105 bind, 1963-69, regnskabsbilag, tilbud, besøgsrapporter og dansk og udenlandsk korrespondance. Modtaget af Fortidsmindeforvaltningen, Århus.

Tårnurfabrikant *Julius Bertram-Larsen,* København (fortsat aflevering). 89 bind og 7 pakker, 1880-1975, indeholdende hovedbøger, kassejournaler, arbejdsbøger, tilsynsbøger, tegninger, korrespondance og lønningssedler samt private papirer. Modtaget via Nationalmuseet. Virksomheden kan føres tilbage til 1827, men først fra 1847 under navnet Bertram-Larsen. I 1880 flyttede den til København fra Køge. Talrige af landets

tårnure blev enten lavet eller vedligeholdt af firmaet helt frem til ca. 1970.

Burmeister & Wain, København (fortsat aflevering). 90 flyttekasser med byggesager og alm. korrespondance, 1959-66.

Slagter *Johannes Clausen,* Henne. 2 hovedbøger, 1922-47. Slagterforretningen var genstand for en særlig artikel med billeder, opmålinger af slagtehuset samt regnskabsanalyser i Årbog for Historisk Samfund for Ribe Amt 1980.

Danish-American Prospecting Company A/S, København. 5 bind udklipsbøger vedr. olieboringer i Danmark, 1946-60.

Dansk Dental Depot, København. 31 bind, 1932-53. Hovedbøger, kassebøger, kassejournaler, rescontro og salgsbøger.

Dansk-Flint-Export, København. 27 bind og 123 pakker, 1902-74. Hovedbøger, journaler, årsregnskaber, kopibøger, historisk beretning samt film og foto. Virksomheden specialiserede sig tidligt i udvinding af kugleflint, der blev eksporteret til hele verden. Det var farvemøller, sæbefabrikker og porcellænsvirksomheder, der brugte kugleflinten i deres møller.

De Danske Spritfabrikker A/S (fortsat aflevering). 993 bind og 54 pakker, 1881-1981, fra afdelingerne i København, Randers og Roskilde. Statusbøger, hovedbøger og andre regnskabsbøger samt forhandlingsprotokoller, arbejdsbøger, mødereferater, korrespondance og salgsbøger.

Gørtler og bronzestøber *G. Erstad-Pedersen,* Århus. 1 pakke med modelbøger, tegninger, fabrikstilsynsbog, lærekontrakter og diverse private papirer, 1862-1964.

Fabrikant *S. M. Epstein,* København. 6 bind og 1 pakke, 1918-59, hovedbøger, kassebøger, fakturaer og kassebilag samt borgerbrev.

Trauls Erichsens Eftf. A/S, Århus. 134 bind og 1 pakke, 1856-1947. Råbalancer, hovedbøger, kassebøger, lønningsbøger, farveprotokoller, prislister og korrespondance m.v.

Forenede Bryggerier, Carlsberg-Tuborg. København (fortsat aflevering). 20 bind og 61 pakker lønningsbøger og korrespondance, 1970-76.

A/S De forenede Papirfabrikker, København. 6 bind og 42 pakker, 1889-1967. Materialet, der består af maskinfortegnelse, tegninger, undervisningsmaterialer og sager vedr. tekniske anlæg stammer hovedsageligt fra Maglemølle Papirfabrik.

Malermester *Thorvald Frederiksen,* Århus. 1 pakke, 1908-59, hovedbog, priskuranter samt private papirer. Modtaget af forfatteren Robert Fisker, Risskov.

Frichs A/S, jernstøberi og maskinfabrik, Århus (fortsat aflevering). 25 bind og 196 pakker, 1877-1974, statusbøger, årsregnskaber, patenter,

På Landsudstillingen i Århus i 1909 viste den lokale maskinfabrik, S. Frichs Eftf., prøver på dens maskiner. Firmaet, der var grundlagt i 1854, beskæftigede da 530 arbejdere.
Maskinerne tog sig imponerende ud, sådan som de var opstillet med de forskellige typer og størrelser, og naturligvis var de velpudsede og skinnende. Der var i disse år et stort marked for stationære kraftmaskiner. Elektricitetsværkerne var i fremvækst overalt i landet. Fra maskinfabrikken har Erhvervsarkivet modtaget et omfattende arkiv, der tillige består af tegninger foruden en særdeles omfattende billedsamling, der bl.a. belyser fabrikkens udvikling af maskiner. Og så er der naturligvis billeder og tegninger af alle de lokomotiver, den store fabrik ikke mindst blev bekendt for.

kontrakter, ordrebøger m.v. samt kataloger, tegninger og beskrivelser foruden en meget omfattende samling af fotografiske glasplader. Virksomheden startede i Århus i 1854. Den blev bekendt som leverandør af lokomotiver og siden dieselmotorer til skibsbrug. I 1980 indgik virksomheden i Kosan-koncernen under navnet Kosan-Frichs.

Hasle Klinker- og Charmottestensfabrik A/S, København. 412 bind og 13 pakker, 1874-1974, forhandlingsprotokoller, revisionsprotokoller, aktieprotokoller, regnskabsbøger, ordrebøger, fakturabøger, kopibøger, korrespondance og tegninger samt ejendomspapirer. Afleveringen omfatter tillige materiale fra Kaolin Industri Aktieselskabet på Bornholm, Hammerens Granitværk og Bornholms Kulværker. Firmaet blev grundlagt i

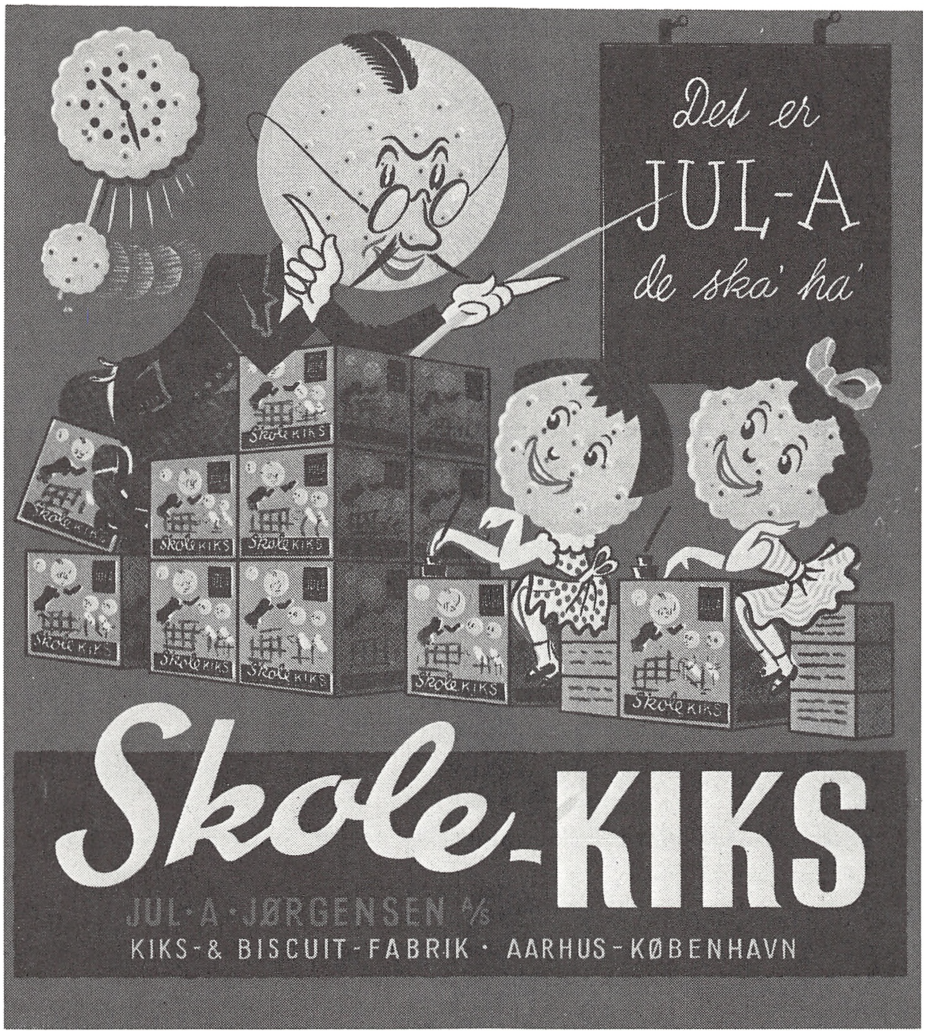

Reklame og markedsføringsmateriale følger lejlighedsvis med firmaarkiver. Her ses en prøve på en kiksemballage fra Jul. A. Jørgensens Biscuitfabrik i Århus. I en række tapetbøger opklæbede fabrikken prøver på reklame og emballagemateriale. Vaffel-kiks, kaffe-kiks, turist-kiks og skole-kiks skulle naturligvis sælges på hver sin måde.
Her synes en lærer med løftet pegepind at formane eleverne til at spise skolekiks.

1844 og var oprindelig baseret på brydning af kul ved Hasle. I 1867 begyndte teglindustrien. I 1889 blev virksomhederne samlet under navnet Hasle Klinker- og Charmottestensfabrik.

C. M. Hess A/S, Vejle (fortsat aflevering). 1 pakke med personalebilleder. Firmaet blev i 1969 omdannet til et rent kapitalselskab, mens produktionen blev overført til J. S. Hess, der lukkede i 1975.

Jens Jensen, møbel- og bygningssnedkermester, Risskov. 5 bind hovedbøger, 1930-61.

Jul. A. Jørgensen, kiksfabrik, Århus (fortsat aflevering). 33 bind og 33 pakker, 1930-79, forhandlingsprotokoller, årsregnskaber, revisionsprotokoller, kassebøger, pantebreve, reklamer, cirkulærer og korrespondance.

Rasmus Riis Madsen, smedemester, Svenstrup pr. Hammel. 4 bind og 1 pakke, 1914-65, hovedbog, kassebog, fakturaer og private papirer.

M. J. H. Møbler, Århus. Arkivet, 34 bind og 120 pakker, 1896-1980, regnskabsbøger, ordrebøger, fakturaer, kalkulationsskemaer, købekontrakter og møbeltegninger samt brochurer.

Morsø Andelsslagteri, Nykøbing Mors. 120 bind og 12 pakker, 1902-76, forhandlingsprotokoller, årsregnskaber, kassebøger, lagerbøger, salgsbøger, andelsbreve, svinekort, ejendomssager og lærekontrakter samt fotos og scrapbøger. Sammensluttet med Skive og Viborg Andelsslagteri i 1978.

Hans Nielsen, motor- og maskinfabrik, Århus (fortsat aflevering). 1 registerbog fra arbejdstilsynet, 1916-48.

Nordisk Kabel- og Trådfabrikker A/S, Middelfart. 64 bind og 37 pakker, 1898-1962, årsregnskaber, statusbøger, kassebøger, produktionsbøger, kalkulationsbøger, lagerbøger, lønningsbøger, korrespondance og fotos samt materiale fra Arbejdernes Hjælpe- og Lånekasse.

P. J. Ventilation A/S, Århus (fortsat aflevering). 8 pakker, 1977, med regnskabsmateriale i forbindelse med likvidationen.

Randersholm A/S, Randers (fortsat aflevering). 89 pakker, 1968-75, fakturaer og korrespondance.

A/S Ribe Stampemølle, Ribe. 55 bind og 4 pakker, 1898-1967, bestyrelsesprotokol, aktiebreve, skøder, historisk beretning, regnskabsbøger, lagerbøger, tilbudsbøger, prisbøger og annoncer.

Christian Schou, snedkermester, Århus. Et fotoalbum, der indeholder fotografier af snedkerarbejder på Århus Rådhus 1940-41.

J. G. Schwartz & Søn, drejerfirma, København (fortsat aflevering). 1 pakke, 1814-1930, regningsbog, arbejdsbøger og kalkulationsbøger. Firmaet blev grundlagt i 1801 og i 1918 omdannet til aktieselskab. Der er tidligere modtaget et værdifuldt arkiv fra det kendte kunstdrejerfirma i Sværtegade.

Skive Andelsslagteri, Skive. 123 bind og 26 pakker, 1909-76. Forhandlingsprotokoller, revisionsprotokoller, årsregnskaber og andet regnskabsmateriale, mødereferater, produktionsbøger, salgsbøger, slagteprotokoller, lagerbøger, lønningsbøger, korrespondance samt fotos og udklipsbø-

ger. Skive og Viborg Andelsslagteri blev sammensluttet i 1972, og i 1978 gik også Morsø Andelsslagteri ind i samarbejdet.

Viborg Andelsslagteri, Viborg. 1 bind og 2 pakker, 1912-45. Autorisation, veterinærprotokol og diverse fotos. Sammensluttet med Skive Andelsslagteri i 1972.

Handel

Frederik Bangs Eftf., J. C. Pedersen, købmand, Nykøbing Mors. 6 hovedbøger, 1917-49. Arkivet er indgået fra Morsø lokalhistoriske Arkiv.

Dansk Andels Gødningsforretning, København. 1 pakke 1916-67, vedtægter, tilskudslister og korrespondance. Arkivet er modtaget fra Næstved By- og Egnshistoriske Arkiv.

Danske Landbrugeres Eksportorganisation, DANHORS, København. 6 bind og 50 pakker, 1933-72, vedtægter, mødereferater, købsjournaler, oversigter over hesteeksport, beslaglæggelse af heste til værnemagten under besættelsen samt korrespondance og cirkulærer. Modtaget fra Landsudvalget for Hesteavl.

Købmand *Diderich Diderichsen,* Nakskov. 1 hovedbog, 1738-1810. Den meget velbevarede hovedbog er købt antikvarisk. Den belyser, hvordan købmand og siden godsejer Diderichsen handlede med landbrugsprodukter i Østersøområdet.

Ejerslev Brugsforening. 51 bind og 5 pakker, 1904-68, medlemsprotokol, dividendebog, hovedbøger, kassebøger, kassekladder, giftbøger, butikskladder, varebøger, rationeringsbøger, kontrabøger, fragtbog og tegninger. Modtaget fra Morsø lokalhistoriske Arkiv.

Emdruphøj-Gartnerierne v/E. B. Sørensen, Karlebo. 159 bind og 9 pakker, 1879-1964, hovedbøger, kassebøger, kassejournaler og diverse bibøger samt fakturaer og materiale vedr. Statens Planteavlsudvalg.

Husqvarna, generaldepot for symaskiner, København. 3 bind 1892-1905, hovedbog, salgsbog og udlejningsbog. Generaldepotet blev grundlagt i København i 1885 af direktør Herman Rothenborg, der drev fabrikation af og handel med symaskiner til familiebrug, håndværk og industri.

Bertel Iversen, manufakturhandler, Nakskov. 12 bind og 3 pakker, 1898-1965, næringsbreve, hovedbøger, kassebøger, skøder, lejekontrakter og regnskabsbilag.

A/S H. C. Jaster, købmandshandel, Århus. 10 bind og 3 pakker 1915-81, forhandlingsprotokoller, revisionsprotokoller, aktionærregister samt regnskabsbøger og korrespondance.

Lauritz Jensen A/S, Århus, 2 bind og 1 pakke, 1943-66. Årsregnskaber, journal, kassebog og diverse papirer. Modtaget af Fotorama A/S.

Plums Handelsaktieselskab, Assens (fortsat aflevering). 39 pakker, 1889-1976. Kassebilag, følgesedler, brevkopier, ordrebøger samt prislister. Arkivet indeholder desuden materiale fra I/S Byggefirmaet Heissel & Co. i likvidation.

C. & J. Sebbelov, delikatessevarer en gros, Silkeborg. 1 pakke korrespondance, 1975.

Kai Simonsen, købmand, Løgstør (fortsat aflevering). 12 bind og 8 pakker, 1888-1975. Arkivet omfatter hovedbog, statusbøger, kassebøger, kassejournaler, fakturaer, kontrakter, korrespondance, maskintilsynsbog og rationeringsmærker. Det modtagne knytter sig til en ældre aflevering fra den gamle forretning, der kan føres tilbage til slutningen af det 18. årh. Erhvervsinteresserne var samlet omkring kolonial-, korn- og foderstof- samt skibshandel.

Konditori *Willy,* Hjørring. 1 pakke årsregnskaber, 1948-66.

Forsikringsselskaber

Foreningen af Gensidige Danske Brandforsikringer, København (fortsat aflevering). 27 bind, 1911-76, forhandlingsprotokoller og mødereferater.

Pengeinstitutter

Forenede Kreditforeninger, København (fortsat aflevering). 1 pakke, 1873-1969, med fotos af repræsentanter og kontrolkomitémedlemmer fra Københavns Hypotekforening, Østifternes Hypotekforening, Byernes Hypotekforening og Creditkassen for Landejendomme.

Husmandshypotekforeningen for Danmark, København. 1 pakke, 1906-62. Forhandlingsprotokol, korrespondance m.m.

Kreditforeningen af Grundejere i Fyens Stift, Odense (fortsat aflevering). 300 pakker med lånesager 1925-80. Modtaget af Forenede Kreditforeninger.

Industriens Realkreditfond, København. 292 pakker, 1950-80, låne- og journalsager. Materialet omfatter dels Kreditforeningen for industrielle Ejendomme og dels Industriens Hypotekfond, hvilke to institutter fra 1. april 1981 sammensluttedes til ovennævnte Industriens Realkreditfond.

Sparekassen Nordjylland, Ålborg (fortsat aflevering). 120 pakker kontokort, 1941-61, vedr. Vejgård Sparekasse (filial af Ålborg Bys og Omegns Sparekasse).

Den Vest- og Sønderjydske Kreditforening, Ringkøbing (fortsat aflevering). 53 pakker lånesager 1974-79. Modtaget af Jyllands Kreditforening.

Østifternes Landhypotekforening, København. 1 pakke, 1905-57. Omfatter aktionærfortegnelse, debitorforhold, garantibeviser, kasseobligationer, mødereferater samt historisk beretning, jubilæum og korrespondance.

Advokatvirksomhed

Børge Bune, advokat, København (fortsat aflevering). 17 pakker journalsager, 1962-77.

Mogens Christensen, højesteretssagfører, Århus (fortsat aflevering). 78 pakker journalsager, 1966-72.

Palle Holm, advokat, København. 5 bind og 30 pakker, 1964-78. Hovedbog, kassejournal, kassebøger, klientkartotek, depotbog, tinglysningsbog samt journalsager og private papirer.

Chr. Krag og Troels Hoeck, advokater, Århus (fortsat aflevering). 6 bind journaler og bogholderikort, 1955-72.

K. Axel Nielsen, advokat, Hadsund (fortsat aflevering). 45 pakker journalsager, 1974-75.

Foreningsarkiver

Arbejdet med indsamling og registrering af foreningsarkiver i Århus er fortsat i 1981.

Brancheforeninger

Dansk Elektriker Forbund, Århus afdelingen (fortsat aflevering). 1 pakke uddrag af forhandlingsprotokoller, 1908-36.

Dansk Farverforening af 1888 og Fagskolen, København. 13 bind og 3 pakker, 1888-75. Forhandlingsprotokoller, foreningslove, mødereferater, regnskabsbøger, medlemsbog samt korrespondance og materiale vedr. jubilæum.

Dansk Garverforbund, Århus afdelingen. 6 bind og 1 pakke, 1942-70. Forhandlingsprotokol, kassebøger, kontingentbøger samt tilsynsprotokol.

Gørtlernes Fagforening, Århus afdelingen (fortsat aflevering). 4 bind og 2 pakker, 1898-1968. Kassebøger, tilsynsprotokol, mødesager og korrespondance.

De Jyske Kvægavlsforeningers Samarbejdsudvalg. 1 forhandlingsprotokol og 1 kassebog, 1965-72.

Kobbersmedenes Fagforening, Århus afdelingen (fortsat aflevering). 2 forhandlingsprotokoller 1896-1911.

Århus Billedskærerlaug, Århus. 2 bind, 1917-64. Forhandlingsprotokol og kassebog.

Århus Bogtrykkerforening, Århus. 10 bind og 5 pakker, 1905-77. Forhandlingsprotokoller, sager vedr. generalforsamlinger, bestyrelsesmøder og medlemmer. Endvidere korrespondance, protokol for Det faglige Udvalg og protokoller for Bogtrykkerfagets Svendeprøvekommission.

Århus Håndværkerforening, Århus. 12 bind og 10 pakker, 1891-1975. Afleveringen består af budgetter, inventarlister, kassejournaler, kontingentbog, svendeprøver, avisannoncer og billeder. Desuden materiale vedr. foreningens legatudvalg, lotteriudvalg, have- og keglebaneudvalg samt foreningens ejendomme. Endelig medfulgte diverse jubilæumsskrifter og medlemsblade.

Århus Murerlaug, Århus (fortsat aflevering). 36 bind og 1 pakke 1880-1977. Arkivet omfatter forhandlingsprotokoller, hovedbøger, kassebøger, medlems- og kontingentbog, hovedbog for licitationer, materialer vedr. hjælpefond, svendeprøvekommission og Voldgiftsretten samt mæglingsprotokoller.

Århus Smedelaug, Århus. 13 bind og 1 pakke, 1689-1968. Forhandlingsprotokoller, protokol over tilrejsende svende, protokol over smedenes liglaug, regnskabsprotokoller, medlems- og kontingentbøger samt regnskabsbog for mindelegat.

Århus og Skanderborg Amters Ejendomsmæglerforening, Århus. 3 forhandlingsprotokoller og 1 pakke med diverse sager, 1935-71.

Århus VVS- og Blikkenslagerlaug, Århus (fortsat aflevering). 2 forhandlingsprotokoller, 1899-1952.

Foreninger for ungdom, fritid og sport

Sejlklubben Bugten, Århus (fortsat aflevering). 4 pakker, 1921-50, korrespondance, sager vedr. kapsejladser samt diverse sager.

Dansk Vandrelaug, Århus afdelingen. 8 bind og 7 pakker, 1933-72. Afleveringen indeholder kassebøger, mødeplaner, scrapbog, fotos samt film og lysbilleder.

Egå Gymnastik- og Forsamlingshus, Århus. 1 forhandlingsprotokol 1899-1937.

Frimærkeklubben af 1937, Århus. 4 bind og 2 pakker, 1937-78. Arkivet består af forhandlingsprotokol, kassebøger, mødereferater, medlemsblade, festskrifter, jubilæumsbøger samt fotos.

Fuglebakken, grundejerforening, Århus. 2 forhandlingsprotokoller, 1920-70, samt villaværnsprotokol og korrespondance 1926-65.

Det Jyske Haveselskab, Århus. 10 bind og 3 pakker, 1920-77. Forhandlingsprotokoller, kassebøger, medlemsprotokoller, protokol over konsulentbesøg, forevisningshaven, udstillinger og mødeaktiviteter.

Radikale Studerende i Århus. 1 protokol for medlemsmøder i 1970 og 1 pakke med diverse sager, 1966-70.

Radikal Ungdom i Århus. 9 bind og 3 pakker, 1948-75. Forhandlingsprotokol, kassebog, sager vedr. generalforsamlinger, møder, medlemmer, formandsmappe samt medlemsblade.

Haveforeningen *Riisvangen,* Århus. 1 forhandlingsprotokol 1949-61.

Haveforeningen *Risskov,* Århus. 3 forhandlingsprotokoller, 1918-78, og 2 kassebøger 1952-78.

Århus Dame Roklub, Århus. 28 bind og 15 pakker, 1922-80, består af årsregnskaber, budgetter, kassebøger, gæstebøger, foreningsblade samt sager vedr. generalforsamlinger, møder, vedtægter, kaproning. Desuden korrespondance, indberetninger og kilometerbøger. Klubben er stiftet 1922 og sammensluttet med Århus Roklub 1975.

Århus Radikale Vælgerforening, Århus. 6 bind og 20 pakker, 1905-81. Omfatter forhandlingsprotokoller, vedtægter, årsregnskaber, sager vedr. medlemmer, møder, valg, partiprogrammer samt pjecer og medlemsblade.

Aarhus Rideklub, Århus. 1 pakke, 1951-79, indeholdende mødereferater, årsregnskaber, medlemslister, korrespondance og stævneprogrammer.

Århus Roklub, Århus. 67 bind og 31 pakker, 1889-1979, består bl.a. af forhandlingsprotokoller, årsregnskaber, hovedbøger, kassebøger, vedtægter, sager vedr. generalforsamlinger og møder, medlems- og kontingentbøger, rojournaler, korrespondance, gæstebog og billeder. Klubben er stiftet 1886 og sammensluttet med Århus Dame Roklub 1975.

Andre foreninger

Dansk Røde Kors, Århus afdelingen. 21 bind og 1 pakke, 1875-1965. Afleveringen omfatter forhandlingsprotokoller, revisionsprotokoller, medlemsprotokoller, kassebøger, brevjournaler og kopibøger samt udklipsbøger.

FDB og Linums Personaleforening, Viby. 2 bind og 1 pakke, 1948-75.

Byggesager, vedtægter, mødereferater, korrespondance og sommerhusudlejning.

Personaleforeningen for FDB's Fabrikker og Nordtend, Viby. 1 bind og 7 pakker, 1948-81. Forhandlingsprotokol, årsregnskaber, kontingenter, diverse vedr. foreningsforhold og korrespondance.

Sygekassen Århus, Århus. 3 bind og 1 pakke, 1863-1935, forhandlingsprotokoller, incassatorlister, mødeindkaldelser, korrespondance samt overenskomster og udklip. Ved afleveringen medfulgte forhandlingsprotokol for Sygekassen Sct. Clemens.

Foreningen *Århus Venstreblad,* Århus. 1 forhandlingsprotokol 1923-36.

Andre

Laurits Andersen Fond, København. 10 bind og 115 pakker, 1931-75, forhandlingsprotokoller, revisionsprotokoller, obligationsprotokoller, statusbog, kassejournaler, regnskabsbilag, ansøgninger og korrespondance.

E. Milton Christensen, Århus. 1 pakke med årsregnskaber, kassebøger og bilregnskaber 1939-76.

Dommerkontoret, Ringkøbing har afleveret 15 småarkiver, 1885-1949. Afleveringen omfatter hovedbøger, journaler, kassebøger, arbejdsbøger og ordrebøger, i alt 37 bind.

Fotorama A/S, Århus. 23 bind og 9 pakker, 1912-69, forhandlingsprotokoller og revisionsprotokoller vedr. Hotel Royal, Hotel Regina, restaurant Varna, Frederiksbjerg Biografteater, Lauritz Jensens vinhandel, Århus Wienerautomat, restaurant Ambassadør, Ålborg, og konditori Willy, Hjørring, aktieprotokoller, årsregnskaber, hovedbøger, kassejournaler, omkostningsbog og korrespondance. I øvrigt er materiale fra ovennævnte virksomheder udskilt som selvstændige arkiver.

Landboorganisationernes Maskinudvalg, 11 pakker, 1947-74. Indeholder mødereferater, statistik, redskabsprøver og korrespondance. Modtaget af Foreningen af jyske Landboforeninger.

Landbrugets Rationaliseringsfond, 63 pakker, 1952-78. Mødereferater, regnskaber, forsøgsplaner og -beretninger, korrespondance og fagbøger. Modtaget af Foreningen af jyske Landboforeninger.

I/S Midtkraft, Århus (fortsat aflevering). 5 pakker, 1975-76, kasse-, check- og girorapporter samt fakturaer.

Olympia-Skolen, maskinskrivningsskole, Århus. 38 pakker, 1953-80, årsregnskaber, kassebøger, elevers præstationssedler, eksamensopgaver samt korrespondance og brochurer. Skolen gav foruden i maskinskrivning un-

dervisning i stenografi, bogføring, handelskorrespondance samt handelslære. Den er nu ophørt.

Hotel Regina, Århus. 123 bind og 6 pakker, 1925-67. Afleveringen omfatter årsregnskaber, hovedbøger, månedsbalancer, journaler, omsætningsbøger, købs- og salgsbøger, lagerbeholdningsbøger, lønningsregnskab, gæstebøger samt receptionens noterings- og kassebøger for garagerne. Indgået sammen med arkivet fra Fotorama A/S.

Hotel Royal, Århus (fortsat aflevering). Herfra modtaget 2 bind og 2 pakker, 1944-66. Årsregnskaber og registrering af inventar. Indgået sammen med arkivet fra Fotorama A/S.

Udvalget for Afkomstprøvestationen på Kalø. 5 bind og 1 pakke, 1948-71. Forhandlingsprotokoller, hovedbøger og kassebøger.

Restaurant *Varna,* Århus. 14 bind og 2 pakker fra årene 1948-64. Arkivet indeholder årsregnskaber, hovedbøger, månedsbalancer, kassejournaler, omsætningsbøger, købsbøger og lagerbeholdningsbog. Indgået sammen med arkivet fra Fotorama A/S.

Århus Wiener-Automat A/S, Århus. 3 bind, 1937-48, hovedbog, journal og kassebog. Indgået sammen med arkivet fra Fotorama A/S.

Ordningsarbejder

Afleveringerne til Erhvervsarkivet har fortsat været omfattende. Året har været præget af arbejdet med samordning og flytning af arkiver efter, at det nye store underjordiske arkivmagasin gradvist kunne tages i brug fra sommeren 1981. I den forbindelse blev en række af de lokaler, der var lånt eller lejet ude i byen, rømmet. De nye gode pladsforhold muliggjorde en større omflytning og samordning af institutionens samlinger, ligesom der kunne gennemføres en tiltrængt aflastning af magasinerne i det gamle hus.

De fortsatte nedskæringer har medført, at der kun er enkelte studentermedhjælpere tilbage. Tidligere har netop disse udført et meget kvalificeret ordningsarbejde i arkiverne.

Benyttelse af arkiverne

Besøgstallet på læsesalen har i de senere år ligget ret konstant, dog har det været karakteristisk, at antallet af nye besøgende har været stigende. Også antallet af telefonforespørgsler har været i vækst og er af et betydeligt omfang, hvilket også er tilfældet med de talrige skriftlige forespørgsler, der

kan være meget tidskrævende. Der har i årets løb været en del omvisninger for skole- og gymnasieklasser samt EFG-elever og studerende.

Den 4. marts havde arkivet besøg af den færøske landsarkivar Yoannes Dalsgaard, der gjorde sig bekendt med Erhvervsarkivets virksomhed og ordningsprincipper.

En del registraturer er fortsat blevet kopieret efter anmodning fra lokalhistoriske arkiver.

Håndbiblioteket

Bogbestanden er øget med 2.925 bind, således at den nu udgør 81.645 bind. Et stort antal er gaver, bl.a. fra Danmarks Statistik, Statistisk Sentralbyrå, Oslo, Rigsarkivet, landsarkiverne, Statsbiblioteket, Århus kommunes biblioteker, Århus kommune, Århus amtskommune, Socialforskningsinstituttet, Danmarks Institut for International Udveksling, Nordisk Råd, The University of Wisconsin og Usis Library. Endvidere er der indgået et antal bøger sammen med større arkivafleveringer. Jubilæums- og tidsskrifter er modtaget fra firmaer, myndigheder og organisationer i Danmark, Finland, Norge, Sverige, Schweiz, Storbritannien, Forbundsrepublikken Tyskland, Den tyske demokratiske Republik, USSR, USA, Østrig og EF.

Foruden de egentlige bøger er modtaget 1.950 bind og hæfter i løbende tidsskrifthold. Af regnskaber og beretninger er indgået 455.

Personaleforhold

Den 1. juni afgik assistent Frode Hørlyk, der siden 1971 havde forestået arbejdet i magasinerne og ekspeditionen til læsesalen. Den 1. maj blev assistent Arne Rasmussen ansat i stedet.

Den 1. juli afgik cand. mag. Anni Lysmose som projektmedarbejder og blev pr. 1. nov. erstattet af mag. art. Wivan Munk-Jørgensen.

I årets løb har der været ansat 6 kontormedhjælpere og 1 akademiker, cand. art. Axel Hove, under de særlige beskæftigelsesordninger.

Bygningerne

I 1981 er opførelsen af arkivets nye magasinbygning blevet afsluttet. Byggeriet, der blev påbegyndt i august 1979, omfattede et delvis underjordisk anlæg i to etager med et samlet etageareal på ca. 1.725 m.^{2}

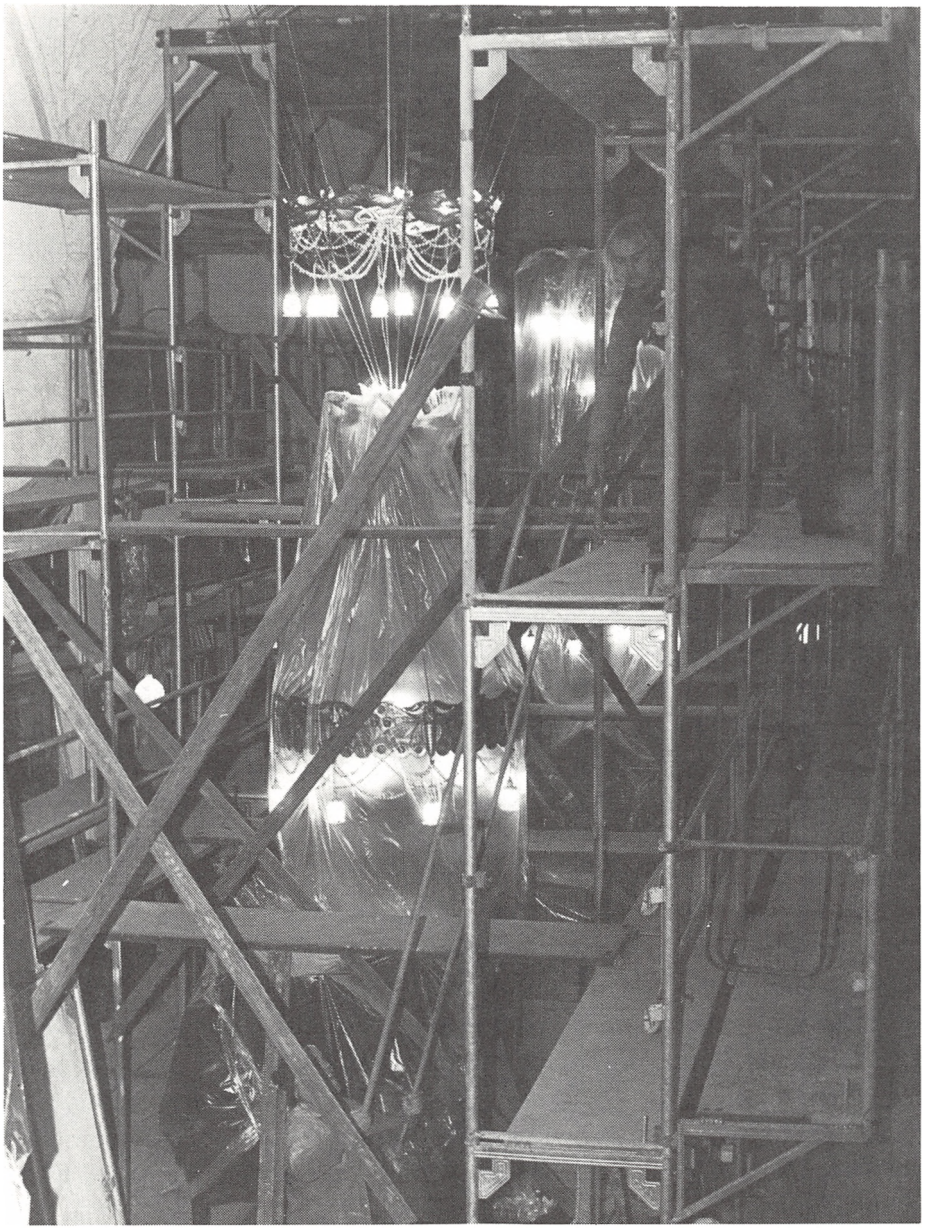

I forbindelse med afslutningen på Erhvervsarkivets magasinbyggeri blev den gamle bygning repareret for sætningsskader. Herunder blev også stuk i den store sal repareret og siden malet. Det meget omfattende arbejde i stor højde krævede et kompliceret stillads, der i flere måneder besværliggjorde det daglige arbejde for personalet. Under selve reparationsarbejdet var arkitekt Hack Kampmanns karakteristiske lamper naturligvis indpakket i plastic. Billedet er taget, lige før nedtagningen af stilladset blev påbegyndt.
Foto: Henrik Fode.

Såvel økonomisk som tidsmæssigt er byggearbejdet blevet holdt inden for de opstillede rammer. De samlede omkostninger har beløbet sig til ca. 11.5 mill. kr., der bortset fra ca. 300.000 kr. til udbedring af sætningsskader i hovedbygningen svarer til den oprindelige anlægsbevilling. Magasinbygningen kunne endog tages i brug i forsommeren 1981, næsten et halvt år før oprindelig planlagt.

Magasinbygningen rummer omkring 16.000 hyldemeter. I forbindelse med afslutningen af byggeriet har man dog måttet rømme nogle midlertidigt lejede lokaler i Århus amtskommunes administrationsbygning, Østbanegårdens pakhus, Ellekjærskolen og Åbyhøj Bibliotek, således at den reelle udvidelse af mgasinkapaciteten er noget mindre.

Anden virksomhed

Overarkivar Finn Lauridsen har redigeret Århus Stifts Årbøger og som formand ledet arbejdet i Historisk Samfund for Århus Stift og Øm Kloster Museum. Ved Sammenslutningen af lokalhistoriske Foreningers kursus på Sallingsund Færgekro fungerede han som kursusleder. Til Hardsysselfolk I, Livet i byen, skrev han artiklen »– om det, der længst har været. Barndom og ungdom i Struer i 1920'rne og 1930'rne«, og til Personalhistorisk Tidsskrift 1981 2 om »Gottfried Becker. En københavns hofapoteker 1767-1845«. Finn H. Lauridsen har desuden holdt en række foredrag dels om arkivforhold, dels om lokalhistoriske emner. Han har fortsat deltaget i arbejdet i Committee on Business Archives, hvis årsmøde afholdtes i Wien. Han forelagde her en oversigt over danske pengeinstitutters og realkreditinstitutioners historie med særligt henblik på Erhvervsarkivets samlinger. Han har også fortsat deltaget i styrelsen for Sammenslutningen af lokalhistoriske Foreninger, i hovedredaktionen for Dansk Lokalbibliografi, i tilsynsrådet for Dansk Lokalbibliografi, Århus amt, og redaktionskomiteen for Dansk biografisk Leksikon 3. udgave. Endelig er han tiltrådt som medlem af en gruppe, fortrinsvis museumsfolk, som skal undersøge kalkudvindingens historie i Østjylland, i første omgang Djursland.

Arkivar Ib Gejl har virket som sekretær for Jysk Selskab for Historie. Han har redigeret Selskabets skriftrække samt tidsskriftet Historie. Han har fortsat været kasserer for Historisk Samfund for Århus Stift og medlem af redaktionen for Århus Stifts Årbøger; endvidere har han været kasserer for Øm Kloster Museum samt medlem af klosterudvalget ved

samme museum. Han er indtrådt i Fællesudvalget for lokalhistoriske foreninger i Århus Amt.

Arkivar Chr. R. Jansen har været formand for Dansk Magisterforenings Forskningsinstitutionsafdeling samt medlem af bestyrelsen for foreningens sektion 27. Han har endvidere fortsat været projektleder for Stationsbyprojektet under Statens humanistiske Forskningsråd og som sådan redigeret Vigand Dann Rasmussens bog »Nørrejyske jernbanebyer«. Desuden har Chr. R. Jansen afholdt en række foredrag om stationsbyen og stationsbyprojektet.

Arkivar Erik Korr Johansen har fortsat været medlem af tilsynsrådet vedrørende indsamling af kilder til de folkelige bevægelsers historie. Han har været sekretær og kursusleder i Lokalhistoriske arkiver og samlinger i Århus amt. For Byhistorisk Udvalg har han redigeret Århus Årbog 1981.

Arkivar Henrik Fode deltog sammen med arkivar Henrik Vedel-Smith i august i de nordiske arkivdage i Helsingfors samt i det nordiske historikermøde i Jyväskyla. Endvidere har Henrik Fode fortsat siddet i Dansk Arkivselskabs bestyrelse.

Alle arkivarer har bidraget til Århus Årbog, der udgives af Århus byhistoriske Udvalg, ligesom de også har været medforfattere ved samme udvalgs bog »Butik i Århus«, der blev redigeret af Chr. R. Jansen. Arkivarerne har fortsat deres arbejde med at biografere personer fra erhvervslivet til Dansk biografisk Leksikon, der udsendes af Gyldendal. De fleste har endvidere skrevet anmeldelser til tidsskriftet Historie.

PUBLIKATIONER FRA ERHVERVSARKIVET

Erhvervshistorisk årbog 1949. 96 sider. Udsolgt.

Indhold: Af Erhvervsarkivets historie.
Erhvervsarkiver i udlandet.
Arkivordningsprincipper i erhvervsvirksomheder.
Handelsstanden og butikslukningen 1840-1908.
Aktstykker fra arkivet.

Erhvervshistorisk årbog 1950. 88 sider. Udsolgt.

Indhold: Fra kaperkrigens begyndelse.
Et gullaschfirma fra Napoleonskrigenes tid.
På trampfart 1848-50.
Bogkøb i provinsen 1800-1850.
Postgang i det 19. århundrede.
Om opbevaring af mikrofilmarkiver.

Erhvervshistorisk årbog 1951. 110 sider, kr. 12,20.

Indhold: Fra 19. århundredes handelsliv. I. Af Luis Bramsens erindringer.
Af konsulatsvæsenets historie i det 18. århundrede.
En Vesterhavsstranding 1850.
Fra halvfemsernes konsulentvirksomhed. Et par episoder fra Harald Fabers virke.
Holmens centralarkiv.

Erhvervshistorisk årbog 1952. 120 sider, kr. 12,20.

Indhold: Et dansk handelshus i Australien. Melchior & Co., 1853-62.
Af Limfjordshandelens historie. Aggerkanal og Doverodde.
Den illoyale konkurrence. Begrebets opståen.
Några reflexioner rörande industrialisering och arkiv.

Erhvervshistorisk årbog 1953. 116 sider, kr. 12,20.

Indhold: Dansk handel på Isle de France.
Et dansk imperialistisk eksperiment. Plantageselskabet »Dansk-Vestindien«.
De økonomiske problemer ved Nordslesvigs genforening med Danmark.

Erhvervshistorisk årbog 1954. 153 sider, kr. 14,35.

Indhold: Jens Bang og det ålborgske saltkompagni.
De nordsjællandske landboreformer og statsfinanserne.
Revisorloven af 1909: Forudsætninger og debat.
Fra købstadhandelen i det 18. århundrede. En lollandsk klage fra 1762.

Erhvervshistorisk årbog 1955. 154 sider, kr. 19,80.

Indhold: Adelig studehandel i 16. århundrede.
Økonomisk debat i Slesvig og Holsten 1773-1807.
En sjællandsk kornkøbmand. Af agent H. H. Schous levned og optegnelser.
Om jubilæumsskrifter.

Erhvervshistorisk årbog 1956. 212 sider, kr. 19,80.

Indhold: Dalum Papirfabrik. En konkurrence til sammenslutning.
Fra arkiverne. Breve fra C. A. Broberg 1866.
Tillæg: »Sagførere i Århus«.

Erhvervshistorisk årbog 1957. 96 sider, kr. 17,10.

Indhold: En købmandsskæbne i Ålborg fra begyndelsen af 17. århundrede.
En dansk handelsekspedition til Nordamerika 1783. Et bidrag til Handels- og Kanalkompagniets historie.
Den merkantilske Forening. Fra det 19. århundredes børsliv.
Socialdemokratiet og brugsforeningerne frem til 1908.

Erhvervshistorisk årbog 1958. 171 sider, kr. 19,80.

Indhold: En tømmerslægt i 19. århundrede.
Den økonomiske debat om lavs- og købstadsprivilegier i sidste halvdel af 18. århundrede.
Erhvervsarkivets bygning.
Registre til Erhvervshistorisk årbog 1949-58.

Erhvervshistorisk årbog 1959. 141 sider, kr. 19,80.

Indhold: Fra Rosenborg Brøndanstalts første år. Dansk mineralvandsproduktions opståen.
Boghandler i Slesvig og København omkring 1864. Fra Vilhelm Trydes bog- og kunsthandels første år.
En københavnsk boglade ved århundredets begyndelse.
En tømrermesterfallit 1799. Lavstilstande og byggeforhold i København.

Erhvervshistorisk årbog 1960. 150 sider, kr. 22,25.

Indhold: Dansk industri og de store udstillinger 1889-1914.
Den teknisk-kemiske industri 1870-1914.
På forretningsrejse i Norge omkring 1830. Aktstykker fra skibsklareringsfirmaet N. P. Kirck. Helsingør.
Tillæg: »Aarhuus Kjøbmænds Hjælpekasse 1861-1961«.

Erhvervshistorisk årbog 1961-62. 184 sider, kr. 26,85.

Indhold: Århus Handelsstandsforening 1937-1962.
Århus vestindiske Handelsselskab. Oprettelse og sammenbrud.
Købmandsportrætter fra empirens Århus.
En boglade omkring 1840. Jens Worm Bruun og Den Jessenske Boghandling.
Konsul J. M. Mørk. Aarhus Handelsforenings første formand.
En patriarkalsk købmandsfamilie.
Handelsborgerskaber i Århus 1674-1862.
Købmænd i tal. Fra Århuslisterne i folketællingerne 1840.
Handelsstanden i Århus og folketingsvalgene 1852, 1876 og 1879.

Erhvervshistorisk årbog 1963. 169 sider, kr. 26,85.

Indhold: Fra dansk empires bygningshistorie. Arkitekt Johan Andreas Meyer 1783-1822.
Forbindelsen mellem København og de nordtyske Østersøbyer 1750-1807.
En vignet og dens forudsætninger.
Danmarks høje renteniveau: En særlig tradition?

Erhvervshistorisk årbog 1964. 144 sider, kr. 26,85.

Indhold: Af den private smørhandels historie. Firmaerne T. & S. Plum, P. & S. Plum og T. & E. Plum.
Dansk papirindustri 1870-1914.
En rådgivende sæbesyder i 1860'erne.
Hvornår trængte det dobbelte bogholderi igennem i dansk erhvervsliv?

Erhvervshistorisk årbog 1965. 452 sider, kr. 36,60.

Indhold: Dansk-engelsk samhandel 1661-1913.
The Changing Pattern og Anglo-Danish Trade 1913-1963.

Erhvervshistorisk årbog 1966. 176 sider, kr. 29,30.

Indhold: Jordbrug og brændevinsbrænding 1.
Udviklingslinier i dansk konfektions- og hatteindustris historie 1870-1914.
to Ribe-købmænd og deres selvbiografier for årene 1580-1644.

Erhvervshistorisk årbog 1967. 160 sider, kr. 39,05.

Indhold: En erhvervsøkonomisk rejse gennem Danmark og Slesvig 1761.
Jordbrug og brændevinsbrænding 2.
Generalkonsul Hendrik Pontoppidan og de jyske banker.

Erhvervshistorisk årbog 1968. 442 sider, kr. 51,25.

Indhold: Landhusholdningsselskakbet 1769-1969:
Christian Martfelt – patriot og den første sekretær.
Edward Tesdorpf til Ourupgård.
Jørgen la Cours arbejde i dansk landbrugs tjeneste.
Anders Nielsen, Svejstrup Østergård.
Flids og vindskibeligheds belønning. Præmiesystemet, præmievinderne og deres arbejde 1769-1969.
Lærlingeinstitutionen. Oprindelsen, de første lærlinge og deres læresteder.
Landhusholdningsselskabet og andelsmejeriernes gennembrug.
Afvikling og nye baner. Landhusholdningsselskabet 1919-69.

Erhvervshistorisk årbog 1969. 224 sider, kr. 41,50.

Indhold: Dansk handel, håndværk og industri 1770 og 1780 – set i Danmarks handelsspejl.
Småting, der bruges til pynt. En Viborg-galanterihandlers varer.
Staten som kornhandler 1783-88.
Badeanstalter som erhvervsforetagender i 19. århundrede.
D. B. Adler og udviklingen af det danske kreditvæsen.
Et gründerforetagende. Engeldrupværk – en klædefabrik.
Registre til Erhvervshistorisk årbog 1959-69.

Erhvervshistorisk årbog 1970. 168 sider, kr. 41,50.

Indhold: Industriforeningen i København 1888-1910.
Håndværksmestergruppen i Roskilde ca. 1870.
Arbejdsanvisningsforeningen i København 1859-1862.
Ørsted Arbejderforening.

Erhvervshistorisk årbog 1971. 313 sider, kr. 51,25.

Indhold: Småskibsfarten på Århusbugten 1865-1914.
Landsforeningen til Arbejdsløshedens Bekæmpelse. Oprettelse, organisatoriske udvikling og forhold til Moralsk Oprustning 1939-1965.
Udenrigsministerium og privat diplomati. Omkring handelsaftalen med England af 19. november 1915.
Økonomisk-historisk forskning i DDR 1945-70.

Erhvervshistorisk årbog 1972. 186 sider, kr. 42,70.

Indhold: 8-timers dagen. Kravets formulering og dets gennemførelse i Danmark.
Kniplersker på Gram og Nybøl gods 1761.
Erhvervspartiets historie og dets samfundsopfattelse.
Nyt centralt kildemateriale: Realkreditinstitutionernes vurderingsrapporter.

Erhvervshistorisk årbog 1973. 261 sider. Udsolgt.

Indhold: Pianofortet og dets publikum i 1860'erne.
Selskabet for Indenlandsk Kunstflid 1808-1838. En erhvervsøkonomisk organisationsdannelse fra Napoleonstiden.
En manufakturvirksomhed vokser op. Studier i S. Seidelins manufakturhandel 1843-70.
DFDS og den russiske emigrationslovgivning 1908-10.
Forholdet mellem staten og skibsfarten under første verdenskrig indtil fragtnævnets oprettelse.
En erhvervsgruppe belyst gennem folketællinger. Nordslesvigske kniplersker 1787-1860.

Erhvervshistorisk årbog 1974. 196 sider, kr. 61,00.

Indhold: Islandshandel og fastlandsspærring.
Provinskøbmænds rekruttering omkring 1760-1850 til belysning af købstædernes borgerskaber før 1850.
Studiet af arbejdsløshed. Et forskningsobjekt om beskæftigelsesforholdene i Danmark i det 19. århundrede.
P. Wulffs cigarfabrik 1868-1914.
Projekt Måløvhøj. En episode under 1930'ernes arbejdsløshed.

Erhvervshistorisk årbog 1975. 170 sider, kr. 61,00.

Indhold: Arbejdernes boligforhold på det københavnske
Vesterbro omkring år 1900.
Dansk Exportforening 1895-1922.
Den danske skibsfart i sidste halvdel af det 18. århundrede.
Stabelstadspolitikken 1658-1689.
Ny og gammel økonomisk historie.
Dansk landbrugshistorie 1750-1973.

Erhvervshistorisk årbog 1976-77. 199 sider, kr. 62,05.

Indhold: Staten, kræmmerne og forlagssystemet 1620-1735.
Østersøhandelen og den svensk-russiske krig 1788-90.
C. F. Tietgen og de første sporvejsanlæg i København 1863-70.
Arbejdsformidling og arbejdsløshed før 1914.
Småkårsfolk i og omkring Århus i 1930'erne.
Dagligt liv i en arbejdsgiverforening.

Erhvervshistorisk årbog 1978. 219 sider, kr. 74,10.

Indhold: Samfundshjælpen. Træk af en kontrarevolutionær organisations historie.
Det kgl. oktrojerede islandske Handelskompagni 1743-1758.
Udvandringen fra Frederiksberg amt 1869-1899.
Den sønderjyske støttelovgivning 1925-1929.
En international komité for erhvervsarkiver.

Erhvervshistorisk årbog 1979. 208 sider, kr. 74,10.

Indhold: Danske købmandsregnskaber fra tiden før 1700.
De danske købstæders økonomiske udvikling og regeringens erhvervspolitik 1660-1750.
Bedre Byggeskik.
Den danske ungdomsarbejdsløshedslovgivning 1933-38.
Dansk Arkivselskab.

Erhvervshistorisk årbog 1980. 259 sider, kr. 79,50.

Indhold: Grosserer-Societetet – et uudforsket område.
M. K. Brandts Klædefabrik.
Industrielle foretagender i Odense omkring 1870.
Københavns befæstning og beskæftigelsen.
Stationsbyen og de store arkiver i Erhvervsarkivet.
Stationsbyen Skjern i handelskalendere og erhvervsarkiver.
Registre til Erhvervshistorisk årbog 1970-80.

Erhvervshistorisk årbog 1981. 199 sider, kr. 89,05.

Indhold: Den kongelige enehandel på Færøerne 1709-1776.
Mekaniseringen af dansk tekstilindustri 1850-1914.
Frederiksbjerg – et arbejderkvarter vokser op.
Om banker – Af J. Hassing-Jørgensens erindringer.
Træk af den industrielle udvikling 1897-1914.

Vagn Dybdahl og Finn H. Lauridsen:
Personregister over Arbejdsgiveren 1900-1952. 1954. 120 sider, kr. 7,35.

Rasmus Berg:
Minder fra håndværk og industri. 1954. 115 sider, kr. 11,75. (Udsolgt).

Vagn Dybdahl, Andreas Jørgensen og Finn H. Lauridsen:
Oversigt over industrihistorisk litteratur 1945-54. 23 sider. (Udsolgt).

Aage Rasch:
Dansk toldpolitik 1760-1797. 362 sider, kr. 19,00. (Udsolgt).

Vagn Dybdahl og Finn H. Lauridsen:
Sagførere i Århus. Undersøgelser og aktstykker tilegnede Carl Holst-Knudsen. 1886-28. maj 1956. 139 sider, kr. 14,65. (Udsolgt).

Vagn Dybdahl og Finn H. Lauridsen:
Aarhuus Kjøbmands Hjælpekasse 1861-1961. 58 sider. (Udsolgt).

Sundhed og sygdom mens Århus blev stor. 1963. 240 sider. (Udsolgt). Udsendt af Sygekassen Århus til foreningens hundredårsdag 27. april 1963. Redigeret af Vagn Dybdahl.

Indhold: *Birgit Nüchel Thomsen:* Sociale og hygiejniske tilstande 1861-1909.
John W. Oldam: Var Århus en usund by? Sundhedstilstanden i Århus 1880-1909 i statistisk belysning.
Finn H. Lauridsen: Sygekassen Århus stiftes som Foreningen af Håndværkere og Fabriksarbejdere til gensidig Understøttelse og spredte træk fra 1895 til vore dage.

»Kundskaber til anvendelse for handelsfaget«. Aarhus Handelsstandsforenings Handelsskole 1865-1965. 85 sider. Udgivet af Aarhus Handelsstandsforening. Redigeret af Vagn Dybdahl. Medarbejdere: Finn H. Lauridsen, John W. Oldam og Birgit Nüchel Thomsen. Kr. 12,20.

Vagn Dybdahl:
Handels- og industrihistorisk litteratur 1952-1965. 1966. 63 sider, kr. 14,65.

Birgit Nüchel Thomsen og Brinley Thomas under medvirken af John W. Oldam:
Dansk-engelsk samhandel 1661-1963. 1966. 438 sider, kr. 36,60.

Vagn Dybdahl:
Partier og erhverv. Studier i partiorganisation og byerhvervenes politiske aktivitet 1880-1913. 1-2. 1969. I alt 631 sider. (Udsolgt).

Katalog over fremmedsproget litteratur i Erhvervsarkivets bibliotek ved Ole Degn, Ellen Meyer og John W. Oldam. 1969. 239 sider, kr. 48,80.

Dorrit Andersen:
Århus under Storlockouten. Arbejder og arbejdsgiver 1899. 1970. 152 sider, kr. 36,60.

Vagn Dybdahl, Ib Gejl og Finn H. Lauridsen:
4 lokalstudier. 1971. (Udsolgt).

Ib Gejl og Christian R. Jansen:
Korn, købmænd og kornkompagni. Korn- og foderstofhandelen 1880'erne-1960'erne. Udgivet af Aktieselskabet Korn- og Foderstof Kompagniet ved 75-års jubilæet 1971. 470 sider, kr. 85,40.

Henrik Fode:
Småskibsfarten på Århusbugten 1865-1914. 1971. 144 sider, kr. 42,70.

Landhusholdningsselskabets arkiv: Registratur og journalregistre. I. 1769-1807. 1-2. Ved Ole Degn. 1971. I alt 492 sider, kr. 73,20.

Fremmedsproget litteratur i Erhvervsarkivets bibliotek. Tilvækst II. 1966-69. Ved Ellen Meyer. 1973. 114 sider, kr. 48,80.

Landhusholdningsselskabets arkiv: Registratur og journalregistre. II. 1808-34. Ved Fritz Tandrup. 1974. 337 sider, kr. 73,20.

Jacob A. Buksti:
Et enigt landbrug? Konflikt og samarbejde mellem landbrugets organisationer. En studie i landbrugets organisationsforhold med udgangspunkt i perioden 1957-61. 1974. 312 sider. (Udsolgt).

Jens Haugaard Jensen, Erik Hansen og Lilla Voss:
Sociale studier. Kriminalitet, prostitution og fattigdom i Århus ca. 1870-1906. 1975. 488 sider, kr. 95,45.

Chr. R. Jansen og Erik Korr Johansen:
The Study of Unemployment. Remarks Based on Unemployment Research in 19th Century. 1975. 24 sider. (Udsolgt).

Fremmedsproget litteratur i Erhvervsarkivets bibliotek. Tilvækst III. 1970-72. Ved Ellen Meyer. 1975. 122 sider, kr. 48,80.

Vagn Dybdahl:
Erhvervsarkivet. Forskningsinstitution og centralarkiv for dansk erhvervsliv. 1976. 32 sider, kr. 12,20.

Per Boje:
Danske provinskøbmænds vareomsætning og kapitalforhold 1815-47. 1977. 435 sider, kr. 97,60.

Fremmedsproget litteratur i Erhvervsarkivets bibliotek. Tilvækst IV. 1973-76. Ved Ellen Meyer. 1978. 128 sider, kr. 48,80.

Inger Dübeck:
Arbejdsretten i støbeskeen. 1979. 98 sider, kr. 61,00.

Carl Erik Andresen, Jørgen Buchardt og Flemming Mikkelsen:
Arbejdererindringer. Metode, kildekritik, indsamling, benyttelse. 1979. 239 sider. (Udsolgt).

Stationsbyen. Rapport fra et seminar om stationsbyens historie 1840-1940. 1980. 150 sider, kr. 38,80.

Århus amtskommune i 10 år 1970-80. 1980. 108 sider, kr. 80,50.

Vigand Dann Rasmussen:
Nørrejyske jernbanebyer. Udvalgte problemer omkring placeringen og befolkningsudviklingen 1850-1901. 1981. 144 sider, kr. 62,85.